

Trends in de tijd

Trends in de tijd

Een schets van recente ontwikkelingen
in tijdsbesteding en tijdsordening

Koen Breedveld en Andries van den Broek (red.)
Jos de Haan
Joep de Hart
Frank Huysmans
Dono Niggebrugge

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2001

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2001

SCP-publicatie 2001/5

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Lay-out figuren: Mediagraphix, Hilversum

Verspreiding in België: Maklu-Distributie

Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0068-3

NUGI 661

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

VOORWOORD	1
1 INLEIDING	3
Wat leert ons de tijd?	
<i>Andries van den Broek en Koen Breedveld</i>	
1.1 Leren van de tijd	3
1.2 Lessen uit het verleden	3
1.3 Recente ontwikkelingen	4
1.4 Opzet van de studie	6
2 HET TIJDSBUDGET	9
Het tijdsbeslag van verplichtingen, herstel en verplaatsingen	
<i>Andries van den Broek, Koen Breedveld en Frank Huysmans</i>	
2.1 Het tijdsbudget op hoofdlijnen	9
2.2 Het tijdsbeslag van arbeid	10
2.3 Het tijdsbeslag van zorgtaken	13
2.4 De combinatie van arbeid en zorg	15
2.5 Onderwijs	17
2.6 Tijdsdruk	18
2.7 Persoonlijke tijd	21
2.8 Verplaatsingen	25
2.9 Conclusie: toenemende drukte	27
3 DE TIJDSORDENING	29
Liberalere regie, resistente ordening	
<i>Koen Breedveld en Andries van den Broek</i>	
3.1 Liberalisering van de tijdsregie	29
3.2 De timing van betaald en huishoudelijk werk	30
3.3 Nieuwe winkeltijden	35
3.4 Doordeweekse ritmes en routines	37
3.5 Conclusie: liberalere regie, resistente tijdsordening	43
4 VRIJETIJSBESTEDING	45
De besteding van een krimpend vrijetijdsbudget	
<i>Andries van den Broek</i>	
4.1 De besteding van een krimpend vrijetijdsbudget	45
4.2 Het krimpend vrijetijdsbudget	45
4.3 Kenmerken van vrijetijdsbesteding	46
4.4 Vormen van vrijetijdsbesteding	51
4.5 Conclusie: de verdeling van minder	53

5	GEZINSLEVEN EN SOCIALE CONTACTEN	55
	Huiselijkheid hervonden?	
	<i>Andries van den Broek</i>	
5.1	Gezinsleven en sociale contacten in een druk bezet leven	55
5.2	Thuis	56
5.3	Contact met huisgenoten	58
5.4	Huiselijke sociale contacten met derden	61
5.5	Conclusie: huiselijkheid hervonden?	64
6	MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE	65
	Deelname aan vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening	
	<i>Joep de Hart en Koen Breedveld</i>	
6.1	Ontwikkelingen in de maatschappelijke participatie	65
6.2	Een algemeen beeld van maatschappelijke participatie	65
6.3	Een week maatschappelijke participatie	69
6.4	Conclusie: intermezzo of begin van een nieuwe ontwikkeling?	72
	Noot	74
7	MEDIA EN ICT	75
	Omgaan met een overvloedig aanbod	
	<i>Frank Huysmans en Jos de Haan</i>	
7.1	Mediagebruik en media-aanbod	75
7.2	Mediagebruik: verschuivingen binnen een constant tijdsbudget	75
7.3	Televisie: afzwakkende groei commercie	78
7.4	Radio en geluidsdragers: teruglopende luistertijd	81
7.5	Gedrukte media: minder tijd voor boeken, kranten en tijdschriften	84
7.6	Computerbezit en -gebruik: de digitale kloof opnieuw bekeken	87
7.7	Conclusie: groei, afnames en constanten	93
	Noten	95
8	UITGAAN	97
	Het bezoek aan horeca, cultuur en sportwedstrijden	
	<i>Jos de Haan</i>	
8.1	Uitgaan in een periode van krimpende uithuizigheid	97
8.2	Tijd om uit te gaan	97
8.3	Bezoek aan horeca	101
8.4	Bezoek aan sportwedstrijden	103
8.5	Bezoek aan culturele instellingen	105
8.6	Omnivoren in de vrije tijd	108
8.7	Conclusie: uitgaan blijft populair	110

9	SPORT EN BEWEGEN	111
	Verschuivingen in de actieve vrijetijdsbesteding	
	<i>Koen Breedveld</i>	
9.1	Sport in de schijnwerpers	111
9.2	Sport: deelname en tijdsduur	112
9.3	Sportvereniging, aantal sporten en sportlocatie	115
9.4	Sport en bewegen	117
9.5	Conclusie: te druk en te nat om te bewegen	120
10	SLOT	123
	Tijdsbesteding en tijdsordening in een drukkere samenleving	
	<i>Koen Breedveld en Andries van den Broek</i>	
10.1	Referentiepunten van deze studie	123
10.2	Tijdsbudget	123
10.3	Tijdordening	125
10.4	Vrije tijd	126
10.5	Wat leerde ons de tijd?	128
10.6	www.tijdsbesteding.nl	130
	SUMMARY	131
	BIJLAGE: ONDERZOEKSVERANTWOORDING	139
	<i>Koen Breedveld, Frank Huysmans, Dono Niggebrugge en Andries van den Broek</i>	
B1	Onderzoeksopzet en instrumentarium	139
B2	Veldwerk TBO 2000	141
B3	Weegprocedure	143
B4	Non-responsonderzoek	145
B5	De invloed van het weer op de tijdsbesteding	149
	Noten	153
	LITERATUUR	155
	PUBLICATIELIJST VAN HET SCP	161

Nederland is rijk aan tradities. Ook binnen het Sociaal en Cultureel Planbureau gelden verschillende tradities. Hiertoe behoren de tweejaarlijkse Sociale en Culturele Rapporten en de diverse doelgroepenrapportages. Een andere traditie binnen het bureau vormt de serie vijfjaarlijkse tijdsbestedingsonderzoeken. Al vijftwintig jaar is het SCP betrokken bij dit grootschalige onderzoek naar de wijze waarop Nederlanders hun tijd indelen en besteden. Sinds 1977 heeft dit geleid tot diverse kloeke boekwerken waarin de verschuivingen in de tijdsbesteding nauwgezet in kaart werden gebracht.

Een minder goede traditie binnen het bureau was helaas dat deze lijvige rapporten – enigszins in tegenspraak met het onderwerp dat ze pleegden te beschrijven – doorgaans enige tijd op zich lieten wachten. Drukke werkzaamheden aan andere projecten leidden er niet zelden toe dat de afsluitende rapportages over de verschillende edities van het tijdsbestedingsonderzoek pas jaren na afronding van het veldwerk beschikbaar kwamen. Voor de 2000-editie van dit onderzoek is met die traditie gebroken. Een jaar na de gegevensverzameling zijn de belangrijkste resultaten samengevat in een eerste publicatie. Voorheen opgebouwde tijdreeksen worden daarin van actuele cijfers voorzien. In latere stadia zullen de verkregen data diepgaander worden geanalyseerd. Intussen zijn ook de partners in het onderzoek – de Katholieke Universiteit Brabant, Cebuco, NOS/Teleac en de Adviesdienst Verkeer & Vervoer – met de data aan de slag gegaan. De verschillende TBO-partners streven ernaar hun onderzoeksbevindingen bijeen te brengen op een gezamenlijke website www.tijdsbesteding.nl. Actuele publicaties en een achterliggende website: zie daar de contouren van een nieuwe SCP-traditie.

Prof. dr. P. Schnabel
Directeur SCP

1 INLEIDING

Wat leert ons de tijd?

1.1 Leren van de tijd

'De tijd zal het leren' luidt de volkswijsheid die in stelling wordt gebracht wanneer de loop der dingen nog ongewis is. Men weet nog niet hoe of wat, maar achteraf kan worden vastgesteld hoe de zaken gelopen zijn. Dat kan als een dooddoener gelden, maar evenzogoed als een aansporing achteraf inderdaad eens om te zien en van de tijd te leren. Van de tijd valt veel te leren. De bestudering van de tijdsbesteding en de tijdsordering is een vruchtbare, maar relatief weinig gebruikte, invalshoek om maatschappelijke structuren en veranderingen in kaart te brengen. Iedereen heeft iedere dag 24 en iedere week 168 uur te besteden. Patronen in de wijze waarop mensen die uren besteden, geven zicht op verschillen in levenswijze, zoals de tijdsbesteding van tweeverdieners versus die van mensen uit minder drukke huishoudensvormen. Veranderingen in de tijdsbesteding bevatten informatie over maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de veranderende rolverdeling tussen de seksen. Welke activiteiten men onderneemt, wanneer men dat doet en wat daarbij de rolverdeling is, ligt allemaal opgeslagen in de tijdsbesteding. Om die reden vormt de wijze van tijdsbesteding een bron van kennis over de inrichting van de samenleving en over veranderingen daarin.

1.2 Lessen uit het verleden

In Nederland is de tijdsbesteding voor het eerst onderwerp van studie geweest in de jaren dertig, toen het Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling onderzoek liet doen naar de wijze waarop arbeiders hun tijd besteedden (Blonk et al. 1936). Na de Tweede Wereldoorlog heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) enkele grootschalige onderzoeken gedaan naar de 'vrijtijdsbesteding' (CBS 1957-1959, 1964-1966). Het SCP houdt zich sinds 1975 bezig met vraagstukken rond tijdsbesteding. In dat jaar schoof het SCP, samen met enige andere partijen, aan bij een eerder initiatief van NOS, Teleac en onderzoeksbureau Intomart om de tijdsbesteding nauwgezet in kaart te brengen. Dit gebeurde door respondenten een week lang in een dagboekje per kwartier te laten bijhouden wat ze op dat moment deden, en waar men zich bevond (thuis, binnen de woonplaats of elders). Daarnaast werd bij de respondenten een uitgebreide vragenlijst afgenomen. Uiteindelijk zouden 1370 respondenten van 12 jaar en ouder aan dit 'tijdsbestedingsonderzoek' (*TBO*) meedoen. De bevindingen uit het onderzoek zijn in 1977 door het SCP gerapporteerd in de studie *Een week tijd* (Knulst 1977). Het *TBO* is sinds 1975 iedere vijf jaar in vrijwel ongewijzigde vorm herhaald. Steeds hielden respondenten in oktober een week lang een dagboekje bij, dat door de tijd heen niet of nauwelijks is aangepast. Het onderzoek leent zich daarmee bij uitstek voor analyses van trendmatige ontwikkelingen. Het SCP is bij iedere nieuwe jaargang van het onderzoek betrokken gebleven. Over de diverse jaargangen van het onderzoek is gepubliceerd in de rapporten *Waar blijft de tijd?* (Knulst en Schoonderwoerd 1983; *TBO* 1980), *Tijd komt met de jaren* (Knulst en Van Beek 1990; *TBO* 1985), *Tijdopnamen* (De Hart 1995; *TBO* 1990) en *Naar andere tijden?* (Van den Broek et al. 1999; *TBO* 1995).

In het laatste TBO-rapport, *Naar andere tijden?*, werden de ontwikkelingen in de tijdsbesteding tegen de achtergrond geplaatst van een groeiende individuele speelruimte bij de invulling van de levensloop en van het dagelijks leven. Ontzuiling (Middendorp 1979), informalisering (Wouters en Peters 1990), abstrahering van regels en pluralisering van waarden (Zijderveld 1988) vergrootten de individuele keuzevrijheid. De verminderde zeggingskracht van vroeger gezaghebbende maatschappelijke instituties gaf mensen de gelegenheid meer hun eigen voorkeur te volgen. Welvaartsgroei en technologische ontwikkelingen waren hen daarbij behulpzaam. Met de meerkeuze-biografie (Du Bois-Reymond 1992) werd de levensloop een doe-het-zelf-project. In tweeërlei opzicht deed zich bovendien een ontkerstening voor. Enerzijds taande als gevolg van de ontkerkelijking de (protestants-)christelijke invloed op het maatschappelijk leven, anderzijds werd met de islam een concurrerende geloofsovertuiging in Nederland geïntroduceerd. In economisch opzicht waren globalisering en toenemende concurrentie verantwoordelijk voor de wens om het arbeidsproces, in al zijn facetten, vergaand te flexibiliseren (SZW 1993).

In de gegevens uit het TBO 1995 waren soms duidelijk sporen te zien van genoemde maatschappelijke ontwikkelingen. De voornaamste ontwikkeling was een toegenomen bedrijvigheid, tot uiting komend in een tweeledige uitwaaiering van activiteiten: een uitwaaiering over sociale rollen en een uitwaaiering over tijdvakken. De toegenomen bedrijvigheid uitte zich als sociale uitwaaiering in de vorm van de (sterk) toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen en de (minder sterk) gegroeide inschakeling in het huishouden van mannen. Waar beide ontwikkelingen zich binnen een en hetzelfde huishouden aftekenden, kende men aanzienlijk meer tijdsdruk dan in het voorheen maatgevende kostwinnershuishouden. In de vrije tijd kreeg die sociale uitwaaiering gestalte in een omnivore wijze van vrijetijdsbesteding, waarin men culturele interesses vaker dan voorheen met andere vormen van vermaak vermengde. Ouderen gingen met activiteiten als sport en uitgaan in hun vrijetijdsgedrag meer op jongeren lijken, kunstliefhebbers geneerden zich steeds minder voor 'platte' vormen van vermaak als tv-kijken of het bezoek aan sportwedstrijden. Ontkerstening en flexibilisering ten slotte kwamen tot uitdrukking in een temporele uitwaaiering van activiteiten: zowel betaalde als huishoudelijke werkzaamheden kregen vaker 's avonds en op zondag hun beslag. Deze ontwikkelingen laten onverlet dat er tussen 1975 en 1995 ook veel bij het oude bleef. Ondanks de sociale en temporele uitwaaiering van activiteiten waren er in 1995 duidelijke profielen in de besteding en de indeling van tijd te onderkennen. De rol van de man was nog altijd een andere dan die van de vrouw, en hoger opgeleiden bleven meer deelnemen aan cultuur en vrijwilligerswerk dan lager opgeleiden. Avondlijke bezigheden weken af van die in de middag, en de zondag kende ook in 1995 nog een heel ander activiteitenpatroon dan de doordeweekse dagen.

1.3 Recente ontwikkelingen

De vraag *Naar andere tijden?* kende dus een genuanceerd antwoord. Inmiddels is in 2000 een nieuwe editie van het tijdsbestedingsonderzoek uitgevoerd. Dit stelt ons in staat de tijd opnieuw de maat te nemen. In deze studie wordt hiervan verslag gedaan. De studie beoogt kort na het veldwerk een beeld te geven van de actuele situatie wat

betreft tijdsbesteding (de hoeveelheid tijd die aan verschillende activiteiten wordt besteed) en tijdsordering (de tijdstippen waarop die activiteiten plaatsvinden). Het accent ligt daarbij primair op actualisering van bestaande tijdreeksen, en minder op het bieden van verklaringen of op het ontwikkelen van nieuwe kengetallen. Telkens resumeren we de voornaamste trends uit de periode tot 1995. Vervolgens stellen we vast of die trends tussen 1995-2000 voortduurden, versnelden, wegebden of door een tegengestelde trend gevolgd werden. Tevens gaan we na of constanten opnieuw tegen de tand des tijds bestand bleken.

Deze pragmatisch-beschrijvende insteek impliceert niet dat we geheel zonder verwachtingen de tijdsbesteding en de tijdsordering in de periode 1995-2000 gadeslagen hebben. Ons uitgangspunt luidde dat er op voorhand geen reden was te verwachten dat de voornaamste maatschappelijke trends tot 1995 daarna van koers veranderd dan wel tot staan gebracht zouden zijn. Grootste gemene deler van die trends was, zoals gezegd, de verruimde individuele speelruimte bij de invulling van de levensloop en van het dagelijks leven als gevolg van processen van individualisering, ontkerkelijking, informalisering en flexibilisering. Verder was de groei van de werkzame beroepsbevolking, een groei die vooral aan een grotere vrouwelijke arbeidsdeelname was toe te schrijven, een belangrijke motor achter veranderingen in de ordening en besteding van tijd. Geen van deze trends lijkt in de periode 1995-2000 een keer genomen te hebben. Bijgevolg lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat opnieuw sprake zal zijn geweest van toegenomen bedrijvigheid en van sociale en temporele uitwaaiering van activiteiten.

Belangrijkste factor in verband met de toegenomen bedrijvigheid is de snelle groei van de werkgelegenheid. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) groeide de werkzame beroepsbevolking van 6.063.000 in 1995 naar 6.959.000 in 2000, een toename van niet minder dan 896.000 arbeidsplaatsen, oftewel een groeipercantage van 15%. Omdat de bevolking in die periode slechts langzaam groeide, steeg het aandeel werkenden in de potentiële beroepsbevolking (de netto participatiegraad) aanzienlijk. Opnieuw was de groei van de arbeidsdeelname het sterkst onder vrouwen (tabel 1.1).

Tabel 1.1 Werkzame beroepsbevolking (15-64 jaar), naar geslacht, 1995-2000 (in duizendtallen, in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1995	2000	groei	index
aantal arbeidsplaatsen (in duizendtallen)	6.063	6.959	+ 896	115
mannen	3.814	4.187	+ 373	110
vrouwen	2.249	2.772	+ 523	123
nettoparticipatiegraad (in procenten)	58	65	+7	112
mannen	72	77	+5	108
vrouwen	44	52	+8	120

Bron: CBS (Statline, gebaseerd op de Enquête beroepsbevolking)

De gestegen arbeidsparticipatie versterkt de verwachting dat er opnieuw sprake zal zijn geweest van een uitwaaiering van activiteiten. Trends in de richting van een herschikking van de tijdsordering lijken bovendien door diverse maatregelen van overheidswege te zijn bestendigd. Mede om een nieuwe balans te vinden tussen werk en privé-leven in

nieuwe huishoudensvormen is de regulering van de tijdsorde in 1996 op twee fronten geliberaliseerd. Op 1 januari 1996 trad de nieuwe Arbeidstijdenwet (gefaseerd) in werking, op 1 juni 1996 gevolgd door de Winkeltijdenwet.

De Arbeidstijdenwet voorziet in een flexibilisering van de werktijdbeperking. Zaterdag is een reguliere werkdag geworden, zondag mag tot 39 keer per jaar een werkdag zijn, en incidenteel mag sterk van standaardwerktijden worden afgeweken. De wet beoogt de concurrentiekracht van het bedrijfsleven en de combineerbaarheid van arbeid en zorg te bevorderen (De Lange en Vos 1995).

De Winkeltijdenwet betekent een liberalisering van winkeltijden. Winkels mogen maandag tot en met zaterdag tussen 06.00 en 22.00 uur geopend zijn, zonder limiet op het aantal openingsuren per week. De regel dat winkels op zon- en feestdagen in principe gesloten zijn, is met tal van ontbindende clausules omgeven, waarvan de belangrijkste is dat gemeenten op twaalf zon- en feestdagen vrijstelling kunnen verlenen. Met de nieuwe Winkeltijdenwet hoopte het eerste kabinet-Kok recht te doen aan 'moderne arbeids- en leefpatronen' en bij te dragen aan de emancipatie van de vrouw en aan de integratie van etnische minderheden (EZ 1995).

Tot slot zou men verwachten dat de snelle opmars van ICT in het tijdvak 1995-2000 van invloed zou zijn op de ordening van de tijd (en daarnaast wellicht ook op de besteding). Waar internet in de eerste helft van de jaren negentig nog slechts door een kleine voorhoede werd omarmd, waagde in de tweede helft van de jaren negentig een steeds groter deel van de bevolking zich op de elektronische snelweg. Eind 1998 beschikte 58% van de Nederlanders over een pc, 21% had thuis toegang tot internet en 32% bezat een mobiele telefoon (Van Dijk et al. 2000). Nieuwe informatie- en communicatietechnologieën kunnen bijdragen aan een meer flexibele indeling van de tijd. Men kan werken waar men wil, op de tijden dat men wil.

Ook ten aanzien van ICT geldt dus dat de pijlen eerder wijzen op een voortzetting van de trend richting meer variatie in de tijdsordening dan op een ommekeer in die ontwikkeling. Desondanks hoeft niet verwacht te worden dat de constanten in tijdsbesteding en tijdsordening zonder slag of stoot het veld hebben moeten ruimen. Daarvoor kenden zaken als de man-vrouw rolverdeling en de invulling van de avonden en de zondag in 1995 nog te veel een eigen karakter, en een eigen (verborgen) dynamiek.

1.4 Opzet van de studie

Hoewel veeleer beschrijvend dan thematiserend van aard, laat deze studie zich lezen als het relaas van de temporele gevolgen van een groeiende gerichtheid op *werk, werk, werk* c.q. als een schets van de herinrichting van de tijd in een mobiliserende samenleving (Elchardus 1996), waar minder formele regels gelden en de techniek steeds geavanceerdere vormen van communicatie mogelijk maakt. Bekeken wordt in welke mate deze ontwikkelingen de hoeveelheid vrij te besteden uren hebben beïnvloed, en welke gevolgen dit heeft gehad voor de verschillende activiteiten die men in de vrije tijd onderneemt. Daarnaast wordt uiteraard aandacht besteed aan de gevolgen van een en ander voor de timing van activiteiten, de tijdsordening.

Primair gaat de aandacht uit naar de ontwikkelingen in het tijdvak 1995-2000. Om de rode draad niet uit het oog te verliezen worden voor de belangrijkste aspecten van de

besteding en ordening van tijd ook de cijfers over de periode 1975-1995 in de analyses betrokken. Waar meer in detail op zaken wordt ingegaan, blijven de analyses veelal beperkt tot de laatste twee meetmomenten van het onderzoek.

In de bijlage van dit boek is de opzet van het tijdsbestedingsonderzoek uiteengezet. Zoals gezegd bestaat het onderzoek uit twee, of eigenlijk drie elementen: een dagboekje dat respondenten een week lang bijhouden – in steeds ongeveer dezelfde week in het jaar – en een vragenlijst, die uiteenvalt in een basis- en een slotvragenlijst. De meeste bevindingen in dit rapport zijn gebaseerd op de uitkomsten uit het dagboekje, en zijn gerapporteerd in uren per week (of anders in deelnamecijfers tijdens een week in oktober). Op sommige plaatsen is ook gebruikgemaakt van de uitkomsten uit de vragenlijsten. Verder is de informatie uit de vragenlijst ingezet voor het onderscheiden van diverse geleidingen van de bevolking. In dit rapport is daarbij gebruikgemaakt van vijf persoonskenmerken: sekse, leeftijd (vijf groepen), positie in het gezin (thuiswonend kind, alleenstaande, met partner zonder kinderen, ouder met thuiswonende kind(eren), opleidingsniveau (3 niveaus) en positie op de arbeidsmarkt (schoolgaand/studerend, werkend, huisvrouw/-man, werkloos/arbeidsongeschikt, vut/gepensioneerd). Waar relevant en mogelijk zijn de ontwikkelingen in de tijdsbesteding voor deze onderscheiden bevolkingsgroepen apart weergegeven.

Voor dit onderzoek is een representatieve steekproef getrokken uit de Nederlandse bevolking. Ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen vanwege non-respons is vooral tegengegaan door de onderzoeksgegevens te wegen naar sekse, leeftijd, werkzaamheid, urbanisatiegraad, omvang huishouden en type huishouden/plaats in huishouden. De groep waarover hier wordt gerapporteerd – 1.813 personen in 2000 – mag geacht worden representatief te zijn voor de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder voor de betreffende kenmerken. De groep is dat niet waar het de factor etnische achtergrond betreft. In ieder geval in 2000 blijken allochtonen en etnische minderheden in het onderzoek ondervertegenwoordigd te zijn. In de onderzoeksverantwoording wordt nader op deze en andere onderzoekstechnische aspecten ingegaan.

Zoals te doen gebruikelijk is nagegaan of veranderingen in de tijdsbesteding tussen 1995 en 2000 en verschillen in de tijdsbesteding tussen bevolkingsgroepen gezien de steekproefomvang niet op puur toeval zouden kunnen berusten. Er is van afgezien de uitkomsten van deze toets op statistische significantie telkens te vermelden. Van de veranderingen tussen meetjaren en verschillen tussen groepen die in de tekst aan de orde komen, kan de lezer er van op aan dat het statistisch gezien hoogst onwaarschijnlijk is dat er sprake zou zijn van toeval. Er is telkens een zekerheidsmarge van 95% ingebouwd.

De opzet van de studie is als volgt. In hoofdstuk 2 wordt eerst ingegaan op de verplichte bezigheden arbeid, zorg en studie, en het daaruit voortvloeiende tijdbudget. Verder wordt in dit hoofdstuk ingegaan op het slapen en eten (de persoonlijke tijd) en op de mobiliteit, het verplaatsen. In hoofdstuk 3 staat de tijdsordening centraal. Geanalyseerd wordt in welke mate de zondag een bijzondere dag is gebleven, en collectieve ritmes en individuele routines zich hebben weten te handhaven. In de hoofdstukken 4 tot en met 9 staat de vrije tijd centraal. In hoofdstuk 4 gebeurt dit in zeer algemene zin, in de navolgende hoofdstukken wordt steeds ingezoomd op een of twee vormen van vrijetijdsbesteding. In hoofdstuk 5 gaat het daarbij om het gezinsleven en om sociale contacten, in hoofd-

stuk 6 om maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, onbetaalde hulp, kerkbezoek), en in hoofdstuk 7 om media- en ICT-gebruik. In hoofdstuk 8 staat het uitgaan centraal (bezoek horeca, cultuur, sportwedstrijden), in hoofdstuk 9 het sporten en bewegen. In hoofdstuk 10 worden de belangrijkste conclusies samengevat.

2 HET TIJDSBUDGET

Het tijdsbeslag van verplichtingen, herstel en verplaatsingen

2.1 Het tijdsbudget op hoofdlijnen

De meest algemene indeling van de grote hoeveelheid en diversiteit aan activiteiten die men ontplooit, is een driedeling in verplichte tijd, persoonlijke tijd en vrije tijd. De verplichte tijd omvat de bezigheden die men beroepshalve, voor de studie of in het huishouden verricht. Onder de noemer persoonlijke tijd vallen persoonlijke hygiëne, eten (behalve uit eten in restaurants in de vrije tijd) en slapen. De resterende tijd wordt als vrije tijd aangeduid.

Tussen deze drie hoofdcategorieën van tijdsbesteding heeft zich sinds 1995 een aantal belangwekkende ontwikkelingen voorgedaan (tabel 2.1). De sinds 1985 toch al gestegen tijd voor verplichtingen nam in 2000 verder toe. Daarnaast heeft men na 1995 ook meer ruimte gemaakt voor persoonlijke tijd, hetgeen een breuk met het recente verleden betekent. Tezamen resulteerden beide ontwikkelingen in een aanzienlijke afname van de vrije tijd in 2000.

Tabel 2.1 Verplichte, persoonlijke en vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
verplichte tijd	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9	103
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	102
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	95

Noot: De drie categorieën tellen niet exact op tot 168 uur, doordat sommige activiteiten niet eenduidig aan een van de hoofd-categorieën vallen toe te schrijven.

Bron: SCP (TBO)

De toename in de verplichtingen tussen 1995 en 2000 blijkt vooral een gevolg te zijn geweest van gestegen arbeidstijd (tabel 2.2). Aan huishoudelijke en zorgtaken werd in 2000 ongeveer evenveel tijd besteed als in 1995, aan educatie minder tijd.

Tabel 2.2 Verplichte tijd naar type verplichting, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
arbeid (betaald werk)	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4	112
zorg (en huishouden)	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	100
onderwijs	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5	86

Bron: SCP (TBO)

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de verschillende verplichtingen in de tijdsbesteding, en in het kielzog daarvan op de 'persoonlijke tijd'. Tezamen begrenzen deze twee vormen van tijdsbesteding het vrijetijdsbudget dat men ter beschikking heeft. Los hiervan wordt aandacht besteed aan het thema verplaatsingen.

Achtereenvolgens komen arbeid (§ 2.2) en zorg (§ 2.3) aan de orde, alsook de combinatie van beide (§ 2.4), gevolgd door onderwijs (§ 2.5) en tijdsdruk (§ 2.6), het laatste zowel in objectieve als subjectieve zin. Analyses van persoonlijke tijd (§ 2.7) en verplaatsingen (§ 2.8) completeren dit hoofdstuk. De vrije tijd komt aan bod in hoofdstuk 4. Arbeid staat in dit rapport voor het betaalde werk, en zorg voor de zorg voor de eigen huisgenoten en voor het huishouden. In plaats van zorg wordt ook wel gesproken van huishoudelijk werk of van huishoudelijke taken.

2.2 Het tijdsbeslag van arbeid

Werk wordt niet louter in financiële/instrumentele termen beoordeeld, maar geldt als een doel in zichzelf of als middel in dienst van andere doelstellingen. Deelname aan het arbeidsproces vormde lang het speerpunt van het beleid ter bevordering van de emancipatie van de vrouw (Niphuis-Nell 1997) en de integratie van minderheden (De Beer 2001). Ruim acht van de tien werkenden ontleen aan het werk een stuk levensgeluk, niet minder dan zeven van de tien zeggen zelfs door te zullen werken als het voor het geld niet meer zou hoeven (Ester en Vinken 2001). Het ontbreekt de slogan 'werk, werk, werk' geenszins aan maatschappelijke weerklank, al zijn er wel vraagtekens te zetten bij de vele functies die betaald werk verondersteld wordt te hebben (De Beer 2001). De meest in het oog springende verandering in het tijdsbeslag van verplichtingen in de periode 1975-1995 was de toename van de gemiddelde arbeidsduur in een doorsnee werkweek. Deze toename valt geheel te verklaren uit de gestegen arbeidsparticipatie. Per werkende werd er in 1995 niet langer gewerkt dan in 1975. Na 1985 veerde de arbeidsdeelname van mannen weer op, terwijl elke nieuwe naoorlogse geboortejaargang meer werkende vrouwen telde dan eerdere geboortejaargangen. De groei van de werkgelegenheid leidde daardoor tot een opmars van het tweeverdienershuishouden. Het kostwinnershuishouden verloor als gevolg van deze ontwikkeling zijn traditioneel dominante positie (Van den Broek et al. 1999).

Zoals in het vorige hoofdstuk gemeld, geven cijfers uit de *Enquête beroepsbevolking* van het CBS voor de periode 1995-2000 een snelle groei van de arbeidsparticipatie te zien (CBSa). Met een groeipercentage van 15% nam de werkzame bevolking in die periode sneller toe dan in de periode 1990-1995, toen de groeivoet nog niet helft daarvan bedroeg. Het aantal werkenden groeide aanzienlijk sneller dan de bevolking, zodat ook de netto-arbeidsparticipatie van de potentiële beroepsbevolking een flinke toename (12%) te zien gaf. In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de betekenis van deze banengroei voor het tijdsbeslag van arbeid in een doorsnee werkweek voor diverse bevolkingsgroepen.

Binnen het bestek van een werkweek in oktober groeide het tijdsbeslag van betaald werk onder de bevolking van 12 jaar en ouder met 12% (tabel 2.2). In de leeftijdsgroep 20-64 jaar was dat 10% (tabel 2.3). De arbeidsdeelname (≥ 12 uur) in de betreffende leeftijdsgroep steeg echter meer, en wel met 14%. Dat de toename in de arbeidsduur hierbij achterbleef, komt voort uit het feit dat de gemiddelde werkweek van werkenden tussen 1995 en 2000 daalde (van 35,4 naar 34,4 uur). In 2000 waren er

meer mensen aan het werk, maar door de bank genomen werkte men iets minder lang dan in 1995. Doordat de stijging in de arbeidsdeelname de daling in de arbeidsduur per werkende overtrof, groeide per saldo het gemiddelde tijdsbeslag van betaald werk per hoofd van de bevolking.

Tabel 2.3 Arbeidsduur^a en arbeidsdeelname (≥ 12 uur betaald werk in onderzoekswEEK) in een doorsnee werkweek in oktober, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week, in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
arbeidsduur	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,5	110
mannen	29,2	26,9	26,3	27,8	29,9	31,1	104
vrouwen	6,1	7,1	8,1	9,9	11,3	14,5	124
arbeidsdeelname (≥ 12 uur)	48	47	48	53	56	63	114
mannen	77	71	69	72	76	80	105
vrouwen	18	22	25	32	36	47	129
arbeidsduur van werkenden (≥ 12 uur)	36,2	35,4	35,3	35,3	35,4	34,4	97
mannen	37,9	37,4	37,6	38,3	38,9	38,6	99
vrouwen	29,1	28,5	28,8	28,3	28,5	27,5	96

a Zonder reistijd woon-werkverkeer.

Bron: SCP (TBO)

Voorts springen aanzienlijke verschillen tussen mannen en vrouwen in het oog, zowel wat betreft mate van inschakeling in het arbeidsproces als wat betreft de ontwikkeling daarin. Ook in 2000 gold dat mannen meer tijd aan arbeid besteedden dan vrouwen, zowel wat betreft lengte van de werktijd als wat betreft percentage werkenden (≥ 12 uur per week).

Beide verschillen zijn echter aanzienlijk kleiner dan voorheen. Sinds 1975 geeft de vrouwelijke arbeidsdeelname onveranderlijk een opgaande lijn te zien. Die van mannen vertoonde een dip in de jaren tachtig. In 1975 werkten ruim vier keer zoveel mannen als vrouwen, in 2000 was dat voor het eerst minder dan twee keer zo veel.

De licht dalende arbeidsduur van werkenden in een doorsnee werkweek lijkt goeddeels voor rekening van vrouwen te komen. De 4% afname van hun gemiddelde wekelijkse arbeidsduur in vergelijking met 1995 is echter niet statistisch significant.

Om een beeld te krijgen van de verdeling van het betaalde werk over de bevolking, is het tijdsbeslag van betaald werk uitgesplitst naar vijf persoonskenmerken. Behalve sekse zijn dat leeftijd, positie in het gezin, opleidingsniveau en positie op de arbeidsmarkt (tabel 2.4). De verdeling van betaald werk over de seksen kwam reeds ter sprake, evenals het feit dat het aantal uren werk onder werkenden is afgenomen.

Ook het indelingscriterium leeftijd brengt binnen de algeheel groeiende arbeidsinspanning enkele bijzonderheden aan het licht. Het groeiend aantal gewerkte uren werd door vrijwel alle leeftijdsgroepen gedragen. Zowel onder 65-plussers als onder jongeren van 12-19 jaar tekende zich een groei van het betaalde werk af. Binnen de beroepsbevolking springt vooral de met bijna vijf uur vermeerderde arbeidsdeelname van 50-64-jarigen in het oog. Dit is conform de in *Naar andere tijden?* uitgesproken

verwachting dat de afbouw van de vervroegde uittreding, de langere leerweg (resp. een geringer aantal dienstjaren) en de arbeidsdeelname van vrouwen zouden leiden tot een grotere arbeidsparticipatie van 50-64-jarigen (Van den Broek et al. 1999: 18-19). Onder 'jongere ouderen' lag het tijdsbeslag van betaald werk sedert 1975 niet eerder zo hoog als in 2000. Hierdoor groeide de arbeidsdeelname van de verschillende leeftijdsgroepen in de jaren negentig, anders dan in de jaren tachtig (Knulst en Van Beek 1990), niet verder uit elkaar.

Tabel 2.4 Arbeid naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4	112
sekse							
man	23,7	22,1	21,6	24,5	25,4	26,8	106
vrouw	6,1	6,1	6,8	8,8	9,7	12,2	127
leeftijd							
12-19 jaar	8,2	5,5	4,0	6,3	4,6	7,4	161
20-34 jaar	23,2	22,0	21,8	24,2	26,7	28,4	107
35-49 jaar	18,9	19,8	21,1	23,4	24,0	27,7	115
50-64 jaar	15,1	12,6	11,9	11,8	13,2	17,9	136
≥ 65 jaar	1,3	0,5	0,8	0,7	0,8	1,6	200
gezinspositie							
inwonend bij ouders	13,3	10,2	10,3	14,4	12,1	11,8	98
alleenwonend	5,2	6,4	9,4	12,2	14,2	16,9	119
met partner zonder kinderen	14,6	14,1	12,7	14,5	17,4	20,0	115
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	17,7	17,5	18,3	20,4	21,2	23,4	110
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	14,4	13,3	11,7	12,9	11,6	13,0	113
mbo, havo, vwo	13,7	14,5	16,0	19,5	19,2	21,6	113
hbo, wo	21,4	18,5	20,2	20,9	24,6	25,6	104
arbeidsmarktpositie							
werkend	33,4	31,6	33,0	33,8	34,6	33,7	98
niet-werkend ^b	1,7	1,6	1,5	2,5	2,1	3,2	156

a Huidige of voltooide opleiding.

b Inclusief gedeeltelijk werkende huisvrouwen, scholieren, studenten, arbeidsongeschikten en gepensioneerden.

Bron: SCP (TBO)

De uitsplitsing naar gezinspositie brengt aan het licht dat de groei van betaald werk zich vooral voordeed onder alleenwonenden en paren zonder (thuiswonende) kinderen. De arbeidsinzet is het hoogst onder ouders van thuiswonende kinderen, waarbij echter dient te worden bedacht dat de groep paren zonder (thuiswonende) kinderen veel 65-plussers bevat. De groeiende arbeidsparticipatie van ouders met thuiswonende kinderen doet vermoeden dat de gezinsagenda verder onder druk is komen te staan (zie verder hoofdstuk 5).

2.3 Het tijdsbeslag van zorgtaken

Ook in de informele sector van het eigen huishouden moeten taken worden verricht. Het tijdsbeslag van die zorgtaken vormde in de periode 1975-1995 een nagenoeg constante post op het tijdsbudget. Tegenover huishoudelijke rationalisering, in de vorm van vaatwasmachine en magnetron, stond de huishoud-verdunning. Het kleiner worden van de huishoudens impliceerde dat meer mensen ieder voor zich de als zodanig minder tijdrovende huishoudelijke handelingen gingen verrichten (Knulst en Van Beek 1990). Het wegvallen van traditionele rolpatronen betekende verder dat steeds minder personen de vruchten konden plukken van een partner die fulltime het huishouden bestierde. In de periode 1995-2000 was het huishouden opnieuw een constante in het tijdsbestedingspatroon (tabel 2.5). Zoals het indexcijfer aangeeft, verschilde het gemiddelde tijdsbeslag van zorgtaken in 1995 niet van dat in 2000 (hoewel afronding op de eerste decimaal wel enig verschil suggereert).

Tabel 2.5 Zorgtaken naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	100
sekses							
man	8,6	9,3	10,3	10,4	11,3	12,0	107
vrouw	29,5	29,5	28,3	26,5	26,2	25,7	98
leeftijd							
12-19 jaar	6,0	7,1	5,5	5,5	4,7	4,5	96
20-34 jaar	21,2	20,3	20,0	17,9	17,1	18,4	108
35-49 jaar	22,4	23,7	23,6	22,7	23,2	21,4	92
50-64 jaar	21,9	21,5	22,0	20,0	21,4	19,9	93
≥ 65 jaar	24,3	24,1	22,9	22,4	23,5	23,9	101
gezinspositie							
inwonend bij ouders	6,8	6,9	6,1	6,2	6,1	6,6	107
alleenwonend	25,7	21,6	20,6	18,2	17,8	18,9	106
met partner zonder kinderen	20,2	18,5	19,1	18,1	18,0	17,9	99
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	24,7	25,8	26,3	24,5	25,9	25,6	99
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	20,6	21,2	22,2	21,5	22,3	22,3	100
mbo, havo, vwo	13,2	13,2	15,4	16,0	17,3	17,3	100
hbo, wo	16,5	14,6	15,3	15,2	15,3	16,4	107
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	6,0	6,6	6,1	6,5	5,9	5,7	97
werkend	11,5	13,7	14,2	14,0	15,3	16,5	108
huishouding	37,4	37,6	37,2	35,7	36,3	34,7	96
werkloos, arbeidsongeschikt	14,9	18,4	19,1	18,8	22,0	24,7	112
gepensioneerd	19,6	16,8	18,0	19,7	20,3	23,3	115

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Onder de oppervlakte deden zich evenmin grote veranderingen voor. De eerdere uitruil van zorgtaken tussen de seksen kreeg in de jaren 1995-2000 nauwelijks een vervolg. In de vorige paragraaf bleek weliswaar dat vooral vrouwen meer betaald werk gingen verrichten, maar de herschikking van de huishoudelijke rolverdeling heeft zich slechts op onderdelen verder doorgezet. Ogenschijnlijk wisten vrouwen hun huishoudelijke inspanningen terug te draaien en zagen mannen hun huishoudelijke rol groeien, maar deze verschillen zijn niet statistisch significant.

Pas op het niveau van concrete huishoudelijke taken is een gedeeltelijke continuering van de huishoudelijke rolverdeling aantoonbaar (tabel 2.6). In vergelijking met 1995 waren mannen in 2000 intensiever betrokken bij de maaltijdbereiding en de kinderverzorging, terwijl vrouwen bezuinigden op het schoonmaken.

Bij koken, boodschappen en kinderverzorging namen mannen in 2000 een derde deel van het daarmee gemoeide tijdsbeslag voor hun rekening, bij poetsen een kwart. Te midden van een drukbezet leven werd niet op de kinderverzorging beknipt. Binnen het totale pakket aan huishoudelijk werk groeide sinds 1990, en vooral sinds 1995, de ouderlijke aandacht voor de verzorging van hun kinderen (zie verder hoofdstuk 5).

Tabel 2.6 Enkele zorgtaken^a naar sekse, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bereiding maaltijden, afwassen							
allen	6,4	7,1	6,9	6,4	6,1	6,1	101
mannen	2,3	2,8	3,2	3,4	3,5	4,0	112
vrouwen	10,5	11,3	10,5	9,4	8,5	8,2	97
boodschappen							
allen	3,0	3,0	3,1	3,0	3,2	3,3	104
mannen	2,1	2,1	2,2	2,1	2,3	2,5	107
vrouwen	4,0	3,9	3,9	3,8	3,9	4,0	102
schoonmaken							
allen	5,6	5,1	5,4	4,8	5,0	4,8	95
mannen	1,7	1,6	2,4	2,1	2,4	2,4	100
vrouwen	9,5	8,6	8,3	7,4	7,5	7,0	93
kinderverzorging ^b							
allen	4,6	5,0	5,0	4,8	5,3	6,2	118
mannen	2,5	2,7	2,6	2,6	2,9	4,0	136
vrouwen	6,7	7,0	7,1	6,9	7,4	8,0	108

a Zonder reistijd.

b Van ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO)

Betaald werk wordt nog steeds het meest door mannen verricht en vrouwen nemen nog altijd het grootste deel van het huishoudelijk werk voor hun rekening. De 'harmonieuze ongelijkheid' is in de loop der jaren weliswaar gedeeltelijk ongedaan gemaakt, maar door de 'gemankeerde emancipatie' geenszins volledig rechtgetrokken (Van Stolk en Wouters 1983; Van den Akker et al. 1994).

2.4 De combinatie van arbeid en zorg

De blauwdruk van het kostwinnershuishouden voorzag in een ver doorgevoerde rolverdeling, waarbij de huisvrouw zich concentreerde op de zorg voor huishouden en gezin, terwijl de man de kost verdiende. De opkomst van tweeverdienershuishoudens en alleenwonenden maakte deze rolverdeling minder maatgevend (Van den Broek en Breedveld 2000b). Het deel van de bevolking van 20-64 jaar (bij andere leeftijdsgroepen is de combinatie van arbeid en zorg op voorhand minder van toepassing) dat substantiële professionele verplichtingen (≥ 12 uur arbeid per week) combineert met substantiële huishoudelijke verplichtingen (≥ 8 uur zorg per week) groeide gestaag van 20% in 1975 tot 38% in 1995 (vgl. Knulst en Van Beek 1990).

Deze groei is in de periode 1995-2000 niet afgezwakt maar versneld (tabel 2.7). Het percentage 'taakcombineerders' steeg in die periode van 38 naar 47% (uiteraard zijn genoemde percentages afhankelijk van de drempelwaarden die men hanteert; bij andere drempelwaarden zijn de percentages anders, maar de trend niet).

Gegeven het feit dat meer mensen, meer vrouwen vooral, gingen werken, komt deze groei niet als een verrassing, net zomin als de constatering dat het combineren van taken onder vrouwen wat sterker steeg dan onder mannen. Het combineren van taken vond onder alle leeftijdscategorieën meer ingang. Vooral de groei onder 35-49-jarigen was aanzienlijk, maar ook onder de 50-64-jarigen waren taakcombineerders in 2000 niet langer uitzondering.

Tabel 2.7 Taakcombinatie (minimaal 12 uur betaald werk en minimaal 8 uur huishoudelijk werk in onderzoekswEEK), naar achtergrondkenmerken, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van 20-64 jaar	20	24	28	33	38	47	125
seks							
man	25	28	32	35	41	49	119
vrouw	15	20	24	31	34	45	132
leeftijd							
20-34 jaar	23	31	33	40	42	50	119
35-49 jaar	18	24	30	36	43	57	132
50-64 jaar	17	13	15	16	22	31	142
gezinpositie							
inwonend bij ouders	13	22	18	27	25	28	115
alleenwonend	17	26	34	36	39	46	119
met partner zonder kinderen	22	26	28	34	36	44	121
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	19	23	29	33	40	53	131
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	19	22	22	27	26	36	137
mbo, havo, vwo	26	28	35	38	44	53	120
hbo, wo	24	38	36	39	46	53	115
arbeidsmarktpositie							
werkend	32	40	48	52	57	63	110
niet-werkend ^b	4	3	3	7	6	10	174

a Huidige of voltooide opleiding.

b Inclusief gedeeltelijk werkende huisvrouwen, scholieren, studenten, arbeidsongeschikten en gepensioneerden.

Bron: SCP (TBO)

Het combineren van taken komt vooral onder ouders van thuiswonende kinderen veel voor. Hoewel de arbeidsparticipatie van deze groep belangrijk is toegenomen (tabel 2.4), maakt de aanwezigheid van thuiswonende kinderen dat men zorgtaken niet tot een absoluut minimum kan of wil terugdringen. Of de hoge vlucht die het combineren van taken onder deze groep heeft genomen voortkomt uit een diep gekoesterd verlangen het leven zo in te richten, dan wel uit een gebrek aan voorzieningen in de kinderopvang, kan op basis van deze gegevens niet worden vastgesteld. Een indicatie dat het combineren van taken niet altijd op rolletjes verloopt, blijkt uit het feit dat taakcombineerders vaker dan niet-taakcombineerders aangeven zich gejaagd te voelen (zie § 2.6).

Hoger opgeleiden liepen in de jaren tachtig voorop bij het combineren van taken. Nadat eerst de middencategorie in dit opzicht langszij was gekomen, gingen de lager opgeleiden in de periode 1995-2000 in toenemende mate arbeid en zorg combineren. Desondanks is het aandeel taakcombineerders onder lager opgeleiden beduidend kleiner dan onder middelbaar en hoger opgeleiden.

Taakcombinatie betekent bijna altijd dat mensen meer tijd besteden aan de ene taak – de hoofdtak – dan aan de andere – de neventaak. Wie het huishouden tot hoofdtak heeft, verricht daarnaast betaalde arbeid; wie vooral werkt, doet tevens iets in het huishouden. Het tijdsbeslag van de neventaak vormt een graadmeter voor de mate waarin men taken combineert. Vooral tweeverdieners kennen een flinke neventaak, de vrouwelijke tweeverdieners meer dan de mannelijke. Overigens blijken ook mannelijke kostwinners een deel van het huishouden op zich te nemen (tabel 2.8).

In de loop der jaren veranderde het tijdsbeslag van de hoofdtak maar weinig. In 2000 nam de hoofdtak ruim 36 uur per week in beslag, tegen krap 36 uur in 1995 (cijfers niet in tabel). De neventaak is daarentegen steeds meer tijd gaan vergen. Net als bij de verspreiding van de taakcombinatie is ook hier sprake van een versnelde groei. Door de bank genomen groeide de neventaak in de periode 1975-1990 iedere vijf jaar met een half uur per week. In de periode 1990-1995 bedroeg die groei een uur, in de periode 1995-2000 ruim anderhalf uur.

Tabel 2.8 Tijdsbeslag van de neventaak^a naar huishoudensvorm, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van 20-64 jaar	4,4	4,9	5,5	6,1	7,2	8,9	123
jongeren							
thuiswonenden tot 40 jaar	3,9	4,8	4,2	4,7	5,2	6,1	116
alleenwonenden tot 40 jaar	–	5,7	7,4	6,8	7,9	8,5	108
vrouwen die met partner huishouden vormen							
huisvrouwen ^b	1,0	0,7	0,7	1,3	0,8	2,3	308
tweeverdieners	–	11,5	13,3	13,7	14,2	15,4	108
mannen die met partner huishouden vormen							
kostverdieners	5,8	6,3	7,6	7,5	8,2	9,0	110
tweeverdieners	6,2	7,3	8,3	8,6	10,2	10,2	100

– Onvoldoende cases.

a Minst tijdroevende taak: betaald werk of huishouden.

b Onder vrouwen die zichzelf als huisvrouw bestempelen, zijn er die een bescheiden hoeveelheid betaald werk verrichten.

Bron: SCP (TBO)

Behalve onder huisvrouwen lag de groei van de neventaak per bevolkingsgroep nergens in de orde van grootte van die gemiddelde groei met ruim anderhalf uur. Hieruit kan men opmaken dat er vooral sprake is van een toename van het aantal mensen met een neventaak, en niet van een gegroeide neventaak onder personen die al een neventaak hadden.

Extrapolatie van deze trend leidt tot de verwachting dat het aandeel taakcombineerders in de komende jaren nog verder zal groeien. Desgevraagd blijken velen van mening te zijn dat het in de toekomst eenvoudiger zal worden om werk en zorg te combineren, waarbij men vooral hoge verwachtingen koestert van deeltijdwerk, betaald zorgverlof en kinderopvangmogelijkheden (Ester en Vinken 2001). Of dit optimisme gerechtvaardigd is, zal moeten blijken. In ieder geval suggereert het dat taakcombinerende tweeverdieners geen fenomeen van voorbijgaande aard vormen.

2.5 Onderwijs

In de periode 1975-1995 is het gemiddelde tijdsbeslag van onderwijs, met uitzondering van de periode 1975-1980, stelselmatig gedaald. In de periode 1995-2000 zette die daling zich verscherpt door. De tijd die de bevolking van twaalf jaar en ouder aan onderwijs besteedde, daalde met 0,9 uur naar 5,5 uur per week. Daarmee werd het laagste niveau uit de periode 1975-2000 bereikt (tabel 2.9).

Tabel 2.9 Tijdsbeslag van onderwijs, naar leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5	86
leeftijd							
12-19 jaar	28,3	30,9	33,6	35,2	35,5	35,1	99
20-34 jaar	3,5	5,0	5,2	5,8	5,1	4,3	85
35-49 jaar	1,3	1,6	1,3	1,9	1,3	1,5	118
50-64 jaar	0,4	0,7	0,7	0,8	1,1	0,9	84
≥ 65 jaar	0,1	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	90

Bron: SCP (TBO)

Aan deze recente daling liggen diverse ontwikkelingen ten grondslag, elk op zichzelf weinig pregnant, maar tezamen goed voor het dalende tijdsbeslag van onderwijs. De leeftijdsgroep die onderwijs volgt, nam in omvang af. Tussen 1995 en 2000 daalde zowel het aandeel jeugdigen (van 12 naar 11%) als het aandeel jongvolwassenen (van 30 naar 25%) binnen de gehele bevolking. Zelfs als scholieren en studenten in 2000 evenveel tijd aan onderwijs zouden besteden als in 1995, daalt alleen al daarom de hoeveelheid tijd die per hoofd van de bevolking aan onderwijs wordt besteed.

Voorts daalden de onderwijsinspanningen onder jongvolwassenen (tabel 2.9). Dit laatste wordt deels veroorzaakt doordat de groep 20-34-jarigen in 2000 minder studenten en scholieren kende (15% in 1995 tegen 11% in 2000). De hier gemeten daling in het percentage scholieren en studenten is wat sterker dan de daling in het aandeel deelnemers aan voltijds onderwijs tussen 1994/95 en 1998/99 zoals het CBS die registreert in de Onderwijsstatistieken (CBSc).

Naast een daling in het aandeel scholieren en studenten onder de 20-34-jarigen was er onder de werkenden in genoemde leeftijdsgroep sprake van een dalende onderwijstijd (van 3,0 uur gemiddeld in 1995 naar 2,3 uur in 2000). Mogelijk prikkelt de grote vraag naar arbeidskrachten minder tot bijscholing in de eigen tijd, mogelijk ook wordt een groter deel van de professionele scholing in de tijd van de baas gevolgd en in de dagboekmeting als werktijd geboekstaafd.

Zoals het indexcijfer van 99 al suggereert, deed zich tussen 1995 en 2000 geen (significante) daling van de onderwijstijd onder de jeugd voor (tabel 2.9). Een nadere analyse van de onderwijstijd van scholieren indiceert evenmin dat minder tijd werd besteed aan onderwijs (tabel 2.10). Integendeel, onder de jongste groep scholieren lijkt zelfs van een toename van de onderwijstijd sprake, maar deze bleek niet statistisch significant. Onder de 16-19-jarige scholieren en studenten lijkt het tijdsbeslag van onderwijs daarentegen wel wat te zijn afgenomen, ogenschijnlijk onder druk van het grotere tijdsbeslag van hun bijbaantjes, maar ook deze daling is niet statistisch significant.

Tabel 2.10 Tijdsbeslag van onderwijs en betaald werk van scholieren, naar leeftijd en opleiding, bevolking van 12-19 jaar, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
onderwijs							
12-15 jaar	36,6	35,5	36,8	39,8	39,7	41,2	104
16-19 jaar	34,0	35,4	36,1	36,3	35,6	33,4	94
betaald werk							
12-15 jaar	1,4	1,9	0,6	1,0	0,9	0,6	61
16-19 jaar	6,2	2,9	3,1	5,9	3,9	11,5	299

Bron: SCP (TBO)

Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat bij groepen met een betrekkelijk gering aantal cases, zoals hier, de geconstateerde verschillen niet snel statistisch significant zijn. Dit maakt het niet eenvoudig om aan het onderzoeksmateriaal trends en ontwikkelingen af te leiden. Duidelijk is echter dat de op het oog verrassende daling van de onderwijstijd na 1995 niet of nauwelijks voor rekening komt van een daling van de onderwijstijd onder scholieren.

2.6 Tijdsdruk

Tussen 1995 en 2000 was er een sterke groei in de deelname aan het arbeidsproces. Hierdoor steeg het tijdsbeslag van betaald werk. Omdat het tijdsbeslag van zorg nagenoeg onveranderd bleef, en de daling in de onderwijstijd achterbleef bij de stijging in de arbeidstijd, steeg ook het tijdsbeslag van het totaal aan verplichtingen. Dit is al de teneur vanaf de eerste tabel van dit hoofdstuk. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op verschillen tussen de diverse bevolkingsgroepen voor wat betreft de tijdsdruk van het totaal aan verplichtingen. Naast deze objectieve tijdsdruk komt ook de subjectieve tijdsdruk ter sprake. In de 2000-editie van het tijdsbestedingsonderzoek is hier voor het eerst naar gevraagd.

Voor 1985 deden zich in het TBO in de tijdsbesteding aan verplichte bezigheden geen grote veranderingen voor. Na 1985 is het tijdsbeslag door verplichtingen echter fors opgelopen. In 2000 waren personen van 12 jaar en ouder ruim drie uur per week drukker met arbeid, zorg of studie dan vijftien jaar daarvoor. Ruim een uur van die toename werd sinds 1995 gerealiseerd. Zowel mannen als vrouwen kregen het drukker, vrouwen wat meer dan mannen omdat de toename van de arbeidstijd bij de vrouw hoger uitviel dan de afname in de zorgtaken. Per saldo werd het gat tussen man en vrouw in de totale verplichtingen in 2000 wat kleiner (tabel 2.11).

Tabel 2.11 Objectieve tijdsdruk (verplichtingen aan arbeid, zorg en onderwijs naar achtergrondkenmerken, in uren per week en index 1985-2000, 1995 = 100) en subjectieve tijdsdruk (percentage dat zich in onderzoekswEEK een of meer dagen 'gejaagd' voelde, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000)

	objectieve tijdsdruk (in uren per week)				subjectieve tijdsdruk (in procenten)	
	1985	1990	1995	2000	index	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	40,7	42,0	42,6	43,9	103	47
sekse						
man	39,8	42,1	43,7	44,6	102	43
vrouw	41,6	42,0	41,6	43,2	104	50
leeftijd						
12-19 jaar	43,1	46,9	44,8	47,0	105	46
20-34 jaar	47,0	47,9	48,9	51,1	105	58
35-49 jaar	46,0	48,1	48,6	50,6	104	54
50-64 jaar	34,6	32,7	35,7	38,7	109	40
≥ 65 jaar	24,4	23,6	25,0	26,0	104	23
gezinspositie						
inwonend bij ouders	43,4	47,3	44,5	46,3	104	49
alleenwonend	33,2	35,0	35,1	37,7	107	43
met partner zonder kinderen	34,1	35,1	37,4	39,2	105	42
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	45,6	46,3	48,4	50,2	104	51
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	38,6	38,7	38,8	39,4	101	36
mbo, havo, vwo	43,2	45,4	44,6	47,0	105	47
hbo, wo	44,5	44,7	46,4	46,3	100	56
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	43,4	46,1	44,3	47,1	106	46
werkend	48,9	50,0	52,0	51,7	100	54
huishouding	38,4	37,7	37,7	37,4	99	42
werkloos, arbeidsongeschikt	23,3	26,5	26,2	28,4	108	43
gепensioneerд	20,1	21,1	21,7	25,8	119	24
taakcombinatie						
combineert geen taken	37,5	38,0	37,7	37,5	99	42
combineert arbeid en zorg ^b	53,5	53,9	55,1	55,5	101	57

a Huidige of afgeronde opleiding.
b Minimaal twaalf uur betaald werk en minimaal acht uur huishoudelijk werk in onderzoekswEEK.

Bron: SCP (TBO)

Naar leeftijd onderscheiden geeft het tijdsbeslag door taken overall een stijging te zien, het meest onder de 50-64-jarigen. Ook hier geldt dat de (indrukwekkende) toename in de arbeidstijd hier in onvoldoende mate gecompenseerd werd door een afname in de andere taken (zorg en onderwijs). Als vanouds is men in de levensfase van het twintigste tot het vijftigste levensjaar het drukst. Ook naar positie in het gezin bezien is er sprake van een algehele toename van de tijdsdruk. Ouders met thuiswonende kinderen zijn in dit opzicht (opnieuw) de drukst bezette groep. Binnen de drie onderscheiden onderwijsniveaus was de toename van de tijdsdruk het sterkst onder de middencategorie (mensen met mbo, havo of vwo als hoogste of huidige opleiding). Binnen de groep werkenden nam de tijdsdruk niet toe. Dit laat onverlet dat de groei van het aandeel werkenden zonder twijfel heeft bijgedragen aan de groeiende tijdsdruk. Werkenden kenden immers de grootste tijdsdruk, zodat een toename van het aandeel werkenden tevens een toename van het aandeel drukbezette mensen impliceert. Andersom heeft de groei van de groep gepensioneerden een dempend effect op de gemiddelde tijdsdruk. Ook in 2000 gold dat deze groep het zoveel minder druk had dan andere groepen, dat een getalsmatige groei van die groep gelijkstaat aan een groei van het aandeel relatief weinig drukbezette mensen binnen de bevolking. Een soortgelijk effect doet zich ook voor bij taakcombinerders. De toegenomen tijdsdruk blijkt deels veroorzaakt te worden doordat taakcombinerders het op de lange termijn wat drukker hebben gekregen, maar is in 2000 vooral het gevolg van het stijgende aandeel van deze drukbezette groep in de samenleving.

Een nieuw element in het dagboekje van het tijdsbestedingsonderzoek in 2000 was dat iedere dag werd gevraagd of men zich die dag 'geheel niet', 'wel wat' of 'tamelijk' gejaagd gevoeld had. In de praktijk is dit gehercodeerd tot de tweedeling wel/niet gejaagd. Bedoeling van die vraag, die dus feitelijk zeven keer opnieuw werd gesteld, was om niet alleen uitspraken te kunnen doen over de mate waarin men druk is maar ook over de mate waarin men zich druk voelt. Het percentage mensen dat zich gedurende de onderzoekswEEK op één of meer dagen gejaagd voelde, geldt hier als maatstaf voor de subjectieve (ervaren) tijdsdruk.

Bijna de helft van de bevolking rapporteerde over de onderzoekswEEK minimaal één gejaagde dag (tabel 2.12). Bij gebrek aan vergelijkingsmogelijkheden met andere meetjaren is de verdeling van dit percentage over de bevolking interessanter dan de hoogte ervan. Die verdeling hangt in de regel samen met de objectieve tijdsdruk en net als met die objectieve tijdsdruk ook met achtergrondkenmerken. Drukbezette mensen rapporteren vaker een of meer gejaagde dagen dan mensen met weinig verplichtingen. Taakcombinerders geven vaker dan niet-taakcombinerders aan zich druk of gejaagd te voelen. Ook bij de onderscheiden leeftijdscategorieën rapporteert men meer subjectieve tijdsdruk naarmate die leeftijdsgroepen meer door verplichtingen in beslag genomen worden. Hetzelfde geldt op hoofdlijnen voor de posities binnen het gezin en op de arbeidsmarkt.

Bij opleidingsniveau en, in mindere mate, sekse is de relatie tussen objectieve en subjectieve tijdsdruk minder eenduidig. Hoewel mannen gemiddeld een wat groter tijdsbeslag door verplichtingen kenden, rapporteerden vrouwen wat vaker een of meer gejaagde dagen per week. Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het feit dat vrouwen vaak ook mentaal met allerlei zorgtaken zijn belast – moeten kinderen nog

een nieuwe jas, wie komt er oppassen. Een andere verklaring zou kunnen luiden dat vrouwen eerder dan mannen geneigd zijn om uit te komen voor gevoelens van onvrede, waar mannen dit voor zichzelf houden (LISV 2000).

Ook bij de uitsplitsing naar onderwijs bestaat er geen een-op-een relatie tussen objectieve en subjectieve tijdsdruk. De groep met het laagste opleidingsniveau kent de minste tijdsdruk in zowel objectieve als subjectieve zijn. Hoewel beide andere groepen in vrijwel gelijke mate door hun verplichtingen in beslag genomen worden, rapporteert een aanzienlijk groter deel van de hoogst opgeleiden eens of vaker per week een gejaagde dag. Het kan niet aan de gewenning aan een toegenomen tijdsdruk in de afgelopen vijf jaar liggen, want dan zou juist de middelste onderwijsniveaugroep de hoogste subjectieve tijdsdruk hebben moeten rapporteren. De oorzaak ligt ook niet bij het percentage taakcombineerders, dat binnen die twee groepen op precies hetzelfde niveau ligt (tabel 2.7). Binnen hun takenpakket kennen de hoogst opgeleiden een wat groter tijdsbeslag door betaald werk, hetgeen mogelijk meer dan andere verplichtingen tot een gevoel van gejaagdheid aanleiding geeft. Wellicht ook brengt het type werk van hoogopgeleiden meer stressgevoelens mee dan bij ander werk. Evenmin valt echter uit te sluiten dat hoger opgeleiden vanwege hun vaak betere posities meer gewend zijn om hun onvrede over zaken uit te spreken, of gevoeliger zijn voor wat er speelt in de maatschappij. In de jaren voorafgaand aan het *TBO 2000* was 'druk, druk, druk' een veelbesproken thema, waarin niet werd nagelaten om relaties te leggen met opleidingsniveaus en arbeidsmarktposities.

2.7 Persoonlijke tijd

Onder de brede noemer 'persoonlijke tijd' vallen activiteiten die gerelateerd zijn aan het onderhoud van het menselijk lichaam: slaap, eten en verder de dagelijkse verzorging in de vorm van het aankleden, wassen, enzovoort. In voorgaande jaren waren er lichte schommelingen in de tijd die aan genoemde activiteiten werd besteed, maar de langetermijnontwikkeling duidde toch eerder op een daling dan op stijging. Naar het zich laat aanzien is in 2000 aan die daling een einde gekomen (tabel 2.12).

In 2000 werd er gemiddeld 1,6 uur of 2% meer ruimte gemaakt voor persoonlijke tijd dan in 1995. Deze toename deed zich onder vrijwel alle bevolkingsgroepen in dezelfde mate voor. Groepen die relatief weinig tijd aan zichzelf besteden, zijn werkenden, 20-49-jarigen en ouders met thuiswonende kinderen. Vrouwen reserveren meer tijd voor zichzelf dan mannen.

Tabel 2.12 Persoonlijke tijd naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000
(in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	102
sekses							
man	75,6	76,5	74,8	74,6	73,6	75,3	102
vrouw	77,0	77,2	75,7	76,4	76,3	77,9	102
leeftijd							
12-19 jaar	78,1	78,7	78,8	77,9	78,5	80,0	102
20-34 jaar	72,7	73,9	73,1	74,0	73,8	75,4	102
35-49 jaar	75,2	75,2	73,1	72,9	72,5	74,0	102
50-64 jaar	77,2	78,0	76,0	75,9	75,3	77,1	102
≥ 65 jaar	81,5	81,9	78,5	81,3	78,8	80,2	102
gezinspositie							
inwonend bij ouders	76,8	78,0	77,7	77,1	77,7	79,1	102
alleenwonend	76,1	76,4	75,1	75,5	75,4	76,9	102
met partner zonder kinderen	78,7	78,9	76,5	77,6	75,9	77,1	102
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	74,7	75,3	73,3	73,5	73,1	74,9	103
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	76,8	77,7	76,0	77,3	76,4	78,5	103
mbo, havo, vwo	75,2	74,5	74,9	74,5	75,4	76,0	101
hbo, wo	74,4	73,3	73,1	72,6	72,2	74,7	104
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	78,0	77,9	77,7	76,9	77,2	78,7	102
werkend	73,9	74,7	72,9	72,8	72,5	74,2	102
huishouding	77,0	77,4	75,4	77,0	75,6	78,9	104
werkloos, arbeidsongeschikt	80,4	78,1	77,4	77,1	78,5	80,9	103
gepensioneerd	80,6	82,9	78,7	80,6	78,8	79,6	101
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

In tabel 2.13 is uiteengezet hoe de abstracte categorie 'persoonlijke tijd' is opgebouwd uit de drie subcategorieën slaap, (thuis) eten en persoonlijke hygiëne.

Tabel 2.13 Aspecten van persoonlijke tijd, 1975-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000
(in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
slapen	60,5	60,5	59,4	59,7	59,4	60,9	103
persoonlijke hygiëne	5,6	5,9	5,8	5,9	6,1	5,9	97
(thuis) eten	10,3	10,5	10,0	9,9	9,5	9,9	103
Bron: SCP (TBO)							

De toename van de persoonlijke tijd blijkt vooral voor rekening te komen van een stijging van de slaaptijd (+1,5 uur). Verder werd meer tijd aan (thuis) eten besteed (+0,4 uur). In 2000 besteedde men wat minder tijd aan het wassen, aankleden en opmaken (-0,2 uur).

Voor de toename van het slapen tussen 1995 en 2000 geldt hetzelfde als voor de toename van de persoonlijke tijd, namelijk dat deze zich in vrijwel gelijke mate voordoet onder verschillende groepen van de bevolking (tabel 2.14). Ook de afnemende tijdsbesteding aan persoonlijke hygiëne en de vermeerderde tijd die gemoeid is met thuis eten lijken zich onder vrijwel alle bevolkingsgroepen voor te doen. Deze kleine verschillen zijn binnen die kleinere categorieën echter veelal niet statistisch significant. Zowel in 1995 als in 2000 geldt dat men meer tijd aan thuis eten besteedt naarmate de leeftijd vordert.

Tabel 2.14 Persoonlijke tijd, naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	slapen		persoonlijke hygiëne		(thuis) eten	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	59,4	60,9	6,1	5,9	9,5	9,9
naar sekse						
man	58,3	59,7	5,7	5,4	9,6	10,1
vrouw	60,4	62,0	6,5	6,3	9,4	9,6
naar leeftijd						
12-19 jaar	64,9	66,5	5,9	5,6	7,7	7,9
20-34 jaar	59,0	60,7	6,1	6,0	8,7	8,7
35-49 jaar	56,7	57,7	5,7	5,8	10,1	10,5
50-64 jaar	58,9	60,9	6,2	5,7	10,2	10,6
≥ 65 jaar	61,4	63,0	6,8	6,2	10,8	10,9
gezinspositie						
bij ouders inwonend	63,5	64,7	6,2	5,9	8,1	8,4
alleenstaand	60,0	62,1	6,8	6,3	8,6	8,5
met partner zonder kinderen	59,7	60,6	6,2	5,9	10,0	10,6
met partner en kinderen	57,1	58,8	5,6	5,7	10,4	10,4
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	60,5	62,3	6,1	5,8	9,9	10,3
mbo, havo, vwo	59,6	60,3	6,2	6,0	9,6	9,8
hbo, wo	57,3	59,6	5,9	5,8	9,0	9,3
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	63,6	65,0	6,1	5,8	7,5	8,0
werkend	56,9	58,6	5,9	5,8	9,8	9,9
huisvrouw	59,8	62,3	6,0	5,8	9,8	10,8
werkloos, arbeidsongeschikt	62,6	65,1	6,6	5,9	9,3	9,9
gepensioneerd	61,3	62,7	6,7	6,3	10,9	10,6

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

De toename in het slapen is opvallend en rechtvaardigt een zoektocht naar een verklaring. Vijf hypothesen zijn daarbij onder de loep genomen. Hypothese een luidde dat de toename van het slapen mogelijk verband hield met de Olympische Spelen van Sydney, die eindigden op de eerste dag van de eerste dagboekweek (zie bijlage B2). Een toename van het slapen zou dan kunnen duiden op een inhaalslag ter compensatie van slaaptkort veroorzaakt door de vele uren nachtelijke

televisie in de weken van de Olympische Spelen. Deze verklaring zou stand houden als de toename in het slapen zich alleen bij de respondenten van de eerste dagboekweek zou voordoen, en niet bij de respondenten van de tweede dagboekweek (die een week na het einde van de spelen van Sydney begon). Zulks bleek echter niet het geval, en om die reden werd deze hypothese verworpen.

Hypothese twee luidde dat men meer 'hersteltijd' nodig heeft. De gejaagdheid van het moderne leven en de toenemende werkdruk hebben tot gevolg, zo wordt soms betoogd (Buitelaar et al. 1977, 1994), dat men na gedane arbeid meer tijd nodig heeft om te recupereren. Hoewel aanlokkelijk, want in lijn met de toename van arbeidsparticipatie, werkdruk (De Beer 2001) en taakcombinatie, voldoet ook deze hypothese niet geheel. Op basis van de herstelthese kan immers moeilijk worden verklaard waarom ook 65-plussers en huisvrouwen meer gingen slapen.

Hypothese drie luidde vervolgens dat in de toename van het slapen de afkalvende belangstelling voor (commerciële) televisie doorklinkt. Men is in 2000 vooral eerder gaan slapen, niet later gaan opstaan (vgl. figuur 3.3). Kort voor het veldwerk van 1995 werd een aantal nieuwe zenders geïntroduceerd. Mogelijk was daar in 2000 het nieuwtje weer wat van af, en verleidde de tv mensen minder tot kijken laat in de avond.

Hypothese vier stelt dat de toegenomen slaaptijd verband houdt met de weersgesteldheid in 2000. In 2000 was het aanmerkelijk kouder en natter dan in 1995 (zie bijlage B5). Een analyse op de invloed van het weer op een aantal geselecteerde activiteiten toont aan dat de toename van het slapen inderdaad in ieder geval ten dele op deze factor is terug te voeren. Van de 1,5 uur toename in het slapen zou 0,4 uur door het weer worden verklaard (zie bijlage B5).

Op basis van hypothese 4 valt niet goed te verklaren waarom er ook op doordeweekse dagen meer geslapen wordt. Verwacht zou mogen worden dat het weer, vanwege verplichtingen rond arbeid en studie, op doordeweekse dagen weinig invloed heeft op het slaappatroon.

Een vijfde en laatste hypothese luidde dan ook dat de toename in het slapen niet verband hield met het weer maar vooral met het aandeel personen dat in de betreffende week ziek was geweest. Deze hypothese blijkt wederom deels bevestigd te worden. In 2000 bedroeg het aandeel personen dat ten minste een dag ziek thuis was gebleven 8,5%. In 1995 was dat 5,7%. De toename van het aandeel personen met ten minste een 'ziekte-thuis-dag' lijkt in lijn met de stijging van het aantal 'beddagen' zoals die in de Pols-onderzoeken van het CBS wordt gerapporteerd (van 3,7 in 1995 naar 4,2 in 1999, CBS/VWS 2000). Wordt voor het slapen alleen de blik op de 'gezonde' personen gericht, dan blijkt dat daar de stijging in het slapen beperkt blijft tot 0,9 uur (in plaats van 1,5 uur). Evenals bij het weer geldt dat de toename van het aantal dagen dat men ziek thuisbleef een deelverklaring biedt voor de toegenomen slaaptijd.

De vijf hypothesen tezamen suggereren dat zich voor de toename van het slapen na 1995 verschillende verklaringen aandienen. Ieder voor zich zijn die verklaringen onvoldoende om de toename in het slapen geheel te kunnen verklaren. Deze constatering laat echter onverlet dat een van de deelverklaringen, of een combinatie van verklaringen, wel afdoende kan zijn om de toename in het slapen althans voor deelpopulaties geheel te verklaren. Deze hypothese is hier niet nader uitgewerkt.

2.8 Verplaatsingen

Voor activiteiten buitenshuis moet men zich verplaatsen. Voorzover het verplaatsen een middel is en geen doel op zichzelf, legt het beslag op de tijd die voor een activiteit beschikbaar is. In de periode 1975-1995 gaf de totale hoeveelheid reistijd in een doorsnee week – van en naar werk, school, winkel of vrijetijdsbestemming – voortdurend een stijging te zien. In die twintig jaar groeide het gemiddelde wekelijkse tijdsbeslag door verplaatsingen bijna twee uur, van 6,6 uur per week in 1975 tot 8,5 uur in 1995.

Uitsplitsing naar het type vervoermiddel leert dat die groei grotendeels voor rekening van de auto kwam. Naar reismotief hadden in 1975-1995 verplaatsingen ten behoeve van het huishouden de grootste groei doorgemaakt, gevolgd door verplaatsingen in de vrije tijd en dan pas door vervoer van en naar werk en school.

In de periode 1995-2000 hebben zich in dit patroon enkele opmerkelijke wijzigingen voorgedaan. Allereerst kwam de aanhoudende mobiliteitsgroei in deze periode tot staan. Door de bank genomen reisde een Nederlander in een doorsnee week in 2000 bijna net zo lang als in eenzelfde week in 1995 (tabel 2.15).

Tabel 2.15 Verplaatsingen naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	6,6	6,8	7,1	7,9	8,5	8,4	99
sekses							
man	7,4	7,4	7,6	8,3	8,8	8,8	100
vrouw	5,9	6,2	6,7	7,5	8,2	8,0	98
leeftijd							
12-19 jaar	7,5	7,9	7,9	9,0	8,9	9,4	105
20-34 jaar	7,4	7,7	8,0	8,7	9,7	9,6	99
35-49 jaar	6,2	6,4	7,3	7,8	8,3	8,6	104
50-64 jaar	6,2	6,4	6,4	7,3	8,0	7,7	97
≥ 65 jaar	5,2	4,6	5,5	5,8	6,8	6,6	97
gezinspositie							
inwonend bij ouders	7,8	8,2	8,3	9,4	9,8	10,1	103
alleenwonend	5,9	6,5	6,9	7,6	8,2	8,0	97
met partner zonder kinderen	6,1	6,4	7,0	7,4	8,4	8,1	95
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	6,3	6,3	6,8	7,6	8,1	8,2	101
opleidingsniveau							
lo, lbo, mavo	6,3	6,4	6,5	6,9	7,3	6,9	94
mbo, havo, vwo	7,8	8,1	7,7	8,6	8,7	8,9	101
hbo, wo	8,3	8,3	8,8	9,3	10,2	10,0	98
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	7,7	8,3	8,4	9,8	10,0	9,8	98
werkend	7,9	7,5	7,8	8,3	8,8	9,0	102
huishouding	4,7	5,2	5,9	6,4	7,5	6,7	90
werkloos, arbeidsongeschikt	5,3	6,5	6,5	7,4	7,5	7,5	100
gepensioneerd	6,1	5,4	6,0	6,7	7,7	7,0	91

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Dit lijkt in lijn met bevindingen uit het *Onderzoek Verplaatsingsgedrag* (OVG), waar in genoemde periode sprake was van een min of meer stabiel aantal verplaatsingen per persoon en een stabiel tot licht dalend aantal afgelegde kilometers per persoon per dag (CBSd). De naar verhouding wat sterkere daling in het verplaatsen onder lager opgeleiden impliceert dat de reeds bestaande verschillen naar opleidingsniveau voor wat betreft het verplaatsen in 2000 pregnanter werden.

Tussen 1995 en 2000 veranderde het reismotief (tabel 2.16). In de periode 1975-1995 leverde het transport van en naar werk en school slechts een bescheiden bijdrage aan de totale mobiliteitsgroei, in de periode 1995-2000 echter ging transport met dat motief als enige meer tijd vergen. Aan verplaatsingen ten behoeve van het huishouden en de vrije tijd werd juist wat minder tijd besteed (nb. bij verplaatsingen in de vrije tijd gaat het om verplaatsingen ten behoeve van een andere vrijetijdsbestemming, niet om wandelingen en fietstochten als doel op zichzelf, die vormen tezamen een aparte vorm van vrijetijdsbesteding; zie hoofdstuk 9).

In tabel 2.16 is eveneens uiteengezet welke keuze uit de diverse vervoermiddelen is gemaakt (de 'modal split'). De nulgroei van de totale mobiliteit is de som van een stijgende automobilititeit en dalende verplaatsingen te voet, per (brom)fiets of op de scooter. Door deze recente herschikking binnen het mobiliteitsbudget is de toename van de mobiliteit over de periode 1975-2000 volledig aan het gebruik van de auto toe te schrijven. De toename van de automobilititeit tussen 1995 en 2000 lijkt overigens in lijn met cijfers van de Adviesdienst Verkeer en Vervoer, waaruit blijkt dat het aantal voertuigkilometers op rijkswegen tussen 1995 en 2000 met 21% toenam (AVV 1996, 2001). Overigens is in het OVG van het CBS nauwelijks sprake van toenemend auto-gebruik per persoon (CBSd).

Tabel 2.16 Verplaatsingen naar reismotief en vervoermiddel, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
verplaatsingen totaal	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	99
reismotief							
school/werk	2,2	1,9	2,2	2,5	2,5	2,9	114
huishouden	1,8	2,5	2,1	2,5	2,8	2,5	90
vrije tijd	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	94
vervoermiddel							
per auto	2,9	3,3	3,5	3,8	4,2	4,7	111
per openbaar vervoer	1,0	0,9	0,9	1,2	1,1	1,0	91
per (brom)fiets, scooter of te voet	2,8	2,5	2,8	2,9	3,1	2,7	85

Bron: SCP (TBO)

De toename van de automobilititeit na 1995 was bij mannen groter dan bij vrouwen (tabel 2.17). Het toch al bestaande verschil tussen mannen en vrouwen voor wat betreft het gebruik van de auto werd hierdoor versterkt. Vrouwen verplaatsen zich meer dan

mannen te voet, of op de (brom)fiets. De auto blijkt verder vooral het favoriete vervoermiddel van werkenden, ook in 2000. Hoger opgeleiden maken meer gebruik van zowel de auto als het openbaar vervoer dan lager opgeleiden, en verplaatsen zich ongeveer evenveel met de tragere vervoermiddelen. Vooral jongeren, jongvolwassenen en 65-plussers maken gebruik van het openbaar vervoer. Jongeren c.q. studenten en scholieren verplaatsen zich opvallend vaak te voet of per (brom)fiets of scooter (zie ook hoofdstuk 9).

Tabel 2.17 Verplaatsingen naar vervoermiddel, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	auto		openbaar vervoer		(brom)fiets, scooter, te voet	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	4,2	4,7	1,1	1,0	3,1	2,7
sekses						
man	4,8	5,5	1,1	1,0	3,0	2,4
vrouw	3,7	4,0	1,2	1,1	3,3	2,9
leeftijd						
12-19 jaar	1,8	2,0	1,8	2,0	5,4	5,4
20-34 jaar	5,1	5,5	1,7	1,4	2,9	2,6
35-49 jaar	4,7	5,6	0,6	0,6	2,9	2,4
50-64 jaar	4,4	4,8	0,7	0,8	2,8	2,1
≥ 65 jaar	3,2	3,6	1,0	1,0	2,6	2,1
gezinspositie						
inwonend bij ouders	2,9	3,1	2,3	2,1	4,6	4,9
alleenwonend	3,4	3,3	1,7	1,6	3,1	3,1
met partner zonder kinderen	4,9	5,4	0,9	0,8	2,6	1,8
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	4,8	5,5	0,5	0,5	2,8	2,3
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	3,5	3,8	0,8	0,7	3,1	2,5
mbo, havo, vwo	4,5	4,9	1,0	0,9	3,3	3,0
hbo, wo	5,2	5,7	2,0	1,7	3,0	2,6
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	1,9	1,9	2,8	2,5	5,3	5,4
werkend	5,6	6,0	0,8	0,9	2,4	2,1
huishouding	3,3	3,7	0,8	0,5	3,4	2,5
werkloos, arbeidsongeschikt	3,3	3,5	1,0	0,7	3,2	3,2
gepensioneerd	3,9	3,7	0,9	0,9	2,9	2,3

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

2.9 Conclusie: toenemende drukte

Tussen 1995 en 2000 hebben Nederlanders het drukker gekregen. De totale tijd besteed aan verplichtingen uit hoofde van arbeid, huishouden en studie steeg in die periode met 1,3 uur. Het drukst bezet in 2000 waren 20-49-jarigen, werkenden, ouders met thuiswonende kinderen en, in mindere mate, jongeren c.q. scholieren/studenten.

In 1995 waren dit ook al de drukst bezette groepen. Bij vrouwen nam de tijdsdruk wat meer toe dan bij mannen. Verder steeg de drukte in 2000 vooral bij de middelbaar-opgeleiden.

De toegenomen drukte kwam geheel voor rekening van de gestegen last van betaalde arbeid, die tussen 1995 en 2000 met 2,1 uur toenam. Aan huishoudelijke taken werd in 2000 evenveel tijd besteed als in 1995, aan educatie minder tijd (-0,9 uur).

De toegenomen arbeidstijd werd geheel veroorzaakt door de gestegen arbeidsparticipatie. De arbeidsdeelname onder 20-64-jarigen steeg tussen 1995 en 2000 met 14%. Per werkende liep in die periode de arbeidsduur per week iets terug.

De verdeling van huishoudelijke taken tussen mannen en vrouwen was in 2000 iets gelijkjer dan in 1995. Desondanks was er in 2000 nog geen sprake van een gelijke taakverdeling thuis: in 2000 verrichtten vrouwen ruim twee derde van de huishoudelijke en zorgtaken. Een gelijkere verdeling van taken en een toenemende arbeidsparticipatie, vooral van vrouwen, impliceren dat in 2000 een groter deel van de bevolking arbeid en zorg diende te combineren. Taakcombinatie gaat met zowel meer objectieve als subjectieve tijdsdruk gepaard: taakcombineerders zijn drukker en voelen zich drukker dan personen die zich op één taak kunnen concentreren.

Behalve de 'verplichte tijd' is ook de 'persoonlijke tijd' tussen 1995 en 2000 toegenomen. In concreto betekende dit dat men in 2000 wat langer sliep dan in 1995 (+1,5 uur per week), vooral doordat men wat eerder naar bed ging.

Tezamen begrenzen de verplichte tijd en de persoonlijke tijd de beschikbare vrije tijd. De groei van de verplichte en persoonlijke tijd heeft dan ook in een daling van de vrije tijd geresulteerd. Tussen 1995 en 2000 daalde het vrijetijdsbudget per hoofd van de bevolking met tweeënhalf uur. De consequenties hiervan voor vrijetijdsbesteding, gezinsleven en maatschappelijke participatie komen in de hoofdstukken 4 tot en met 9 aan de orde.

Tot slot werd geconstateerd dat de mobiliteit in uren per week sinds 1995, na jarenlange groei, constant is gebleven. Wel nam de automobilititeit toe.

3 DE TIJDSORDENING

Liberalere regie, resistente ordening

3.1 Liberalisering van de tijdsregie

In *Naar andere tijden?* (Van den Broek et al. 1999) werd geconcludeerd dat de timing van betaald werk tussen 1975 en 1995 geen grote veranderingen te zien had gegeven. Er deed zich een bescheiden toename voor van betaald werk buiten kantooruren, die evenwel onverlet liet dat het zwaartepunt van de arbeidsinspanning in de ochtenden en de middagen van doordeweekse dagen geconcentreerd bleef. Meer dan het betaalde werk verschoof het huishoudelijke werk naar de avonden en weekeinden. Verder begaven Nederlanders zich iets minder vaak allemaal tegelijk aan tafel of in het verkeer. Op individueel niveau was sprake van een grotere variatie in de dagindeling. Desondanks kon in 1995 niet van een '24-uurseconomie' worden gesproken. Collectieve ritmes en individuele routines bleven overwegend in stand.

In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd wat er na 1995 is veranderd in de tijdsordening. Met tijdsordening wordt niet, zoals in hoofdstuk 2, bedoeld op de hoeveelheid tijd die mensen aan activiteiten besteden, maar op de 'timing' van die activiteiten op de verschillende dagen van de week en uren van de dag.

A priori lijken er goede redenen te zijn om aan te nemen dat er zich na 1995 veranderingen hebben voorgedaan in de ordening van de tijd. In 1996 werden immers twee veelbesproken nieuwe wetten van kracht: per 1 januari 1996 werd de regeling van arbeidstijden versoepeld, op 1 juni 1996 gevolgd door een liberalisering van winkeltijden. De nieuwe Arbeidstijdenwet betekende een flexibilisering van de werktijdbeperking. Zaterdag werd een reguliere werkdag, zondag mag tot 39 keer per jaar een werkdag zijn en incidenteel mag sterk van standaardwerktijden worden afgeweken. De Winkeltijdenwet liberaliseerde de winkeltijden. Winkels mogen hun deuren maandag tot en met zaterdag van 06.00 tot 22.00 uur openen, zonder limiet van het aantal openingsuren per week. Hoewel winkels op zon- en feestdagen in principe gesloten zijn, zijn er zo veel ontbindende clausules dat de omgang met dit principe reukeloos genoemd kan worden. Zo kunnen gemeenten op twaalf zon- en feestdagen vrijstelling verlenen en gelden er afwijkende bepalingen voor onder andere winkeliers op toeristische locaties en voor NS- en benzinstations.

Daarnaast zou de snelle opmars van ICT invloed kunnen hebben gehad op de ordening van de tijd. Nieuwe technologieën als pc, internet, mobiele telefoon, discman en magnetron bieden een grotere vrijheid in de omgang met tijd en ruimte (De Haan et al. 2001a). Men kan gemakkelijker werken, recreëren, communiceren of zich informeren wanneer en waar men maar wil.

De verwachting dat de twee wetswijzigingen en de opmars van ICT grote veranderingen in de tijdsordening teweeg hebben gebracht, dient echter op voorhand te worden getemperd. Ten aanzien van de Arbeidstijdenwet dient daarbij te worden gewezen op het feit dat ook de oude wet al veel mogelijkheden bood voor arbeid op 'afwijkende'

tijdstippen. Verder dient men in het oog te houden dat de overheid slechts het kader formuleert waarbinnen werkgevers en werknemers arbeidstijden vormgeven. Een verruiming van dat kader betekent nog niet dat sociale partners volop van de nieuw ontstane mogelijkheden gebruikmaken. Ook de oude Arbeidswet liet al ruimte voor zaterdagwerk. Gezien de concentratie van werk in de vijf doordeweekse dagen, werd daarvan slechts sporadisch gebruikgemaakt. Voor Winkeltijdenwet en ICT geldt hetzelfde. De verruiming van de winkeltijden en de nieuwe mogelijkheden van ICT geven mensen meer ruimte bij de indeling van hun tijd. Of men van die nieuwe mogelijkheden ook gebruik zal maken is afhankelijk van andere factoren, zoals de behoefte aan een vaste en herkenbare dagindeling en de noodzaak om het handelen af te stemmen op dat van anderen.

De vraag is dus in welke mate de liberalisering van de tijdsregie sinds 1995 inderdaad gepaard ging met veranderingen in de ordening van de tijd, hier opgevat als de dagen en tijdstippen waarop activiteiten worden ondernomen. De aandacht wordt eerst gericht op de timing van betaald en huishoudelijk werk, waarbij het onderscheid doordeweeks overdag versus de avonden, nachten en weekeinden centraal staat (§ 3.2). Vervolgens wordt ingegaan op het gebruik van de 'nieuwe' winkeltijden (§ 3.3). Tot slot wordt de tijdsordening meer gedetailleerd onder de loep genomen, door een analyse van collectieve ritmes en individuele routines. Bij collectieve ritmes is de vraag aan de orde in hoeverre verschillende burgers er dezelfde dag- en weekindeling op nahouden. Bij individuele routines gaat het niet om de overeenkomsten in de dagindelingen van verschillende groepen burgers, maar om de mate waarin de dagindeling per persoon van dag tot dag op dezelfde wijze verloopt.

3.2 De timing van betaald en huishoudelijk werk

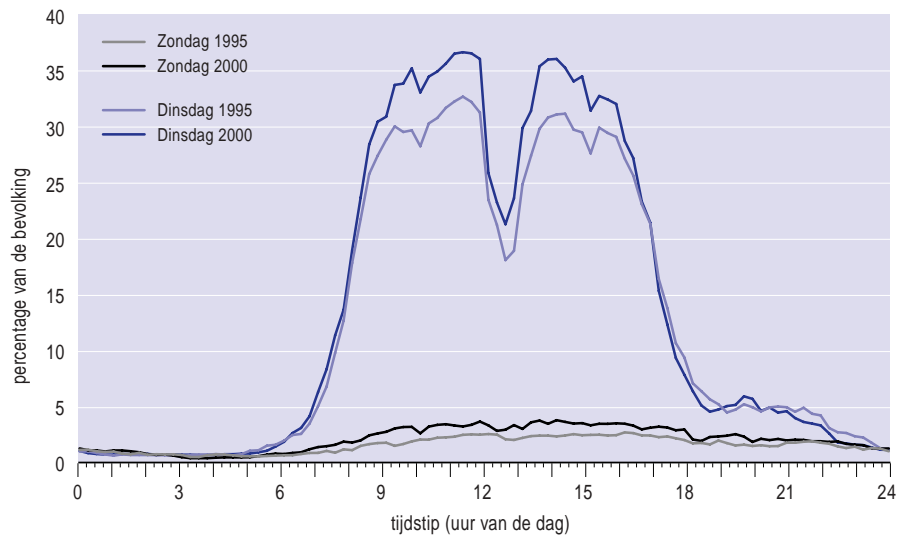
In het tijdsbestedingsonderzoek wordt gebruikgemaakt van een kwartiersmatige registratie van activiteiten. Respondenten noteren per kwartier wat ze doen respectievelijk gedaan hebben. Deze nauwgezette tijdsregistratie biedt goede mogelijkheden om het deelnamepatroon aan een activiteit gedurende de loop van iedere dag te volgen, en in een figuur weer te geven. De figuren 3.1 en 3.2 bevatten dergelijke weergaven voor betaald en huishoudelijk werk op de dinsdag en de zondag van de onderzoeksweken in 1995 en 2000. De keus voor dinsdag is erop gebaseerd dat die dag te boek staat als een doorsnee doordeweekse dag (Knulst en Schoonderwoerd 1983).

Het patroon van werken in 2000 verschilt niet veel van dat in 1995. Men begint meestal ergens tussen 7.00 en 9.00 uur te werken, pauzeert tussen 12.00 en 13.00 uur om tussen 16.00 en 18.00 uur huiswaarts te keren. Na 18.00 uur, en vooral na 22.00 uur, werken nog maar weinigen. In 2000 werd wat meer op zondag gewerkt dan in 1995, maar nog altijd beduidend minder dan op dinsdag. De huishoudelijke taken kennen in vergelijking met het betaalde werk een langere uitloop tot in de avond en doen een grotere inbreuk op de zondagsrust.

Dergelijke 'chronogrammen' geven een fraai zicht op het verloop van een activiteit over een of twee dagen in een of twee jaren. Nadeel is echter dat opname van meer dagen en jaren niet mogelijk is zonder afbreuk te doen aan de leesbaarheid van de

Figuur 3.1

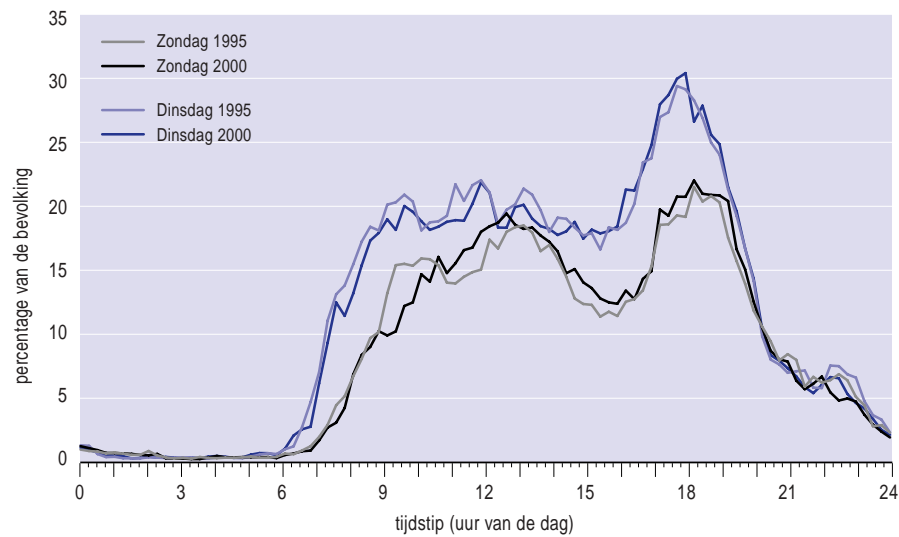
Arbeid op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder

Bron: SCP (TBO)

Figuur 3.2

Huishouden en zorg op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder

Bron: SCP (TBO)

figuren. Het verloop van de lijnen in de grafieken geeft bovendien geen indruk van de getalsmatige verschuivingen in de tijdsbesteding. Om die reden is de spreiding van betaald en huishoudelijk werk over dagen en dagdelen ook in tabelvorm in kaart

gebracht (tabel 3.1). Daarbij is voor elk dagdeel nagegaan welk percentage van de bevolking van 20-64 jaar gedurende dat dagdeel twee uur of meer betaald of huishoudelijk werk verrichtte.

Net als in 1995 was betaald werk in 2000 sterk geconcentreerd in de ochtenden en middagen van de doordeweekse dagen (vgl. Breedveld 1999). Op die dagdelen werkte in 2000 telkens bijna de helft van de bevolking van 20-64 jaar. Op doordeweekse avonden en op zaterdag overdag was 5% tot 10% van de bevolking werkzaam, op zondag en op zaterdagavond werkte 2% tot 3%.

De groei van de arbeidsdeelname concentreerde zich tussen 1995 en 2000 op de traditionele dagdelen en niet op 'afwijkende tijden'. De inschakelingsgraad in het arbeidsproces gedurende de dagdelen doordeweeks overdag groeide van 42% in 1995 naar 47% in 2000. Op de doordeweekse avonden en in het weekend was nauwelijks van meer inschakeling sprake. De banenmachine heeft kennelijk voornamelijk werk in de traditioneel daarvoor bestemde tijdvakken opgeleverd.

Behalve het tijdsbestedingsonderzoek wijst ook ander onderzoek op de persistentie van de concentratie van betaald werk doordeweeks overdag. Recente edities van de OSA-Arbeidsaanbodpanels (1994-1998) en van de CBS Enquêtes werkgelegenheid en lonen (EWL) geven dalende respectievelijk stabiele proporties werkenden met onregelmatige werktijden en/of ploegendienst te zien (Fouarge et al. 1999; CBSa). Alleen de Enquête beroepsbevolking (EBB) geeft tussen 1995 en 1999 (het laatst beschikbare meetjaar) een stijging te zien van het aandeel werkenden met avond-, nacht- of week-eindwerk, van 48% in 1995 naar 51% in 1999 (CBSb). Overigens betekent een stijging van het aandeel werkenden met avond-, nacht- en weekeindwerk nog niet dat ook het aandeel van de totale arbeid op genoemde tijdstippen zou moeten stijgen. Een dergelijk paradoxale situatie kan zich bijvoorbeeld voordoen als veel avond-, nacht- en week-eindwerk de gedaante krijgt van kleinere baantjes, en het reguliere werk veelal het karakter heeft van voltijdbanen. Deze hypothese is hier niet nader onderzocht.

Tabel 3.1 Het tijdstip van betaald werk in de loop van de week, deel van de bevolking dat op genoemd dagdeel minimaal twee uur betaald werk verrichtte, bevolking van 20-64 jaar, 1995-2000 (in procenten)

	1995				2000			
	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)
zondag	1	3	4	2	1	4	5	2
maandag	1	43	44	6	1	47	48	5
dinsdag	1	44	44	7	1	51	50	6
woensdag	1	44	42	6	1	49	47	6
donderdag	1	44	44	8	1	49	51	8
vrijdag	1	40	39	5	1	44	43	6
zaterdag	1	9	9	2	1	9	8	3

Bron: SCP (TBO)

Vrijdag onderscheidde zich in beide jaren enigszins door een relatief lage arbeidsparticipatie. Hoewel ook op vrijdag de arbeidsinspanning toenam, lag die daar wat lager dan op de andere doordeweekse dagen. Maar juist doordat de arbeidsinspanning

ook op vrijdag toenam, is die dag eerder minder dan meer op een weekenddag gaan lijken. In weerwil van vroegere voorspellingen over een veel kortere werkweek (bv. Slagter 1959), tekent zich nog geen vierdaagse werkweek af.

Huishoudelijke taken worden eveneens merendeels op reguliere arbeidstijden verricht, al is de concentratie in die periode kleiner dan bij betaald werk en is de uitloop naar de avonden en het weekend groter. De huishoudelijke piektijd lag in beide jaren op zaterdagmiddag, terwijl het huishouden, anders dan het betaalde werk, ook op zondag de aandacht bleef vragen (tabel 3.2).

Tabel 3.2 Het tijdstip van huishoudelijk werk in de loop van de week, deel van de bevolking dat op genoemd dagdeel minimaal twee uur huishoudelijk werk verrichtte, bevolking van 20-64 jaar, 1995-2000 (in procenten)

	1995				2000			
	nacht	ochtend	middag	avond	nacht	ochtend	middag	avond
	(00-06 uur)	(06-12 uur)	(12-18 uur)	(18-24 uur)	(00-06 uur)	(06-12 uur)	(12-18 uur)	(18-24 uur)
zondag	0	11	25	7	0	10	26	8
maandag	0	27	40	8	0	25	35	9
dinsdag	0	26	35	8	0	20	33	8
woensdag	0	25	36	8	0	21	34	10
donderdag	0	25	36	11	0	22	34	12
vrijdag	0	27	39	11	0	25	39	12
zaterdag	0	30	53	5	0	28	55	6

Bron: SCP (TBO)

Ook uitgedrukt in uren per week legde huishoudelijk werk traditiegetrouw een groter beslag op de avonden en de weekenden dan betaald werk (tabel 3.3). In 2000 werd 14% van het betaalde werk en 46% van het huishoudelijk werk in de avonden, nachten en weekeinden verricht (tabel 3.3). Buiten kantooruren nam het huishoudelijk werk ruim tien uur in beslag, het betaalde werk niet meer dan drie uur. Tussen 1995 en 2000 is het aandeel huishoudelijk werk in de avonden, nachten en weekeinden nog wat gestegen, terwijl het aandeel betaald werk op genoemde tijdvakken is gedaald.

De 24-uurseconomie heeft in de huiselijke sector meer ingang gevonden dan in de professionele sector. Dit laat onverlet dat de oorzaak van de uitwaaiing van het huishoudelijk werk over de tijd vermoedelijk wel in de sfeer van het betaalde werk gezocht moet worden. Naarmate de (potentiële) beroepsbevolking doordeweeks overdag meer door betaald werk in beslag wordt genomen, neemt men voor de vervulling van huishoudelijke plichten vaker de toevlucht tot de avonden en de weekenden. Een grotere arbeidsinzet tijdens reguliere arbeidstijden heeft aldus een grotere inzet in het huishouden 'buiten kantooruren' tot gevolg.

Overigens heeft het tijdsbeslag door huishoudelijk werk in de avonden en het weekend altijd al bestaan en de groei is bescheiden. Het huishouden moet van oudsher ook 's avonds en in het weekend doordraaien (Knulst 2000). In die zin kende de informele huiselijke economie al een milde vorm van een 'around-the-clock-economy', veelal gedragen door vrouwen. Het gezegde 'a woman's work is never done' is dan ook ouder dan de ophef over de 24-uurseconomie.

Tabel 3.3 Betaald werk en huishoudelijk werk buiten kantooruren (op doordeweekse avonden en in het weekend), bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week, procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
betaald werk							
doordeweeks overdag	15,3	14,8	14,7	16,0	17,3	19,3	111
doordeweekse avonden	1,2	1,2	1,3	1,5	1,4	1,4	99
weekend	0,9	0,9	0,9	1,1	1,3	1,4	108
's nachts	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	102
totaal	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,4	110
<i>aandeel avond/nacht/weekenden (%)</i>	14	14	15	16	15	14	93
huishoudelijk werk							
doordeweeks overdag	15,4	14,9	15,0	13,7	13,2	12,4	94
doordeweekse avonden	3,3	3,5	3,6	3,4	3,7	3,8	104
weekend	6,2	6,0	6,4	6,1	6,5	6,5	100
's nachts	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	107
totaal	25,0	24,5	25,1	23,4	23,5	22,9	97
<i>aandeel avond/nacht/weekenden (%)</i>	39	39	40	41	44	46	104

Bron: SCP (TBO)

De analyse in tabel 3.3 geeft een beeld van de timing van betaald en huishoudelijk werk op basis van de ontwikkeling zoals die zich voordeed onder de bevolking van 20-64 jaar. Die analyse geeft echter geen antwoord op de vraag onder welke bevolkingsgroepen die timing veranderde en onder welke groepen die nu juist ongewijzigd bleef. Daarom worden hierna de ontwikkelingen van het betaalde en huishoudelijke werk op 'afwijkende tijden', alsmede van de optelsom van beide, naar de inmiddels bekende achtergrondkenmerken uitgesplitst (tabel 3.4).

Ook tijdens avonden, nachten en weekenden bestaat een tamelijk traditionele verdeling van taken tussen de seksen. Mannen zijn dan vooral actief met betaald werk, vrouwen met huishoudelijk werk. Tussen 1995 en 2000 zijn vrouwen in de avonden, nachten en weekenden meer betaald gaan werken. Gevoegd bij de lichte toename van hun huishoudelijke werk betekent dit dat vrouwen het in 2000 in de avonden, nachten en weekenden wat drukker hebben gekregen. Verder waren vooral 35-49-jarigen, volwassenen met kinderen en middelbaaropleiden buiten kantoortijden druk met verplichtingen.

Tabel 3.4 Verplichtingen 'buiten kantooruren', naar achtergrondkenmerken, bevolking van 20-64 jaar, 1995-2000 (in uren per week)

	totale verplichtingen		betaald werk		huishoudelijk werk	
	'buiten kantooruren'		'buiten kantooruren'		'buiten kantooruren'	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van 20-64 jaar	13,4	13,6	3,1	3,2	10,3	10,4
naar sekse						
man	12,9	12,7	4,6	4,3	8,3	8,4
vrouw	13,8	14,5	1,7	2,0	12,2	12,4
naar leeftijd						
20-34 jaar	13,2	13,7	3,9	3,5	9,3	10,3
35-49 jaar	14,7	15,2	3,1	3,9	11,6	11,2
50-64 jaar	11,6	11,3	1,7	1,8	9,9	9,6
gezinspositie						
bij ouders inwonend wonend	10,0	10,8	4,7	3,9	5,4	6,9
alleenstaand	11,4	12,1	3,1	3,8	8,3	8,3
met partner zonder kinderen	11,8	11,7	3,1	2,6	8,7	9,1
met partner en kinderen	15,3	15,9	2,8	3,2	12,5	12,6
naar opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	13,1	13,3	2,4	2,7	10,8	10,6
mbo, havo, vwo	14,0	14,5	3,4	3,9	10,6	10,6
hbo, wo	13,0	13,0	3,6	2,9	9,3	10,1
arbeidsmarktpositie						
werkend	14,3	14,2	4,4	4,1	9,9	10,1
niet-werkend	11,9	12,2	0,9	1,0	10,9	11,2

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

3.3 Nieuwe winkeltijden

De timing van het winkelen/boodschappen doen (hierna wordt steeds alleen van het laatste gesproken) verdient speciale aandacht, omdat dit aspect van het huishoudelijk werk direct aan de veranderde winkeltijden gerelateerd is. In tabel 3.5 is daarom gekeken naar het boodschappen doen voor en na 18.30 uur (het tijdstip waarop winkels in 1995 op doordeweekse dagen geacht werden hun deuren te sluiten) en op zondag.

Tabel 3.5 Timing van winkelen/boodschappen doen, bevolking van 20-64 jaar, 1990-2000 (in uren per week en in procenten)

	uren per week			percentage deelnemers		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000
doordeweeks overdag ^a	1,7	1,7	1,7	76	78	76
doordeweeks 's avonds ^a	0,1	0,1	0,2	15	17	22
zaterdag	0,7	0,8	0,9	58	60	60
zondag	0,0	0,1	0,1	3	4	7

a Voor/na 18.30 uur.

Bron: SCP (TBO)

Tussen 1995 en 2000 is er sprake van een stijging van het boodschappen doen op doordeweekse avonden en op zondag. Die stijging betreft vooral het percentage van de bevolking van 20-64 jaar dat – gedurende één willekeurige werkweek in oktober – ten minste eenmaal op die tijdstippen boodschappen heeft gedaan. In 2000 maakte 22% eens of vaker gebruik van de verlengde avondopenstelling en 7% deed boodschappen op de zondag in de betreffende week. Gemeten in uren per week heeft boodschappen doen 's avonds of op zondag nog geen hoge vlucht genomen, althans niet in de maand oktober.

Genoemde 22% valt lager uit dan de 28% van de consumenten van 18 jaar en ouder die in 1998 in een enquête aangaf ten minste eenmaal per week na zes uur 's avonds in een supermarkt boodschappen te doen (KPMG/GfK 1998). Mogelijk is de dagboekregistratie gedurende de onderzoekswEEK een strengere meting dan de wat lossere inschatting van de frequentie waarmee men 's avonds boodschappen doet.

De al langer bestaande wekelijkse koopavonden op donderdag of vrijdag benemen enigszins het zicht op het effect van de verruimde winkeltijden. Het doordeweeks boodschappen doen is daarom uiteengelegd in boodschappen op maandag, dinsdag en woensdag enerzijds en op donderdag en vrijdag anderzijds. Een effect van de nieuwe Winkeltijdenwet laat zich het zuiverst aflezen aan het gebruik van de avondopenstelling op de eerste drie doordeweekse avonden van de week. Er is inderdaad sprake van een toename van boodschappen doen op deze drie avonden. Op donderdag en vrijdag steeg het percentage dat 's avonds boodschappen deed van 14 in 1990 via 16 in 1995 naar 18 in 2000. Op de avonden van maandag, dinsdag en woensdag is die stijging sterker en bovendien specifiek aan de laatste periode gebonden: van 1% in zowel 1990 als 1995 naar 7% in 2000.

Het mogelijk maken van verruimde winkeltijden in de nieuwe Winkeltijdenwet is mede gelegitimeerd met een beroep op de veronderstelling dat het personen uit nieuwe huishoudensvormen dan gemakkelijker zou vallen om werk en privé te combineren. Uitsluitel over de juistheid van deze veronderstelling – of winkeltijden helpen bij de combinatie arbeid en zorg – kunnen de tijdsbestedingsgegevens niet bieden. Wel kan aan de hand van het onderzoek worden ingegaan op de vraag of het inderdaad bij uitstek personen uit die nieuwe huishoudensvormen zijn die van de verruimde winkeltijden gebruikmaken. In tabel 3.6 is daartoe de timing van het boodschappen doen van personen uit een kostwinnershuishouden (de 'oude' huishoudensvorm) vergeleken met die van tweeverdieners en van werkende alleenstaanden (de 'nieuwe' huishoudensvormen) (tabel 3.6).

Onder personen uit kostwinnershuishoudens tekende zich in de periode 1990-2000 op twee van de vier onderscheiden tijdstippen een significante stijging af van het percentage dat eens of vaker per week boodschappen deed. Deze stijging deed zich voor op doordeweekse avonden en op zondag. Dit duidt erop dat ook personen uit oude huishoudensvormen van de verlengde winkeltijden gebruikmaken, vooralsnog echter zonder minder op de oude vertrouwde tijden te winkelen.

Tabel 3.6 Timing van winkelen/boodschappen doen, naar huishoudensvorm, bevolking van 20-64 jaar (in procenten)

	personen uit kost-wINNERSHuishoudens			personen uit twee-Verdienershuishoudens			werkende alleenstaanden		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000
doordeweeks overdag ^a	74	77	77	74	74	72	88	81	77
doordeweeks 's avonds ^a	14	15	20	17	20	24	21	19	29
zaterdag	56	56	57	60	66	63	68	70	65
zondag	3	5	6	2	5	8	4	5	7

a Voor/na 18.30 uur.

Bron: SCP (TBO)

Personen uit nieuwe huishoudensvormen geven wel blijk van veranderende preferenties ten faveure van boodschappen doen op de verruimde winkeltijden. Evenals bij de kostwinners en hun partners is een groter aandeel van de nieuwe huishoudens (twee-verdieners en werkende alleenstaanden) boodschappen gaan doen tijdens de avonden en de zondag. Anders dan bij de kostwinnershuishoudens zijn de nieuwe huishoudens echter minder boodschappen gaan doen op de klassieke tijden. Hier is sprake van een substitutie van nieuwe voor oude winkeltijden (verschil 1995-2000 echter niet significant).

3.4 Doordeweekse ritmes en routines

In paragraaf 3.2 is de tijdsordening langs een grove meetlat gelegd. Bekeken is in welke mate er veranderingen optraden in de verhouding doordeweeks overdag versus avond/nacht/weekend. In deze paragraaf wordt op enige meer subtiële aspecten van de tijdsordening ingegaan. Binnen de doordeweekse periode is geanalyseerd in welke mate de diverse dagen van elkaar verschillen en in welke mate het dagelijkse leven is georganiseerd rondom herkenbare ritmes en routines. Op onderdelen komen ook de zaterdag en de zondag ter sprake.

In de mate van gelijkenis tussen de diverse doordeweekse dagen is sinds 1995 en 2000 niet veel veranderd (tabel 3.7). Vergeleken met andere doordeweekse dagen bleef de vrijdag de dag waarop relatief weinig wordt gewerkt en gestudeerd en waarop er meer ruimte is voor vrije tijd, huishouden en gezin. Na vrijdag is woensdag de doordeweekse dag met de meeste vrije tijd. Maandag, dinsdag en donderdag zijn de dagen met de meeste verplichtingen. Overigens werd er in 2000 op vrijdag beduidend meer tijd aan arbeid besteed dan in 1995, net zoals er in 1995 meer op vrijdag werd gewerkt dan in 1990. Dat dit niet in de cijfers zichtbaar is, komt doordat ook op andere dagen in 2000 meer werd gewerkt dan in 1995. De vrijdag loopt met die toenemende arbeidsdeelname in de pas. Van een overgang naar een driedaags weekeinde lijkt nog geen sprake.

Tabel 3.7 Verdeling van vijf hoofdactiviteiten over doordeweekse dagen, bevolking van 12 jaar en ouder (in procentpunten afwijking van 20%)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid						
maandag	0,1	-0,1	0,3	0,3	0,1	-0,3
dinsdag	0,4	0,6	0,4	0,5	0,6	0,7
woensdag	-0,3	-0,4	-0,1	0,1	0,1	0,0
donderdag	0,5	0,5	0,4	0,3	0,8	1,1
vrijdag	-0,7	-0,5	-1,1	-1,2	-1,6	-1,5
onderwijs						
maandag	1,8	2,2	1,7	2,3	2,0	1,6
dinsdag	2,9	2,2	2,4	2,0	1,2	1,3
woensdag	-0,3	0,2	-0,1	0,5	0,6	0,7
donderdag	0,5	0,2	0,6	0,0	0,4	0,5
vrijdag	-4,8	-4,7	-4,8	-4,7	-4,3	-4,1
huishouden						
maandag	0,0	0,2	-0,2	0,4	0,2	0,4
dinsdag	-0,9	-0,6	-1,0	-0,9	-0,9	-1,1
woensdag	-1,0	-1,0	-0,7	-0,8	-0,7	-0,5
donderdag	0,0	-0,1	0,1	-0,2	-0,2	-0,3
vrijdag	1,8	1,5	1,9	1,5	1,6	1,5
persoonlijke tijd						
maandag	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,2
dinsdag	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
woensdag	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
donderdag	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
vrijdag	-0,4	-0,5	-0,3	-0,4	-0,4	-0,3
vrije tijd						
maandag	-0,7	-0,8	-0,6	-1,1	-1,0	-0,6
dinsdag	-0,5	-0,6	-0,5	-0,2	-0,4	-0,3
woensdag	0,4	0,4	0,4	-0,1	0,2	0,1
donderdag	-0,4	-0,5	-0,5	-0,4	-0,4	-0,7
vrijdag	1,2	1,5	1,3	1,8	1,7	1,5

Leeswijzer: de getallen in de tabel geven aan in welke mate op iedere doordeweekse dag een meer of minder dan evenredig aandeel (20%) van een doordeweekse activiteit plaatsvindt. Het getal 1,5 rechts onderin de tabel geeft aan dat de vrijdag niet 20% maar 21,5% van de doordeweekse vrije tijd omvat.

Bron: SCP (TBO)

Een relatief groot aandeel van de huishoudelijke taken vindt op maandag plaats. Een belangrijke factor hierin vormt het wassen en strijken, conform het gezegde 'maandag wasdag'. Ook in 2000 was dit gezegde nog van kracht, zij het in mindere mate dan voorheen (tabel 3.8). In verhouding tot andere doordeweekse dagen werd op maandag nog altijd veel gewassen en gestreken. In 2000 vond 28% van het doordeweekse wassen en strijken op maandag plaats. Het tijdsbeslag daarvan op maandag is sinds midden jaren tachtig echter teruggelopen, met name sinds 1995. Daarentegen waren wassen en strijken in het weekend, en vooral op zondag, sterk in opkomst. Als die ontwikkelingen zich doorzetten zal het gezegde 'maandag wasdag' binnenkort moeten worden vervangen door een nieuw begrip, bijvoorbeeld 'zondag-sopdag'.

Tabel 3.8 Verdeling van wassen en strijken over doordeweekse dagen en het tijdsbeslag daarvan op zondag, maandag en zaterdag, bevolking van 12 jaar en ouder (in procentpunten afwijking van 20% respectievelijk in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
verdeling doordeweekse dagen							
maandag	10	13	11	10	10	8	
dinsdag	3	1	-1	1	-2	-1	
woensdag	-4	-6	-3	-4	-2	-2	
donderdag	-3	-5	-2	-4	-4	-3	
vrijdag	-6	-4	-5	-3	-3	-3	
tijdsbesteding (uren per week)							
zondag	0,03	0,06	0,10	0,12	0,17	0,21	124
maandag	0,34	0,34	0,33	0,30	0,30	0,24	80
zaterdag	0,10	0,10	0,17	0,15	0,20	0,21	105

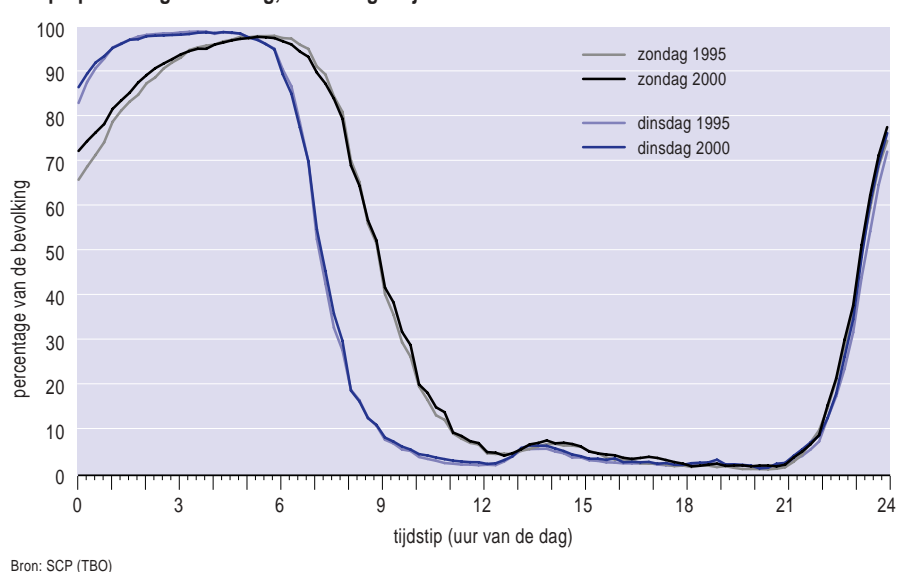
Bron: SCP (TBO)

Vooralsnog maken begrippen als 'maandag wasdag' en 'woensdag gehaktdag' duidelijk dat de doordeweekse tijd niet willekeurig verstrijkt, maar volgens vaste patronen verloopt. Mensen concentreren bepaalde activiteiten op bepaalde dagen en geven daarmee de dagen 'kleur'.

Vaste patronen zijn ook herkenbaar in de tijdstippen binnen een etmaal waarop activiteiten plaatsvinden. In figuur 3.3 en figuur 3.4 is, zoals eerder voor betaald en huishoudelijk werk, weergegeven hoe het slapen en het eten zich ontwikkelen gedurende de dinsdag en de zondag. Dit is gedaan voor 1995 en 2000.

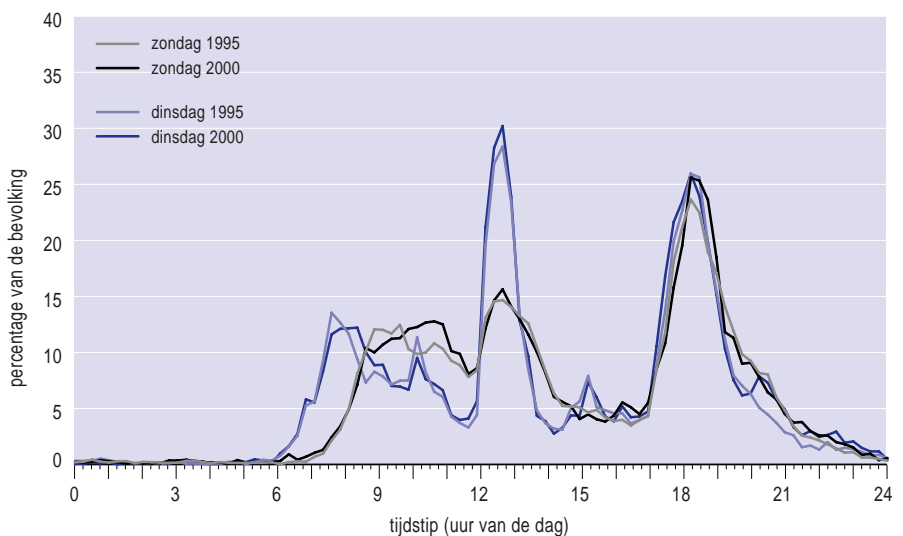
Figuur 3.3

Slaap op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder

Bron: SCP (TBO)

Figuur 3.4
Eten op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder

Bron: SCP (TBO)

Slapen en eten kenden ook in 2000 nog vaste patronen. Om 3.00 uur 's nachts sliep bijna de gehele bevolking. Op dinsdag stonden de meeste mensen tussen 6.00 en 9.00 uur op, op zondag wat later, tussen 8.00 en 10.00 uur. In de loop van de dag deed een enkeling een dutje, het meest vroeg in de middag. Vanaf 22.00 uur begon men het bed weer op te zoeken, op zondag rond dezelfde tijd als op dinsdag.

Gegeten wordt er vooral tussen 12.00 en 13.00 uur en 's avonds rond de klok van zes. Op dinsdag kent lunchtijd een veel sterkere concentratie dan op zondag, wanneer men vrijgesteld is van het tijdsregime van werk en school. Op dinsdag lag de ontbijtpeik tussen 7.00 en 8.00 uur, op zondag ontbijt men later en ook wat meer gespreid door de tijd, tussen 9.00 en 11.00 uur. Verschillen tussen 1995 en 2000 zijn gering en beperken zich ertoe dat men op zondag wat vaker laat ontbeet dan in 1995.

In tabel 3.9 zijn de ontwikkelingen in de tijdsordering samengevat in een aantal piektijden op de dinsdag. Een piektijd is het tijdstip waarop de deelname aan een activiteit het grootst was. Behalve het tijdstip waarop die piektijd viel, is ook het percentage deelnemers tijdens die piektijd berekend.

In de 'timing' van de piektijden van enkele markante dagelijkse activiteiten hebben zich tussen 1995 en 2000 niet of nauwelijks veranderingen voorgedaan. In 2000 waren de piektijden van opstaan, naar het werk gaan, lunchen, naar huis gaan, 's avonds eten, televisiekijken en naar bed gaan allemaal exact gelijk aan die in 1995 (en in voorgaande jaren). Alleen ontbijten deden de meeste mensen in 2000 een half uurtje later dan in 1995. Zoals in figuur 3.4 te zien is, was het aandeel ontbijtenden om 8.00 uur nauwelijks hoger dan om 7.30 uur.

Hoewel de 'timing' van de piektijden niet of nauwelijks aan verandering onderhevig was, trad wel een verandering op in de mate van concentratie op (en rond) die piektijd. In sommige gevallen daalde het percentage mensen dat een activiteit op de betreffende piektijd ondernam, in andere gevallen steeg dat percentage. Ontbijt, ochtendspits en televisiekijken kenden in 2000 een geringere temporele concentratie dan in 1995. De avondspits en het naar bed gaan waren in 2000 juist wat meer geconcentreerd. Samengevat lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de collectieve ritmes in de periode 1995-2000 eerder door stabiliteit dan door erosie gekenmerkt werden.

Tabel 3.9 Tijdstippen^a van eten, opstaan en naar bed gaan, woon-werkverkeer en televisiekijken op dinsdag, 1975-2000, bevolking van 12 jaar en ouder

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
slaap/waakritme						
opstaan: piektijd	07.00	07.00	07.00	07.00	07.00	07.00
% dat opstaat op piektijd	18	17	17	18	17	15
% dat opstaat op piektijd +/- kwartier	36	34	35	35	36	32
% dat slaapt om 06.00 uur	92	92	92	91	90	89
% dat slaapt om 08.00 uur	16	19	18	19	19	18
naar bed gaan: piektijd	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00
% dat naar bed gaat op piektijd	15	14	13	11	12	14
% dat naar bed gaat op piektijd +/- kwartier	34	33	31	29	31	34
% dat slaapt om 22.00 uur	12	12	12	11	12	12
% dat slaapt om 24.00 uur	87	85	82	81	82	86
eten^b						
ontbijt: piektijd	07.45	07.45	07.45	07.30	07.30	08.00
% dat eet op piektijd	17	14	13	13	14	12
% dat eet in piektijd +/- kwartier	38	31	29	30	30	27
lunch: piektijd	12.30	12.30	12.30	12.30	12.30	12.30
% dat eet op piektijd	32	33	30	31	29	30
% dat eet op piektijd +/- kwartier	58	53	50	51	48	48
avondeten: piektijd	18.00	18.00	18.00	18.00	18.00	18.00
% dat eet op piektijd	34	34	32	29	26	26
% dat eet op piektijd +/- kwartier	59	56	55	51	47	46
woon-werkverkeer						
piektijd ochtend (00.00-12.00 uur)	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45
% reizigers in die piek (+/- kwartier)	43	42	40	40	41	40
% van woon-werkverkeer in piek +/- 2 kwartier	61	55	57	51	53	47
piektijd middag (12.00-24.00 uur)	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00
% reizigers in die piek (+/- kwartier)	35	37	33	31	30	33
% van woon-werkverkeer in piek +/- 2 kwartier	36	39	39	37	34	39
televisiekijken						
piekuur	20-21 uur	20-21 uur	20-21 uur	20-21 uur	20-21 uur	20-21 uur
% dat in dat uur tv heeft gekeken	48	47	47	47	46	43
aandeel kijktijd in dat uur in totaal hele dag	28	28	23	22	21	20
aandeel avond (18-24 uur) in totale kijktijd	99	98	91	89	83	84
a Gedurende het kwartier volgend op het aangegeven tijdstip.						
b Gedefinieerd als eten tussen 06.00 en 10.00 uur, tussen 10.00 en 14.00 uur respectievelijk tussen 16.00 en 20.00 uur.						
Bron: SCP (TBO)						

Dat een groot deel van de bevolking een activiteit op dezelfde tijd onderneemt, impliceert nog niet dat er ook op individueel niveau sprake is van een vaste tijdsindeling. Collectieve ritmes verwijzen naar de mate waarin er sprake is van overeenkomst in de tijdstippen waarop verschillende personen een activiteit ondernemen. Individuele routines verwijzen naar de mate waarin er bij één persoon sprake is van overeenkomst tussen de tijdstippen waarop hij of zij op verschillende dagen een activiteit onderneemt. Iemand die dagelijks om 3.00 uur 's nachts opstaat en om 18.00 uur weer gaat slapen, onttrekt zich weliswaar volledig aan het collectieve ritme, maar kent wel degelijk een vaste individuele routine.

In *Naar andere tijden?* (Van den Broek et al. 1999) zijn kengetallen ontwikkeld voor de mate van individuele routinematigheid in de dagindeling. Zo stond, in 1995, 67% van de bevolking van 12 jaar en ouder op twee opeenvolgende dagen (maandag en dinsdag) op hetzelfde tijdstip (met een marge van een kwartier) op, ging 50% ook weer op hetzelfde tijdstip naar bed, ontbeet 67% op hetzelfde moment en ging 69% (van de werkenden) even laat aan het werk. In 2000 gingen wat meer werkenden (73%) op hetzelfde tijdstip aan het werk. Nagenoeg gelijke aandelen van de bevolking ontbeten op maandag en dinsdag op hetzelfde moment (66%), stonden op dezelfde tijd op (67%) en gingen even laat naar bed (51%).

In plaats van voor de diverse activiteiten telkens afzonderlijk de gelijkenis van maandag en dinsdag te onderzoeken, is een algemene maatstaf ontwikkeld om het niveau van individuele routinematigheid van de dagindeling op doordeweekse dagen in kaart te brengen. Ditmaal zijn alle vier de paren van opeenvolgende doordeweekse dagen vergeleken, waarbij telkens voor ieder kwartier is vastgesteld of men ja dan nee dezelfde bezigheid had. Daarbij zijn de vele uiteenlopende bezigheden geaggregeerd tot de volgende vier algemene activiteiten: werk of studie, huishouden, persoonlijke tijd (slaap, eten, enz.) en vrije tijd. Door niet het aantal kwartieren met dezelfde activiteit te tellen, maar het aantal kwartieren waarop de activiteit op de ene dag verschilde van die op de andere dag, is een maatstaf van de individuele variatie in de doordeweekse dagindeling verkregen. Na middeling over de vier paren van opeenvolgende doordeweekse dagen drukt die maatstaf het gemiddeld aantal kwartieren uit waarop de dagindeling van individuen op de ene doordeweekse dag verschilde van die op de eerstvolgende doordeweekse dag (tabel 3.10).

Na jaren van toenemende variatie (= afnemende routinematigheid) was de dagindeling in 2000 even gevarieerd als in 1995 (verschil net niet significant). De variatie in de dagindeling is vooral hoog, en hoog gebleven, bij vrouwen. Wellicht dat dit ook kan verklaren waarom vrouwen zich, bij een vrijwel gelijke hoeveelheid verplichtingen, vaker dan mannen gejaagd voelen (zie § 2.6).

Voor 35-49-jarigen, ouders met kinderen en hoger opgeleiden kenden een relatief gevarieerde dagindeling. Met name bij jongeren c.q. scholieren en bij ouderen verloopt de dagindeling routinematig. Tussen 1995 en 2000 deden zich in dit opzicht geen grote verschuivingen voor.

Tabel 3.10 Variatie in de dagindeling, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (gemiddeld aantal kwartieren waarin de dagindeling van de ene doordeeweekse dag verschilt van die op de volgende (variërend van 0 tot 96) en index 2000 (1995 = 100))

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	25,3	25,8	26,9	26,4	27,1	26,6	98
seks							
man	22,4	23,0	24,5	23,8	24,4	23,6	96
vrouw	28,3	28,7	29,1	28,9	29,7	29,6	100
leeftijd							
12-19 jaar	23,8	24,3	24,0	23,9	22,8	22,9	101
20-34 jaar	25,5	27,4	28,8	27,1	28,1	27,3	97
35-49 jaar	26,0	25,8	27,7	27,4	28,7	28,0	98
50-64 jaar	25,4	24,7	26,5	26,2	27,0	27,0	100
≥ 65 jaar	26,0	25,9	25,4	25,3	26,0	25,3	97
gezinspositie							
inwonend bij ouders	23,7	24,1	25,3	23,9	23,8	24,5	103
alleenwonend	28,3	29,0	28,1	27,7	28,2	26,9	95
met partner zonder kinderen	24,7	25,3	26,4	26,4	27,2	26,1	96
ouder met thuisw. kind(eren)	26,1	26,3	27,7	27,0	28,1	27,9	99
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	25,2	25,5	26,0	25,1	25,9	25,5	99
mbo, havo, vwo	25,3	26,5	27,3	27,0	27,2	26,1	96
hbo, wo	26,5	28,6	29,7	28,5	29,2	28,9	99
arbeidsmarktpositie							
werkend	24,5	25,8	26,0	25,7	25,6	24,5	95
huishouding	23,2	24,1	26,3	25,4	26,7	26,6	100
studerend, schoolgaand	28,9	28,8	28,8	28,5	29,3	29,6	101
gepensioneerd	26,8	27,1	27,3	28,9	28,8	28,3	98
gepensioneerd	24,3	23,6	25,2	25,6	26,1	25,6	98

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

3.5 Conclusie: liberalere regie, resistente tijdsordening

Om verschillende redenen was in het tijdvak tussen 1995 en 2000 sprake van liberalisering van de regie over de tijd. Zowel de Arbeidstijdenwet als de Winkeltijdenwet boden sinds 1996 meer gelegenheid om te werken of winkelen buiten de traditioneel daarvoor bestemde tijdvakken. De opmars van nieuwe technologieën als pc en internet bood mensen de gelegenheid zich los te weken van temporele structuren en zich een eigen pad te banen door de tijd.

Naar het zich nu laat aanzien hebben de ruimere mogelijkheden om de tijd anders in te delen nog weinig gevolgen gehad voor de indeling van de week en de dag. Het betaald werken buiten kantooruren groeide niet sterker dan de arbeidsdeelname doordeeweeks overdag, en bleef daar zelfs enigszins bij achter. Evenals in voorgaande jaren was het vooral het huishoudelijke werk dat buiten kantooruren in omvang toenam. De sterk gestegen arbeidsparticipatie is er debet aan dat een deel van het huishoudelijk werk naar de avonden en weekenden verplaatst werd. De opmars van het wassen en strijken op zondag ten koste van de maandag wasdag is daarvan een voorbeeld.

De verruiming van de winkeltijden droeg bij aan de veranderende temporele organisatie van huishoudelijke taken. In 2000 deed 22% van de bevolking van 20-64 jaar op een van de doordeweekse avonden boodschappen. In uren gemeten werden de meeste boodschappen traditiegetrouw echter nog altijd doordeweeks overdag gedaan. 'Old habits never die', blijktbaar. In dat licht hoeft het dan ook niet te verbazen dat de piektijden voor activiteiten als opstaan, eten en aan het werk gaan tussen 1995 en 2000 nauwelijks verandering ondergingen, noch wat betreft 'timing', noch wat betreft deelname. De eerdere erosie van collectieve ritmes en individuele routines blijkt sinds 1995 tot staan te zijn gebracht. Achtergrond hiervan is de gegroeide arbeidsparticipatie: verplichtingen in het arbeidsproces beperken de vrije keuzeruimte in de dagindeling. Mede om die reden blijkt de tijdsordening weerbarstig en toont ze zich resistent tegen een liberalere regie.

4 VRIJETIJSBESTEDING

De besteding van een krimpend vrijetijdsbudget

4.1 De besteding van een krimpend vrijetijdsbudget

In hoofdstuk 2 over het tijdsbudget kwam naar voren dat de hoeveelheid vrije tijd van de bevolking van 12 jaar en ouder tussen 1995 en 2000 vrij scherp daalde. In dit hoofdstuk wordt deze constatering verder uitgewerkt. Er wordt een eerste, algemeen overzicht gepresenteerd van de ontwikkelingen in de vrije tijd. In de volgende hoofdstukken wordt uitgebreid ingegaan op verschillende vormen van vrijetijdsbesteding. In paragraaf 4.2 wordt de ontwikkeling in de beschikbare vrije tijd van enkele bevolkingscategorieën geschetst. Vervolgens wordt de aandacht gericht op de besteding van die vrije tijd, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen kenmerken en vormen van de vrijetijdsbesteding. Bij kenmerken van de vrije tijd gaat het om een karakterisering van de vrije tijd in de vorm van kengetallen, zoals de mate van uithuizigheid, de diversiteit aan gedragingen, de bestedingen en het lidmaatschap van clubs en verenigingen (§ 4.3). Met vormen van vrijetijdsbesteding wordt bedoeld op de concrete activiteiten die men in de vrije tijd onderneemt, zoals lezen, sporten en uitgaan (§ 4.4).

4.2 Het krimpend vrijetijdsbudget

In de periode 1995-2000 daalde het tijdsbudget van 47,3 naar 44,8 uur per week, een afname met 5% (tabel 4.1). Op zichzelf is de afname van de beschikbare vrije tijd niet nieuw. Het herstel van de economische recessie in het midden jaren tachtig ging reeds gepaard met een groeiend tijdsbeslag van verplichtingen, ten koste van de persoonlijke tijd en de vrije tijd. Vooral degenen in de leeftijdsgroep tot 50 jaar hadden te maken met een krimpend vrijetijdsbudget (Van den Broek et al. 1999). De toegenomen arbeidstijd zette het vrijetijdsbudget onder druk, vooral in het tweeverdienershuishouden, een samenlevingsvorm die snel opgang maakte.

Opvallend aan de periode 1995-2000 is niet alleen de verscherpte daling van de hoeveelheid vrije tijd, maar ook de achterliggende dynamiek. Waar de vermindering van de vrije tijd eerder volledig voor rekening kwam van een toename van de verplichtingen, is deze nu te wijten aan het gecombineerde effect van meer verplichte tijd en meer persoonlijke tijd (tabel 2.1). Dat men door de bank genomen minder vrije tijd heeft, is het resultaat van een grotere arbeidsinspanning enerzijds en meer slaaptijd anderzijds. Deze combinatie van toegenomen arbeidstijd en toegenomen hersteltijd resulteert in een beduidende afname van de vrije tijd. Beide factoren nemen elk ongeveer de helft van de afname van de vrije tijd voor hun rekening.

Tabel 4.1 Vrije tijd naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	95
seks							
man	49,6	48,8	50,5	48,2	47,9	45,5	95
vrouw	46,2	45,2	47,6	46,2	46,8	44,1	94
leeftijd							
12-19 jaar	44,2	41,6	42,6	39,6	40,9	36,8	90
20-34 jaar	44,8	43,8	45,1	43,1	42,5	39,4	93
35-49 jaar	46,9	44,8	46,3	44,3	44,2	41,0	93
50-64 jaar	50,5	51,8	54,5	55,3	53,9	49,6	92
≥ 65 jaar	57,0	57,4	61,6	59,2	60,7	58,7	97
gezinspositie							
inwonend bij ouders	44,2	42,5	43,3	40,6	42,1	38,6	90
alleenwonend	56,6	56,0	56,2	53,6	54,3	50,9	92
met partner zonder kinderen	50,3	51,4	54,4	51,8	51,7	49,0	95
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	47,0	44,9	46,6	45,1	43,9	40,7	93
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	47,9	46,8	50,6	48,9	49,8	47,7	96
mbo, havo, vwo	47,6	45,4	46,8	44,7	44,8	42,1	94
hbo, wo	47,6	48,7	46,6	46,9	46,4	44,1	95
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	42,6	42,4	43,0	41,0	42,1	38,5	91
werkend	45,1	43,3	43,7	42,5	41,1	39,9	97
huishouding	48,2	47,8	51,5	49,8	51,6	49,1	95
werkloos, arbeidsongeschikt	68,3	62,3	64,2	60,4	59,7	55,1	92
gepensioneerd	62,5	62,6	65,4	62,2	63,8	59,3	93
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Een blik op de kolom indexcijfers in tabel 4.1 leert dat elke bevolkingscategorie met een krimpend vrijetijdsbudget te maken kreeg (alleen de afname onder 65-plussers was niet statistisch significant). Ook zagen de verschillende categorieën, procentueel gezien, de beschikbare vrije tijd in vrijwel gelijke mate teruglopen. Naar verhouding nam de vrije tijd onder jongeren (thuiswonenden, onderwijsvolgenden) sterk af. Verder beweegt de afname zich telkens rond de daling van 5% die voor de gehele bevolking geldt.

4.3 Kenmerken van vrijetijdsbesteding

Hoe besteedt men de vrije tijd? Voor een antwoord op deze vraag zijn vele invalshoeken denkbaar. Helaas is onbekend in wiens gezelschap men de vrije tijd doorbrengt. Wel is zeer gedetailleerd bekend wat men in de vrije tijd ondernam. In paragraaf 4.4 wordt hierop nader ingegaan. In deze paragraaf wordt de vrije tijd beschreven aan de hand van vier algemene kenmerken. Los van de precieze inhoud van vrijetijdsactiviteiten zijn deze kenmerken interessante aspecten van de vrijetijdsbesteding. Het eerste kenmerk

is de *uithuizigheid* (locatie van de vrijetijdsbesteding en de benodigde reistijd), dat aangeeft in welke mate men de vrije tijd thuis dan wel elders doorbrengt. De *kapitaal-intensiteit* (uitgaven en uitrusting ten behoeve van de vrije tijd), als tweede kenmerk, bevat informatie over de uitgaven die men zich getroost ten behoeve van de vrije tijd. De *diversiteit* (het aantal activiteiten dat mensen per week of per jaar ondernemen) verwijst naar de breedte van het activiteitenrepertoire. De *organisatiegraad* (aantallen leden en lidmaatschappen van vrijetijdsverenigingen), ten slotte, heeft betrekking op de mate waarin men de vrije tijd in georganiseerd verband doorbrengt. Aangezien het bij deze vier kenmerken van de vrijetijdsbesteding om ongelijke grootheden gaat – uren per week, percentages, guldens en aantallen activiteiten, apparaten en lidmaatschappen – is met het oog op de vergelijking van trends telkens van geïndexeerde cijfers gebruikgemaakt, met 1975 als vergelijkingsbasis (tabel 4.2; voor 2000 is een aparte index samengesteld met het indexcijfer van 1995 als basis). Het gaat meer om ontwikkelingen in deze vier kenmerken van de vrijetijdsbesteding en om eventuele gelijkenissen dan om de hoogte van de uitgaven of om het aantal lidmaatschappen. Daarvoor zijn indexcijfers in dit geval het geschikte middel.

Tabel 4.2 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (indexcijfers, 1975=100 en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
hoeveelheid vrije tijd	100	98	102	99	99	94	95
uithuizigheid van vrijetijdsbesteding ^a	100	97	102	103	110	101	93
reistijd t.b.v. vrijetijdsbesteding	100	87	110	108	121	114	94
consumptieve bestedingen t.b.v. de vrije tijd ^b	100	121	117	138	151	178	118
outillage t.b.v. huiselijke vrijetijdsbesteding ^c	100	130	167	204	240	257	107
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per week ^d	100	100	99	96	95	91	95
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per jaar ^e	100	99	102	103	107	109	102
(1983 = 100 en index 2000, 1995 = 100)							
		1983	1987	1991	1995	1999	index ^h
organisatiegraad in vrijetijdsverenigingen ^f		100	103	109	110	107	96
aantal lidmaatschappen van georganiseerden ^g		100	102	103	112	104	91

a Deel van de vrije tijd dat niet thuis werd doorgebracht (het gemiddelde van de percentages uithuizigheid per persoon).
b Afgemeten aan uitgaven aan apparatuur, lectuur, lidmaatschappen, entreegelden, sport, vakanties, uitstapjes en horeca, in constante prijzen, per hoofd van de bevolking, uitgaven 2000 geschat op basis van extrapolatie bestedingen 1995-1998 (bron: CBS Nationale Rekeningen, diverse jaren).
c Afgemeten aan aantal huishoudens met platen/cd-speler, videorecorder, cassetterecorder en pc (sinds 1985).
d Een optelling van de verschillende activiteiten die men in de onderzoekswEEK ontplooid (dagboekregistratie), in 2000 inclusief internet.
e Een optelling van verschillende activiteiten waaraan men deelneemt (vragenlijstregistratie), anders dan voorheen inclusief gebruik pc (sinds 1985) en internet (in 2000).
f Percentage van de bevolking dat lid is van een of meer vrijetijdsverenigingen (jeugdclubs, amateurkunst- en hobby- of sportvereniging), gebaseerd op AVO, meetjaren 1983-1999.
g Aantal lidmaatschappen van degenen die lid zijn van een of meer vrijetijdsverenigingen.
h Index op basis van 1995-1999 geëxtrapoleerd naar een groeivoet over vijf jaar.

Bron: SCP (TBO, AVO)

In 1995 was de vrijetijdsbesteding 'uithuiziger' dan ooit tevoren. Bijna vier van elke tien vrije uren bracht men elders dan thuis door, meer dan in enig voorgaand meetjaar. Hoewel van 1980 tot 1990 sprake was van een licht toenemende uithuizigheid, was de toename in 1995 opmerkelijk.

Nu sprake was van een krimpend vrijetijdsbudget (-5%), is de vraag aan de orde of de in 1995 aan de dag gelegde voorkeur voor uithuizige vrijetijdsbesteding stand gehouden heeft of dat daar vanwege tijdsdruk juist weer op bezuinigd is. De gegevens over 2000 geven aan dat de laatste veronderstelling juist is. De vermindering van het aantal uren vrije tijd in 2000 (-2,5 uur per week) ging vrijwel volledig ten koste van de uithuizige vrije tijd (-2,3 uur per week, van 18,5 uur per week in 1995 naar 16,3 uur per week in 2000). Het aantal uren vrije tijd dat men in de onderzoekswEEK thuis doorbracht daalde niet (-0,2 uur per week, niet statistisch significant). De verhouding tussen uithuizige en thuis doorgebrachte vrije tijd laat zich samenvatten in de mate van uithuizigheid, door per respondent het aandeel buitenshuis doorgebrachte vrije tijd op de totale hoeveelheid vrije tijd te berekenen en daar het gemiddelde van te nemen. Volgens deze berekening is de gemiddelde uithuizigheid met 36% terug op het niveau van de jaren tachtig. In 1995 lag dat twee procentpunten hoger. Dat komt neer op een daling van 7%. De reistijd in de vrije tijd gaf een daling in dezelfde orde van grootte te zien (-6%).

De uitgaven aan de vrije tijd bleven stijgen. De consumptieve bestedingen ten behoeve van de vrije tijd lagen in 2000 naar schatting 18% hoger dan in 1995. Wanneer de afname van de vrije tijd wordt verdisconteerd, betekent dit een toename van de kapitaalintensiteit van de vrijetijdsbesteding met bijna een kwart (24%). Dit is in overeenstemming met de stelling van Linder (1971) dat de kapitaalintensiteit van de vrijetijdsbesteding zou toenemen naarmate vrije tijd schaarser werd. De vermindering van de beschikbare hoeveelheid vrije tijd in combinatie met stijgende uitgaven bevestigt observaties van Cross (1993) en Schor (1998) dat de keus tussen meer consumptie en meer vrije tijd veelal in het voordeel van consumptie uitvalt. Overigens is hiermee niet gezegd dat mensen in de praktijk consumptie en vrije tijd zo bewust tegenover elkaar plaatsen, dat men kiest voor meer consumptie en minder vrije tijd. Dat meer vrouwen werken komt veeleer voort uit de wens naar zelfstandigheid en ontplooiing dan uit de behoefte als tweeverdienersstel een hoger (vrijetijds)consumptiepatroon te kunnen bereiken. Op een abstracter niveau beschouwd, luidt de conclusie niettemin dat vrije tijd en bestedingskracht tegen elkaar worden uitgeruild.

De groei van die consumptieve uitgaven wordt gedeeltelijk weerspiegeld in het verder gestegen niveau van elektronische outillage van Nederlandse huishoudens. Daarbij dient overigens te worden aangetekend dat die groeiende outillage in de periode 1995-2000 volledig voor rekening kwam van de opmars van de pc. Er was niet langer sprake van een stijgende penetratiegraad van audio- en video-apparatuur in huishoudens. Dit laat overigens onverlet dat mogelijk wel werd geïnvesteerd in een verdere verfijning daarvan, door betere apparatuur aan te schaffen en/of verschillende ruimten in huis met apparatuur toe te rusten.

Het aantal verschillende vrijetijdsactiviteiten waaraan men in het bestek van de onderzoeksweek deelnam liep terug met 5%. Nadat in 1985 het pc-gebruik was toegevoegd aan de lijst van meetellende activiteiten, is hier in 2000 het internetgebruik bij opgeteld. Dat deze toevoegingen van activiteiten niet tot een verbreding van het vrijetijdsrepertoire hebben geleid, wijst erop dat ze andere activiteiten substitueren, in elk geval binnen het bestek van een week. Overigens hield de verenging van de repertoirebreedte in de vrije tijd gelijke tred met de krimp van het vrijetijdsbudget. Daardoor liep het aantal activiteiten per tijdseenheid niet terug (wederom: op weekbasis).

Behalve via de tijdsbestedingsregistratie gedurende de onderzoeksweek is ook getracht via de vragenlijsten bij het onderzoek (zie de onderzoeksverantwoording achterin dit boek) een beeld te vormen van de repertoirebreedte van de vrijetijdsbesteding. Dat beeld verschilt van het eerste doordat het hier niet gaat om activiteiten binnen het bestek van een week, maar meer in het algemeen activiteiten betreft die men wel eens onderneemt. Anders dan in eerdere publikaties is het pc-gebruik ditmaal als een aparte categorie opgenomen (sinds 1985), evenals het internetgebruik (in 2000).

De repertoirebreedte op jaarbasis heeft geruime tijd een stijging te zien gegeven. Sinds 1995 was echter niet langer sprake van een (statistisch significante) verbreding van het vrijetijdsrepertoire.

Het aantal activiteiten waaraan men op langere termijn deelneemt enerzijds en het aantal activiteiten op weekbasis anderzijds groeiden in de loop der jaren uiteen. Dit wijst erop dat men aan meer activiteiten 'wel eens' deelneemt. Eerder is deze ontwikkeling als een verschuiving van participant naar passant gekenmerkt (SCP 1998).

Het laatste algemene kenmerk van de vrije tijd dat hier ter sprake komt, is de organisatiegraad. Daartoe zijn gegevens uit ander SCP-onderzoek benut, en wel het Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO). Het aandeel van de bevolking dat lid is van een of meer vrijetijdsverenigingen lag in de jaren negentig op een hoger niveau dan in de jaren tachtig. In 1999 was dit nog altijd het geval, hoewel de organisatiegraad in vergelijking met 1995 weer wat terugliep (-3%). Het aantal lidmaatschappen van degenen met minstens één lidmaatschap piekte eenmalig in 1995.

Van twee kenmerken is de ontwikkeling naar achtergronden nader onderzocht: uithuizigheid en repertoirebreedte. De keus voor deze twee variabelen stamt uit eerdere bevindingen. Op beide gebieden deden zich tot 1995 onder de verschillende leeftijdsgroepen uiteenlopende ontwikkelingen voor, zodanig dat de aanvankelijke verschillen in de vrijetijdsbesteding van jong en van jong oud kleiner werden. In weerwil van een populaire slogan sprak daaruit in toenemende mate het beeld 'je bent oud en je wilt wat': ouderen ontwikkelden een uithuiziger en breder vrijetijdsrepertoire, jongeren niet (Van den Broek en De Haan 1999).

Wat is het effect van het krappere vrijetijdsbudget op de convergentie in de vrijetijdsbesteding van leeftijdsgroepen? Op de langere termijn gezien houdt de convergentie stand, maar sinds 1995 heeft die zich niet verder doorgezet.

Tabel 4.3 Uithuizigheid in de vrije tijd naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (geïndexeerd bevolkingsgemiddelde 1975 = 100 en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	100	97	102	103	110	101	93
sekses							
man	103	99	106	104	112	100	90
vrouw	97	95	98	102	107	102	96
leeftijd							
12-19 jaar	127	115	122	117	124	116	93
20-34 jaar	113	109	116	117	126	121	96
35-49 jaar	90	87	95	98	100	98	98
50-64 jaar	83	90	89	95	104	92	89
≥ 65 jaar	76	76	79	78	86	80	93
gezinspositie							
inwonend bij ouders	130	118	127	124	132	124	95
alleenwonend	102	102	109	112	115	110	96
met partner zonder kinderen	87	95	94	99	106	95	90
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	88	87	91	93	99	93	94
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	96	95	98	96	100	89	89
mbo, havo, vwo	113	107	108	107	113	106	94
hbo, wo	111	109	107	114	121	114	94
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	126	118	125	126	129	119	92
werkend	107	102	105	107	112	106	95
huishouding	84	81	88	89	100	93	93
werkloos, arbeidsongeschikt	89	94	104	101	107	87	81
gepensioneerd	74	81	81	85	90	83	92
a Huidige of voltuigde opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Jongeren en 65-plussers werden in gelijke mate en conform het bevolkingsgemiddelde minder uithuizig (tabel 4.3). De 50-64-jarigen bezuinigden zelfs in wat sterkere mate op het aandeel vrijetijdsactiviteiten buiten de deur. Grosso modo benaderen de verschillen tussen leeftijdsgroepen anno 2000 die uit 1990. Wat verder opvalt is dat mannen in 2000 niet langer uithuiziger waren dan vrouwen. Vermoedelijk houdt dit verband met de stijgende arbeidsparticipatie van de vrouw: werkenden zijn doorgaans uithuiziger in hun vrijetijd dan niet-werkenden.

Wat de repertoirebreedte betreft ligt het anders. Ook hier gedroegen jongeren zich conform de gemiddelde trend onder de bevolking. De onderscheiden groepen 50-plussers reageerden echter anders, en onderling verschillend. Onder 50-64-jarigen zette de verbreding van het vrijetijdsrepertoire zich sterk door, terwijl de repertoirebreedte van 65-plussers juist versmalde (tabel 4.4).

Tabel 4.4 Diversiteit van de vrije tijd (op jaarbasis^a) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (geïndexeerd bevolkingsgemiddelde 1975 = 100 en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	100	99	102	103	107	109	102
sekses							
man	99	99	100	101	105	107	102
vrouw	101	100	104	105	110	111	101
leeftijd							
12-19 jaar	116	111	111	103	108	111	103
20-34 jaar	114	114	113	114	115	114	99
35-49 jaar	102	100	106	107	112	118	106
50-64 jaar	89	87	92	95	102	114	111
≥ 65 jaar	64	70	74	77	88	81	92
gezinspositie							
inwonend bij ouders	114	111	111	107	109	110	101
alleenwonend	85	90	97	103	107	98	91
met partner zonder kinderen	80	91	97	99	104	109	105
ouder met thuiswonend(e) kind(eren)	103	100	102	103	109	115	106
opleidingsniveau ^b							
lo, lbo, mavo	94	96	93	93	96	95	99
mbo, havo, vwo	118	111	113	109	113	116	103
hbo, wo	122	117	118	119	120	121	101
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	116	114	114	107	113	111	98
werkend	107	104	107	107	113	116	103
huishouding	91	91	94	99	101	111	111
werkloos, arbeidsongeschikt	88	97	97	111	98	103	105
gepensioneerd	67	71	77	82	94	87	92

a Een optelling van de verschillende activiteiten waaraan men deelneemt (vragenlijstregistratie), anders dan voorheen inclusief gebruik pc (sinds 1985) en internet (in 2000).

b Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

4.4 Vormen van vrijetijdsbesteding

Trends in vormen van vrijetijdsbesteding tot 1995 gaven te zien dat Nederlanders wat minder aan huiselijk vermaak op het vrijetijdsrepertoire zetten en hun vertier vaker buiten de deur gingen zoeken. Zowel voor sport en bewegen als voor vrijetijdsmobiliteit werd in 1995 ruim een half uur per week langer uitgetrokken dan in 1975, uitgaan en het verenigingsleven zaten eveneens iets in de lift. Alles tezamen bracht men in 1995 anderhalf uur per week langer met deze uithuizige vormen van vrijetijdsbesteding door dan in 1975. Gevoegd bij een afname van de totale hoeveelheid vrije tijd, betekende dit dat men per week ruim twee uur minder vrije tijd in de huiselijke sfeer doorbracht. Desondanks groeide in die periode het gebruik van elektronische media, vooral in de vorm van televisiekijken. Binnen het huiselijk vermaak werd de televisie nog dominanter dan die in 1975 al was. Lezen en huiselijke sociale contacten gaven het meeste terrein prijs. Gemiddeld ging men per week anderhalf uur minder lezen en besteedde men twee uur minder aan huiselijke sociale contacten.

De afname van de hoeveelheid vrije tijd met 5% na 1995 roept de vraag op of dit heeft doorgewerkt op de verschillende activiteiten die men in de vrije tijd onderneemt. Heeft men de kaasschaaf gehanteerd en op elke vorm van vrijetijdsbesteding evenredig 5% bezuinigd? Of zijn sommige activiteiten ontzien en werd op andere activiteiten naar verhouding juist extra bezuinigd? Om die vraag te beantwoorden is het scala aan mogelijke vrijetijdsactiviteiten onderverdeeld in acht vormen van vrijetijdsbesteding. Dit zijn: lezen van gedrukte media, gebruik van elektronische media (inclusief pc), huiselijke sociale contacten, maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, onbetaalde hulpverlening, kerkgang), uitgaan (bezoek musea, evenementen, pretparken, horeca, theaters enzovoort), sport en bewegen, overige liefhebberijen en vrijetijds-mobiliteit. Het blijkt dat over de gehele breedte op de vrije tijd is bezuinigd, met uitzondering van het gebruik van elektronische media, waarvoor zelfs wat meer tijd werd ingeruimd (tabel 4.5).

Tabel 4.5 Vormen van vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder (in uren per week respectievelijk als percentage van de beschikbare vrije tijd en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
	in uren per week						
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
elektronische media ^a	12,4	12,1	13,6	13,7	14,2	14,8	104
sociale contacten ^a	12,7	12,5	11,5	11,4	10,9	10,1	93
maatschappelijke participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	81
uitgaan ^a	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	97
sport en bewegen ^a	1,5	1,6	2,1	1,8	2,1	1,8	85
overige liefhebberijen ^a	8,2	8,7	9,0	7,7	7,5	6,8	91
vrijetijds mobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	94
	als percentage van de beschikbare vrijetijd						
gedrukte media	13	12	11	11	10	9	90
elektronische media ^a	26	26	28	29	30	33	110
sociale contacten ^a	27	27	23	24	23	22	98
maatschappelijke participatie	4	4	4	5	5	4	86
uitgaan ^a	5	5	5	5	6	6	102
sport en bewegen ^a	3	3	4	4	4	4	90
overige liefhebberijen ^a	17	19	18	16	16	15	96
vrijetijds mobiliteit	6	5	6	6	7	7	100

a In vergelijking met voorheen is de categorisering van de diverse vrijetijdsactiviteiten in acht vormen van vrijetijdsbesteding op enkele onderdelen aangepast: 'computergebruik (en internet)' is niet tot de liefhebberijen maar tot het gebruik van elektronische media gerekend, 'feest, bruiloft, etentje thuis of bij familie, vrienden, kennissen' en 'receptie' niet tot het uitgaan maar tot de sociale contacten, 'bezoek dierenpark, recreatiepark' niet tot overige liefhebberijen maar tot uitgaan, en 'wandelen, fietstochtjes maken' niet tot overige liefhebberijen maar tot sport en bewegen.

Bron: SCP (TBO)

Dat bezuinigen gebeurde echter niet telkens in dezelfde mate. Op maatschappelijke participatie (-19%), sport en bewegen (-15%) en lezen van gedrukte media (-14%) werd beduidend sterker dan trendmatig (-5%) bezuinigd. Bij de vier andere vormen van vrijetijdsbesteding – huiselijke sociale contacten, uitgaan, liefhebberijen en vrijetijds-

mobilititeit – lag de reductie in dezelfde orde van grootte als de afname van de vrije tijd (overigens is de 3% afname in het uitgaan niet statistisch significant).

Twee van de drie vormen van vrijetijdsbesteding waarop meer dan trendmatig werd bezuinigd behoren tot de categorie uithuizige vrijetijdsbesteding (maatschappelijke participatie, sport en bewegen). Dit duidt opnieuw op een breuk met de vroegere tendens naar een wat minder aan huis gebonden vrijetijdsbestedingspatroon (zie § 4.3). Binnen de huiselijke vrijetijdsbesteding deden zich opnieuw een afname van het lezen van gedrukte media en een toenemend gebruik van elektronische media voor.

Relatieve verschuivingen in de vrijetijdspreferenties van de bevolking komen duidelijker aan het licht wanneer een en ander niet wordt uitgedrukt in aantal uren per week, maar als aandeel van het beschikbare vrijetijdsbudget. Dit maakt inzichtelijker wat het aandeel van de diverse vormen van vrijetijdsbesteding is en waar de voorkeur van het publiek groeide dan wel taande. Uiteraard verandert dit niets aan de vaststelling dat het gebruik van elektronische media sinds 1995 toenam en dat op maatschappelijke participatie, lezen van gedrukte media en bewegen sterker dan trendmatig werd bezuinigd.

Die meer-dan-trendmatige bezuiniging op lezen past in een langdurige trend. Reeds jaren is sprake van een gestage inruil van lezen voor andere vrijetijdsactiviteiten. De groei van het gebruik van elektronische media past in een langetermijntrend van relatieve en absolute groei, die zich ondanks een slinkend vrijetijdsbudget verder doorzette. Het toegenomen computergebruik vormde hiervan een belangrijk onderdeel (zie hierover hoofdstuk 7).

De meer-dan-trendmatige daling in maatschappelijke participatie en in sport en bewegen past niet in een dergelijke langetermijnontwikkeling. Dit voedt de gedachte dat het hier gaat om activiteiten met een relatief hoge 'vrijetijdselasticiteit', in de zin dat men bij een krimpend vrijetijdsbudget kennelijk bij voorkeur hierop bezuinigt. Waar zich bij sport en bewegen mede een effect van het weer laat vermoeden (zie hoofdstuk 9), lijkt bij de dalende maatschappelijke participatie vooral sprake van een autonome trend onder druk van de toegenomen arbeidsverplichting (zie hoofdstuk 6).

4.5 Conclusie: de verdeling van minder

Het globale beeld was uit hoofdstuk 2 al duidelijk: er wordt meer gewerkt, meer geslapen en dus resteert er minder vrije tijd. In dit hoofdstuk bleek die afname van de vrije tijd voor bijna elk van de onderscheiden bevolkingsgroepen te gelden. In die verminderde vrije tijd trok men er in de oktoberweek in 2000 een kleiner deel van de tijd op uit dan in oktober 1995, ondernam men een geringer aantal vrijetijdsactiviteiten en was de organisatiegraad in verenigingsverband minder. Repertoirebreedte en organisatiegraad verminderden beide in dezelfde orde van grootte als de vermindering van de beschikbare vrije tijd (-5%).

Het beeld van gelijkmatige bezuiniging via de kaasschaafmethode geldt niet voor ontwikkelingen in de diverse vormen van vrijetijdsbesteding. Bij huiselijke sociale contacten, hobby's en vrijetijdsmobilititeit lag de reductie in dezelfde orde van grootte als de afname van de vrije tijd. Ondanks het verminderde vrijetijdsbudget bleef uitgaan nagenoeg constant en nam het gebruik van elektronische media zelfs opnieuw verder toe. Op maatschappelijke participatie (-19%), sport en bewegen (-15%) en lezen van gedrukte media (-14%) werd beduidend sterker dan trendmatig bezuinigd. In de volgende vier hoofdstukken worden de ontwikkelingen in deze vormen van vrijetijdsbesteding nauwkeuriger in kaart gebracht.

5 GEZINSLEVEN EN HUISELIJKE SOCIALE CONTACTEN

Huiselijkheid hervonden?

5.1 Gezinsleven en sociale contacten in een druk bezet leven

Het moderne leven staat in het teken van concurrerende ambities. Dit geldt niet in het minst voor het gezinsleven en de sociale contacten. Behalve de aspiraties op het professionele vlak en de verlokkingen van de vrijetijdsindustrie staan het gezin en de vriendenkring hoog op de agenda.

In het Europees Waardeonderzoek doet men onderzoek naar het relatieve belang van wat bekendstaat als de zes 'zaken des levens': godsdienst, politiek, werk, vrienden en kennissen, gezin en vrije tijd. Uit dat onderzoek komt naar voren dat Nederlanders veruit het grootste belang hechten aan hun gezin, gevolgd door vrienden en bekenden, vrije tijd, werk, politiek en godsdienst (Van den Broek et al. 1999). In het moderne kerngezin wordt een goede persoonlijke band algemeen als de belangrijkste voorwaarde voor een goed huwelijk ervaren (Van den Akker et al. 1991). Met de opkomst van het ideaal van de romantische liefde in de twintigste eeuw werd de persoonlijke band met partner en kinderen maatgevend voor de kwaliteit van het gezinsleven (Zwaan 1993; Prost 1994).

Het onderhouden en koesteren van de banden met partner, kind(eren) en vrienden kost altijd een zekere hoeveelheid tijd. In de praktijk van alledag ondervinden gezin en sociaal leven concurrentie van minder hoog aangeslagen domeinen als werk en vrije tijd. Een sterk punt van tijdsbestedingsonderzoek is dat het zich niet op voornemens maar op realisaties richt. Dit stelt ons in staat om van de twee belangrijkste 'zaken des levens' – gezinsleven en sociale contacten – vast te stellen hoe die zich onder de randvoorwaarde van een groeiende tijdsdruk ontwikkelden.

Op voorhand lijkt de toegenomen arbeidsparticipatie, vooral van vrouwen, het gezinsleven en de sociale contacten eerder verder onder druk gezet te hebben dan op een hoger voetstuk te hebben geplaatst. In *Naar andere tijden?* (Van den Broek et al. 1999) werd echter geconstateerd dat het gezinsleven anno 1995 de verscherpte concurrentie met andere tijdpasseringen goed had doorstaan. Hoewel zich onder de bevolking als geheel verschillende trends naar minder huiselijkheid voordeden, gingen die trends goeddeels aan het gezin voorbij. Trends als minder thuis zijn en minder met huisgenoten praten kwamen voor rekening van groeiende aandelen alleenstaanden en kinderloze tweeverdieners. Jonge ouders bleken zelfs meer tijd te hebben ingeruimd voor activiteiten met hun kinderen (voorlezen, spelletjes en uitstapjes). Het gezinsleven doorstond tot 1995 de verscherpte competitie om de tijd goed, maar huiselijke sociale contacten als op visite gaan en visite ontvangen gaven wel enige teruggang te zien (Knulst 1999). Onderstaand volgt het relaas over trends in gezinsleven en huiselijke sociale contacten in de periode 1995-2000, een periode waarin het tijdsbudget versneld onder druk kwam te staan door het snelgroeiend aantal banen. Eerst wordt ingegaan op de mate waarin men tijd thuis doorbrengt (§ 5.2). Vervolgens wordt de in hoofdstuk 4 genoemde categorie sociale contacten uiteengelegd in enerzijds contact met huisgenoten (§ 5.3) en anderzijds huiselijke sociale contacten met derden (§ 5.4).

5.2 Thuis

Ondanks allerhande moderne communicatieapparatuur en velerlei uithuizige voorzieningen, vormt de thuis doorgebrachte tijd een belangrijk element van het gezinsleven. Verwacht mag worden dat het grootste deel van de contacten tussen partners en tussen ouders en kinderen zich afspeelt in de geborgenheid van de eigen woning.

In het tijdsbestedingsonderzoek registreerde men per kwartier behalve de voornaamste bezigheid ook de plaats waar men zich bevond. Om de respondenten niet te zeer te belasten, is bij die locatieaanduiding volstaan met de driedeling thuis, eigen woonplaats en buiten de eigen woonplaats. Het is derhalve mogelijk te bepalen welk deel van de bevolking op enig tijdstip thuis was en hoeveel uur men thuis doorbracht. Of men daarbij ook contact had met huisgenoten valt uit deze gegevens helaas niet op te maken. Als noodzakelijke voorwaarde voor huiselijk contact vormt het thuis zijn niettemin een interessante invalshoek op het gezinsleven.

Tot 1995 tekende zich een lichte daling af in het percentage van de bevolking dat overdag of 's avonds thuis was, een daling die vooral in de periode 1985-1995 gestalte kreeg. Op basis van de sinds 1995 verder toegenomen arbeidsinspanning ligt een verdere daling van het thuis zijn voor de hand.

Die daling in het thuis zijn heeft zich na 1995 echter niet doorgezet (tabel 5.1).

Tabel 5.1 Thuis, in het kwartier volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven dagen van de onderzoekswEEK, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
06.00-06.15 uur	95	95	95	94	94	95	101
07.00-07.15 uur	91	91	91	89	88	87	99
08.00-08.15 uur	73	75	74	72	70	70	100
09.00-09.15 uur	57	58	58	57	54	55	102
10.00-10.15 uur	48	49	48	47	45	47	104
11.00-11.15 uur	44	45	44	43	40	44	108
12.00-12.15 uur	52	52	50	49	44	46	104
13.00-13.15 uur	57	56	52	49	45	45	101
14.00-14.15 uur	46	46	43	42	38	40	105
15.00-15.15 uur	43	44	42	41	37	38	103
16.00-16.15 uur	48	50	48	47	44	45	103
17.00-17.15 uur	61	64	63	61	57	59	103
18.00-18.15 uur	78	79	77	76	73	73	101
19.00-19.15 uur	77	76	75	73	72	72	99
20.00-20.15 uur	71	71	70	68	68	70	104
21.00-21.15 uur	72	72	72	70	70	72	103
22.00-22.15 uur	75	76	76	75	75	77	104
23.00-23.15 uur	83	84	84	83	83	85	102
24.00-00.15 uur	91	92	91	91	90	92	102

Bron: SCP (TBO)

Integendeel, zij is tot staan gebracht en op sommige tijdstippen ('s ochtend van 10.00 tot 12.00 uur, om 14.00 en 17.00 uur 's middags en 's avonds na achten) zelfs omgebogen in een stijging. Nadere analyse, waarvan de resultaten hier niet zijn weergegeven, wijst uit dat dit zowel voor het weekend als voor doordeweekse dagen geldt. Hoewel verrassend in het licht van de verwachting dat vermeerderde arbeidsinspanning tot vermeerderde uithuizigheid zou leiden, is deze bevinding in lijn met de eerdere bevindingen dat men meer hersteltijd is gaan inroosteren (§ 2.7) en een groter deel van de vrije tijd thuis is gaan doorbrengen (§ 4.4). Het zogenaamde thuiswerken speelde in deze trendomkering geen rol van betekenis. Noch het percentage mensen dat in de onderzoekswEEK thuis had gewerkt noch het aantal thuis gewerkte uren van thuiswerkers lag in 2000 op een hoger niveau dan in 1995.

Om te kunnen vaststellen of de diverse bevolkingsgroepen in gelijke mate delen in deze trend meer thuis te zijn, is de verblijfplaats op drie tijdstippen waarop men vaker thuis was nader in ogenschouw genomen. Voorts is gekeken naar het aantal uur dat men 's avonds thuis is (tabel 5.2).

Tabel 5.2 Thuis, in het kwartier volgend op het hele uur respectievelijk in het tijdvak 18.00-24.00 uur, gemiddeld over de zeven dagen van de onderzoekswEEK, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten respectievelijk in uren per avond)

	11.00-11.15 uur		14.00-14.15 uur		20.00-20.15 uur		18.00-24.00 uur	
	(in %)		(in %)		(in %)		(in uren per avond)	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking ≥ 12 jaar	40	44	38	40	68	70	4,5	4,6
sekses								
man	34	38	31	33	65	68	4,3	4,4
vrouw	47	49	45	46	70	71	4,6	4,7
leeftijd								
12-19 jaar	23	26	25	23	65	65	4,4	4,4
20-34 jaar	36	37	32	32	59	63	3,9	4,2
35-49 jaar	39	38	38	36	71	70	4,6	4,5
50-64 jaar	46	50	42	46	69	73	4,6	4,7
65 jaar en ouder	61	67	57	60	79	80	5,1	5,1
gezinspositie								
inwonend bij ouders	27	28	25	24	59	63	4,1	4,2
alleenwonend	46	49	42	45	66	67	4,3	4,3
met partner zonder kinderen	46	48	40	43	67	71	4,4	4,6
ouder met thuisw. kind(eren)	41	44	41	41	72	73	4,7	4,8
opleidingsniveau ^a								
lo, lbo, mavo	47	52	44	47	72	74	4,7	4,8
mbo, havo, vwo	37	39	34	35	65	68	4,4	4,5
hbo, wo	35	38	33	34	63	66	4,1	4,3
arbeidsmarktpositie								
studerend, schoolgaand	25	25	26	25	62	65	4,2	4,3
werkend	30	35	28	30	64	66	4,2	4,4
huishouding	58	63	56	60	75	77	4,9	5,0
werkloos, arbeidsongeschikt	61	64	49	60	67	76	4,5	4,9
gepensioneerd	60	65	55	59	76	78	4,9	5,0

a huidige of voltooide opleiding

Bron: SCP (TBO)

Het aantal uren 's avonds thuis doorgebracht gaf een geringe toename te zien. Vrouwen zijn vaker thuis dan mannen. Overdag waren vooral ouderen in 2000 meer thuis dan in 1995, 's avond was dat vooral voor jongvolwassenen het geval. Verder deelden in de regel alle bevolkingscategorieën in de trend wat vaker thuis te zijn. Dat dit ook geldt voor personen met betaald werk is minder tegenstrijdig dan het in eerste aanleg wellicht lijkt: werkenden waren vaker parttimers en dus niet elke dag respectievelijk niet hele dagen in het arbeidsproces ingeschakeld (zie tabel 2.3).

De eerste en enigszins verrassende uitkomst van dit hoofdstuk is derhalve dat Nederlanders zich, anders dan verwacht leek te mogen worden op grond van de vermeerderde arbeidsinschakeling en van de vroegere trend naar meer uithuizigheid, in de onderzoeksweek in 2000 niet minder vaak thuis ophiielden dan in de onderzoeksweek in 1995.

5.3 Contact met huisgenoten

In de periode 1975-1995 gaf het contact met huisgenoten – een optelling van het praten met huisgenoten, de expliciete aandacht voor kinderen (voorlezen, spelletje, praatje, tochtje) en het deelnemen aan gezelschapsspelletjes – een gestage neergang te zien (Knulst 1999). Deze neergang heeft zich tussen 1995 en 2000 gecontinueerd (tabel 5.3).

Tabel 5.3 Contact met huisgenoten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4	89
naar sekse							
man	4,0	3,7	2,8	2,9	2,3	2,1	90
vrouw	4,1	3,7	3,4	3,4	3,0	2,6	88
naar leeftijd							
12-19 jaar	2,8	2,6	2,2	1,9	1,6	1,3	80
20-34 jaar	4,6	4,5	3,7	3,5	2,9	2,7	93
35-49 jaar	5,0	4,4	3,6	4,0	3,6	3,2	90
50-64 jaar	3,3	3,6	3,0	3,1	2,2	2,0	89
≥ 65 jaar	3,9	2,5	2,3	1,9	1,9	1,6	85
gezinspositie							
bij ouders inwonend wonend	2,8	2,7	2,3	2,2	1,6	1,4	88
alleenstaand	2,1	2,1	1,3	1,4	1,0	0,9	88
met partner zonder kinderen	3,9	3,4	2,9	2,7	2,5	1,9	76
met partner en kinderen	5,3	4,7	4,2	4,5	4,1	3,9	97
naar opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	4,1	3,6	3,0	3,1	2,5	2,1	84
mbo, havo, vwo	3,6	3,8	3,1	3,1	2,6	2,2	87
hbo, wo	3,8	4,4	3,3	3,4	3,0	2,9	96
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	2,7	3,0	2,3	2,2	1,7	1,3	76
werkend	4,0	3,9	3,1	3,2	2,8	2,5	91
huisvrouw	4,5	4,0	3,8	3,9	3,5	3,3	95
werkloos, arbeidsongeschikt	4,4	4,0	3,1	3,9	2,8	2,7	97
gepensioneerd	4,7	3,4	2,5	2,2	2,0	1,8	88

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

De daling in de afgelopen vijf jaar ligt op het niveau van de gemiddelde daling over de periode 1975-1995: iedere vijf jaar verminderde de tijdsduur van contacten met huisgenoten met twintig minuten. Met een afname van 11% was de afname van deze contacten geprononceerder dan de afname van de vrije tijd als geheel (zie hoofdstuk 4). Ook het relatieve gewicht ervan binnen het vrijetijdsbudget nam dus af. Bijna alle hier onderscheiden bevolkingsgroepen, met uitzondering van ouders van thuiswonende kinderen, hoger opgeleiden en werklozen, deelden in de neergang. Onder jongeren, partners zonder thuiswonende kinderen en lager opgeleiden namen huiselijke sociale contacten het sterkst af.

Als vermeld bestaat het contact met huisgenoten hier uit een optelling van praten met huisgenoten, aandacht voor kinderen (voorlezen, spelletje, praatje, tochtje) en het doen van gezelschapsspelletjes. De algehele neergang van het contact met huisgenoten blijkt niet voor elk van deze drie typen tijdsbesteding opgeld te doen (tabel 5.4). Integendeel, hij komt geheel voor rekening van minder praten met huisgenoten (als hoofdactiviteit, dus niet tijdens de afwas). In beide andere activiteiten deden zich geen veranderingen voor.

Tabel 5.4 Vormen van contact met huisgenoten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
contact met huisgenoten totaal	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4	89
praten met huisgenoten	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	1,3	81
aandacht voor kind(eren)	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	98
gezelschapspel doen	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	117

Bron: SCP (TBO)

Van elk van deze drie vormen van contact met huisgenoten is de stand van zaken in 1995 en 2000 voor enkele bevolkingscategorieën nader in beeld gebracht (tabel 5.5). De eerder geconstateerde daling van het praten met huisgenoten strekte zich uit over elk van de onderscheiden bevolkingsgroepen.

Tabel 5.5 Vormen van contact met huisgenoten, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	praten met huisgenoten ^a		aandacht voor kind(eren) ^b		gezelschapsspel doen	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking ≥ 12 jaar	1,6	1,3	0,8	0,8	0,2	0,2
naar sekse						
man	1,6	1,3	0,5	0,6	0,2	0,2
vrouw	1,7	1,3	1,1	1,0	0,2	0,2
naar leeftijd						
12-19 jaar	1,3	0,8	0,1	0,1	0,2	0,4
20-34 jaar	1,5	1,3	1,2	1,2	0,2	0,2
35-49 jaar	2,1	1,6	1,4	1,4	0,1	0,2
50-64 jaar	1,7	1,4	0,3	0,3	0,2	0,2
≥ 65 jaar	1,4	1,1	0,2	0,2	0,4	0,4
gezinspositie						
bij ouders inwonend wonend	1,3	1,0	0,1	0,1	0,2	0,3
alleenstaand	0,7	0,4	0,1	0,3	0,2	0,2
met partner zonder kinderen	1,9	1,4	0,2	0,2	0,3	0,3
met partner en kinderen	2,1	1,8	1,9	2,0	0,1	0,2
naar opleidingsniveau ^c						
lo, lbo, mavo	1,6	1,2	0,7	0,6	0,2	0,3
mbo, havo, vwo	1,5	1,1	0,9	0,9	0,2	0,2
hbo, wo	1,9	1,8	1,0	0,9	0,1	0,1
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	1,4	1,0	0,1	0,1	0,2	0,2
werkend	1,7	1,4	1,0	0,9	0,1	0,2
huisvrouw	1,7	1,4	1,6	1,6	0,3	0,3
werkloos, arbeidsongeschikt	2,0	1,7	0,6	0,8	0,3	0,3
gepensioneerd	1,5	1,2	0,2	0,3	0,3	0,3
a	Dat ook alleenstaanden contact met huisgenoten rapporteren komt vermoedelijk doordat men woont in een studentenhuus of een andere woonvorm waarin men enerzijds wel alleen woont maar anderzijds toch huisgenoten heeft.					
b	Dat ook anderen dan ouders met thuiswonende kinderen contact met kinderen rapporteren komt vermoedelijk doordat de tijd die ouders in gebroken gezinnen met de niet bij hen wonende kinderen doorbrengen alsmede door activiteiten met oudere kinderen die niet meer thuis wonen.					
c	Huidige of afgeronde opleiding.					

Bron: SCP (TBO)

In 1995 is voor het eerst naar het gezelschap tijdens het avondeten gevraagd. In 2000 werd die vraag opnieuw gesteld, waardoor nu een vergelijkingsmogelijkheid door de tijd bestaat. In 1995 is die vraag per abuis alleen gesteld aan werkende mannen die met een partner een huishouden voeren, zodat de vergelijking tussen de jaren 1995 en 2000 helaas tot die bevolkingsgroep beperkt moest blijven. Niettemin geeft die informatie zicht op de tafelschikking van paren en van gezinnen met kinderen (tabel 5.6).

Tabel 5.6 Gezelschap van werkende samenwonende mannen tijdens het avondeten,^a mannen van 20-64 jaar (in aantal maaltijden per week en index 2000, 1995 = 100)

	1995	2000	index
alleen	0,5	0,5	94
met partner	5,8	5,9	102
met kind(eren) ^b	5,5	5,4	98
met partner en kind(eren) ^b	5,3	5,0	95
met anderen	0,9	0,6	70

a De categorieën sluiten elkaar niet uit: een maaltijd met partner, kinderen en anderen is ook een maaltijd met partner, met kinderen en met anderen.
b Mannen met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO)

De meest in het oog springende verandering (en de enige statistisch significante) is dat werkende, samenwonende mannen 's avonds in 2000 minder vaak met iemand van buiten het eigen gezin de maaltijd gebruikten, een eerste indicatie van verminderde huiselijke sociale contacten met derden (zie volgende paragraaf). Voor het overige veranderde de tafelschikking niet noemenswaardig.

5.4 Huiselijke sociale contacten met derden

Naast het contact met huisgenoten vormen huiselijke sociale contacten met derden – op visite gaan, visite ontvangen, feestjes en etentjes bij mensen thuis en telefoneren in de vrije tijd – de tweede en wat betreft tijdsbeslag grotere categorie sociale contacten. Het gaat hierbij om contacten met niet-huisgenoten in de huiselijke sfeer (al dan niet in bijzijn van huisgenoten), hetzij in eigen huis hetzij thuis bij familie, vrienden of kennissen.

Tussen 1995 en 2000 daalde de hoeveelheid tijd die men aan huiselijke sociale contacten met derden besteedde (tabel 5.7). Een vergelijkbare daling deed zich eerder tussen 1980 en 1985 voor, zonder herstel in de tussentijdse periode.

De daling tussen 1995 en 2000 hield in tempo gelijke tred met de afname van de vrije tijd. De relatieve positie van huiselijke contacten met derden temidden van het totale vrijetijdsbudget was dus constant.

De teruggang van huiselijke sociale contacten met derden deed zich niet onder alle bevolkingscategorieën voor. Zo gold dit wel voor vrouwen maar nauwelijks voor mannen. Het ligt voor de hand hierin opnieuw een effect van de toegenomen vrouwelijke arbeidsdeelname te zien. Verder liep deze vorm van contact relatief sterk terug onder 20-49-jarigen, onder samenwonenden en onder middelbaar- en hoger opgeleiden.

Tabel 5.7 Huiselijke sociale contacten met derden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,6	94
naar sekse							
man	8,5	8,6	7,9	7,6	7,6	7,4	98
vrouw	10,6	10,5	10,2	10,4	10,4	9,6	92
naar leeftijd							
12-19 jaar	7,2	6,4	6,1	6,0	6,3	6,4	101
20-34 jaar	10,2	10,8	10,3	10,0	10,2	9,5	93
35-49 jaar	9,0	8,6	8,5	8,3	8,2	7,4	91
50-64 jaar	9,5	10,4	9,3	9,4	9,5	9,0	95
≥ 65 jaar	12,2	11,1	10,7	10,4	9,9	9,8	99
gezinspositie							
bij ouders inwonend wonend	7,5	6,6	6,6	6,5	7,1	6,9	96
alleenstaand	15,2	13,2	13,0	12,1	11,2	11,5	103
met partner zonder kinderen	10,3	10,8	9,8	9,5	10,0	8,7	87
met partner en kinderen	9,1	9,5	8,8	8,6	8,3	7,7	93
naar opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	9,3	9,5	9,3	9,3	9,0	8,6	96
mbo, havo, vwo	10,2	8,3	8,7	8,2	8,9	8,3	94
hbo, wo	10,5	10,5	9,1	9,4	9,3	8,6	93
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	7,2	7,0	6,8	7,1	7,6	7,0	93
werkend	8,7	9,0	8,4	8,2	8,3	8,0	96
huisvrouw	11,1	11,0	11,0	11,2	11,2	10,2	91
werkloos, arbeidsongeschikt	10,9	11,7	10,8	10,8	10,4	9,7	93
gepensioneerd	12,5	10,9	9,9	9,3	9,5	9,9	104
a Huidige of afgeronde opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Het huiselijk sociaal contact met derden vormt een optelsom van vier activiteiten: op visite gaan, visite ontvangen, feestjes en etentjes bij derden thuis en telefoneren. Bij uitsplitsing van deze contacten blijkt dat de afname ervan voor rekening komt van verminderd op visite gaan (tabel 5.8). In het tijdsbeslag van de overige vormen van huiselijk contact met derden deden zich geen (statistisch significante) veranderingen voor.

Tabel 5.8 Vormen van huiselijk sociaal contact met derden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
huiselijk sociaal contact met derden totaal	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,5	95
visite ontvangen	2,7	2,7	2,5	2,4	2,2	2,1	95
op visite gaan	5,7	5,2	4,9	4,7	4,7	4,4	93
feestje/etentje/receptie	1,2	1,1	1,2	1,2	1,4	1,4	98
telefoneren (incl. mobiel bellen)	–	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	97
– In 1975 niet apart in onderzoek opgenomen.							
Bron: SCP (TBO)							

In het TBO 2000 kon in het dagboekje voor het eerst ook de activiteit mobiel bellen worden genoteerd. Anders dan het straatbeeld en het bellen in de trein doet vermoeden, heeft dit niet tot een toename van het telefoneren geleid. Dit is waarschijnlijk een onbedoeld effect van de meetmethode van het tijdsbestedingsonderzoek. De registratie van de tijdsbesteding is immers gebaseerd op het per kwartier registreren van de activiteit. Naarmate mobiele telefoongesprekken kort duren, blijven ze in het tijdsbestedingsonderzoek 'buiten beeld'. Overigens betekent het geringe gewicht dat mobiel bellen in de schaal legt dat de activiteit telefoneren terecht is gevat onder het label 'huiselijk contact'.

Voor de in tijdsbeslag grootste drie van deze vormen van sociaal contact is de stand van zaken in 1995 en 2000 voor enkele bevolkingscategorieën in beeld gebracht (tabel 5.9). Aangezien de tijdsbesteding aan visite ontvangen en het deelnemen aan etentjes en feestjes bij kennissen tussen 1995 en 2000 niet (statistisch significant) is veranderd, dienen die kolommen vooral ter illustratie van de verdeling van de tijdsbesteding daaraan over de bevolking. Bij het visite ontvangen is dat ook mogelijk, maar daarnaast kan bij die variabele worden gezien onder welke groepen de teruggang in het afleggen van visites zich met name voordeed. Dat blijken vrouwen, 20-64-jarigen, en paren met en zonder kinderen te zijn.

Tabel 5.9 Vormen van huiselijk sociaal contact met derden, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	visite ontvangen		op visite gaan		etentje/feest/receptie	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking ≥ 12 jaar	2,2	2,1	4,7	4,4	1,4	1,4
naar sekse						
man	1,6	1,7	4,2	4,0	1,4	1,3
vrouw	2,7	2,4	5,2	4,8	1,4	1,4
naar leeftijd						
12-19 jaar	0,9	0,9	3,8	3,5	1,3	1,4
20-34 jaar	2,3	1,8	5,5	5,0	1,7	1,9
35-49 jaar	2,1	1,8	3,9	3,8	1,4	1,2
50-64 jaar	2,4	2,5	5,0	4,3	1,2	1,4
≥ 65 jaar	2,9	3,2	5,0	5,2	1,0	0,7
gezinspositie						
bij ouders inwonend wonend	0,9	0,9	4,2	3,6	1,6	1,7
alleenstaand	2,7	2,9	5,9	6,4	1,3	1,2
met partner zonder kinderen	2,7	2,2	5,1	4,5	1,5	1,3
met partner en kinderen	2,2	2,1	4,2	3,6	1,3	1,3
naar opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	2,3	2,3	4,8	4,4	1,3	1,3
mbo, havo, vwo	2,1	1,8	4,6	4,4	1,4	1,4
hbo, wo	2,1	2,1	4,7	4,3	1,5	1,4
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	1,2	1,1	4,1	3,7	1,8	1,5
werkend	1,9	1,7	4,4	4,1	1,4	1,5
huisvrouw	3,2	2,9	5,7	5,0	1,3	1,3
werkloos, arbeidsongeschikt	2,6	2,6	5,5	5,1	1,3	1,1
gepensioneerd	2,6	3,2	5,0	5,1	1,0	0,8

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

5.5 Conclusie: huiselijkheid hervonden?

De ontwikkelingen in het gezinsleven en in overige huiselijke sociale contacten geven een gemêleerd beeld van toename, stabiliteit en afname te zien. In vergelijking met 1995 was men in 2000 meer thuis, hetgeen op een toegenomen huiselijkheid zou kunnen wijzen. Men at echter even vaak 's avonds in gezinsverband en ruimte evenveel tijd in voor activiteiten met kinderen en enkele andere huiselijke contacten, waardoor de suggestie van toegenomen huiselijkheid al begint te wankelen. Bovendien sprak men minder met huisgenoten en besteedde men minder tijd aan visites, hetgeen de gedachte aan toegenomen huiselijkheid weerlegt. Samengevat: in 2000 was men meer thuis dan in 1995, maar niet huiselijker.

De paradox dat men enerzijds vaker thuis is en anderzijds minder tijd besteedt aan huiselijke contacten past binnen het beeld van de individualisering. Huishoudens worden door de bank genomen steeds kleiner, hetgeen de kans om thuis een huisgenoot te treffen negatief beïnvloedt. Voorts is de individualisering binnen de muren van het eigen huis verder voortgeschreden. De tijd dat de gemeenschappelijke woonkamer slechts één lichtpunt telde, boven de centraal opgestelde huistafel en in de enige verwarmde ruimte, ligt ver achter ons. Dat geldt inmiddels ook voor de tijd dat een huis met slechts één televisie, één stereo-set en één computer was uitgerust. Verschillende vertrekken zijn gerieflijk geoutilleerd, zodat ieder zich binnen de muren van de gezinswoning op activiteiten van eigen voorkeur kan richten (De Haan en Van den Broek 2000). De teruggang in het contact met huisgenoten en in het huiselijk contact met derden in de vorm van visites past in een patroon van reeds langer zichtbare ontwikkelingen. Overigens moet worden gewaakt voor al te negatieve conclusies.

Ten eerste was alleen de daling in de tijd besteed aan het praten met huisgenoten sterker dan de daling van de hoeveelheid vrije tijd. De afname in het afleggen van visites hield gelijke tred met het krimpen van het vrijetijdsbudget, zodat geen sprake is van een relatieve teruggang binnen dat budget. Omgekeerd geldt voor de contacten die sinds 1995 constant bleven dat dit kan worden geïnterpreteerd als een relatieve stijging binnen het beschikbare vrijetijdsbudget.

Ten tweede staat minder huiselijk sociaal contact niet zonder meer gelijk aan minder sociaal contact. Intensivering van sociale contacten buiten de huiselijke sfeer, bijvoorbeeld door met familie of vrienden cultuuruitingen te bezoeken of naar de kroeg te gaan, kunnen compensatie bieden. Het ontbreken van informatie met wie men de tijd doorbrengt, impliceert echter dat deze hypothese hier niet nader kan worden getoetst.

6 MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE

Deelname aan vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening

6.1 Ontwikkelingen in de maatschappelijke participatie

'Als je iets gedaan wilt hebben, vraag het dan aan iemand die het druk heeft', zo wil een moderne wijsheid. Hiermee is niet gezegd dat drukbezette lieden voor alles op afroep beschikbaar zijn. Zij zien zich geplaatst voor een opeenstapeling van taken, voortvloeiend uit arbeid, onderwijs, huishouden en eventueel de opvoeding van kinderen. Ook zij ontkomen er niet aan tijd in te ruimen voor maaltijden, slaap en fysieke verzorging. Dat betekent dat er grenzen zijn aan de inzetbaarheid van mensen voor activiteiten in de sfeer van verenigingsleven, informele hulpverlening aan niet-familieleden en politiek activisme (in het vervolg aangeduid als: 'maatschappelijke participatie'). Willen de dagelijkse verplichtingen hen niet boven het hoofd groeien dan zien zij zich gedwongen prioriteiten te stellen, te beginnen voor hun vrijetijdsbezigheden. In de beleving van de meeste Nederlanders behoren de genoemde activiteiten tot het domein van de vrije tijd.

Het beeld van de drukbezette burger als de bij uitstek in vrijwilligerswerk actieve burger is dan ook ronduit bezijden de waarheid. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat zowel de bereidheid om vrijwilligerswerk op zich te nemen als de hoeveelheid tijd die men daarin steekt duidelijk afnemen naarmate men over minder vrije uren beschikt. Tot de sterkste stimulansen voor het op zich nemen van vrijwilligerswerk behoort een regelmatige kerkgang (SCP 1996: 545 e.v.; De Hart 1999; Dekker en De Hart 2001b; Van Eijck en Knulst 2001).

Dit roept de vraag op wat er gebeurt met de maatschappelijke participatie in een samenleving waarin men het, zoals bleek uit hoofdstuk 2, door de bank genomen almaar drukker krijgt, en waarin men in hoog tempo is ontkerkelijkt. Een vervolgvraag is of uiteenlopende bevolkingsgroepen een identieke reactie vertonen. In de afname van de vrije tijd bestaan voorhoedes en achterhoedes, niet alle bevolkingsgroepen kregen in gelijke mate te kampen met een toegenomen tijdsdruk door verplichtingen (vgl. tabel 2.11).

In het tijdsbestedingsonderzoek is langs twee wegen informatie verzameld over de maatschappelijke participatie: enerzijds via de vragenlijst, anderzijds via het bekende dagboekje. De informatie verzameld in vragenlijst en dagboek is echter niet identiek. Zij verschilt zowel in bevraagde activiteiten als in methode. In het dagboekje wordt immers alleen de tijdsbesteding aan maatschappelijke participatie gedurende een week geregistreerd. De vragen in de vragenlijst over maatschappelijke participatie beslaan een veel langere periode (en genereren daarom doorgaans ook beduidend hogere deelnamepercentages). Om die reden worden de uitkomsten uit vragenlijst en dagboekje in twee afzonderlijke paragrafen besproken (respectievelijk § 6.2 en § 6.3).

6.2 Een algemeen beeld van maatschappelijke participatie

In de vragenlijst werd geïnformeerd naar het al dan niet verrichten van 'onbetaalde arbeid' op een zestiental terreinen van het maatschappelijk leven. Een specifieke termijn (bv. het afgelopen jaar) werd daarbij niet genoemd.

Hier wordt niet van 'onbetaalde arbeid' gesproken maar van het doen van vrijwilligerswerk. Dit is niet helemaal volgens de gebruikelijke definities van vrijwilligerswerk. Doorgaans wordt dit geacht betrekking te hebben op 'werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving' (WVC 1991: 4; VWS 2000: 63). Het 'georganiseerd verband' geeft het onderscheid aan met informele hulp. Over het al dan niet georganiseerde karakter van de hier besproken bezigheden geeft de vragenlijst echter geen uitsluitsel. Gegeven het karakter van de activiteiten mag evenwel worden aangenomen dat zij in het gros van de gevallen binnen of ten behoeve van zo'n georganiseerd verband worden ontplooid. Hulpverlening aan burens, bejaarden en gehandicapten, doorgaans tot de informele hulpverlening gerekend, wordt apart behandeld. Aangezien in 1975 en 1980 naar minder vormen van vrijwilligerswerk is gevraagd, bevat tabel 6.1 de percentages deelnemers aan vrijwilligerswerk en informele hulpverlening vanaf 1985.

Tabel 6.1 Deelname aan vrijwilligerswerk (naar sector) en aan informele hulpverlening, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1985	1990	1995	2000	index
vrijwilligerswerk totaal	42	38	44	31	70
cultuur, sport en hobby's ^a	23	21	26	15	58
kinderen en jeugd ^b	16	15	17	10	59
godsdienst en levensbeschouwing	9	9	10	6	60
politieke en ideële doeleinden ^c	5	5	6	4	67
beroeps-, vak-, standsorganisatie	4	3	4	2	50
georganiseerde hulpverlening ^d	4	4	3	3	100
vrouwenorganisaties ^e	3	3	2	1	50
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	13	12	13	7	54

a Zang, muziek, toneel of anders cultureel, hobby, sport (niet als beoefenaar).

b Hulp op school, oudercommissie, schoolbestuur, kinderopvang, crèche, peuterspeelzaal, jeugd- en clubhuiswerk.

c Politiek, overig maatschappelijk werk (actiegroep, Amnesty International, Wereldwinkel e.d.).

d Overige hulpverlening (advies, voorlichting, telefonische hulpdienst, wetswinkel).

e Vrouwenvereniging of -bond, vrouwengroep of vrouwencafé.

Bron: SCP (TBO)

Blijkens de antwoorden op de vragenlijst schommelde het percentage vrijwilligers tot aan 1995 rond de 40% van de bevolking van 12 jaar en ouder. De meest omvangrijke sector is die van cultuur, sport en hobby's, maar ook bij bezigheden gericht op kinderen en jeugd zijn grote aantallen vrijwilligers betrokken. Ongeveer 13% van de bevolking was actief in de onbetaalde hulpverlening aan burens, bejaarden en gehandicapten. In 1990 was al eens een neerwaartse knik in de deelname aan het vrijwilligerswerk te zien, maar die was niet zo abrupt als de daling in het meest recente onderzoeksjaar. Het percentage vrijwilligers daalde sinds 1995 13 procentpunten, een daling van 30%. Bij de diverse onderdelen van het vrijwilligerswerk was de achteruitgang nog sterker. Niet denkbeeldig is dat een kleine aanpassing in de vragenlijst¹ gedeeltelijk debet is geweest aan deze ongekend scherpe daling. Het percentage onbetaalde hulpverschaffers liep nog sterker terug, hier is nagenoeg sprake van een halvering.

De teruglopende participatie is bij alle bevolkingsgroepen terug te vinden, zij het niet steeds in dezelfde mate (tabel 6.2). Met betrekking tot het vrijwilligerswerk manifesteert zij zich het meest geprononceerd onder de alleenwonenden, wat betreft de onbetaalde hulpverlening onder studerende, werklozen en arbeidsongeschikten.

Wanneer de cijfers in een wat langer termijnperspectief worden geplaatst (de periode sinds 1985), dan blijkt dat vrijwel alle groepen tot 1995 een tamelijk stabiele participatiegraad te zien gaven, en dat in 2000 plotseling een flinke daling optrad (niet in tabel). Alleen onder jongeren zet een neergaande trend zich voort die al sinds halverwege de jaren tachtig valt waar te nemen. Een uitgesproken breuklijn vertoont de ontwikkeling onder ouderen. Hun participatie vertoont tussen 1990 en 1995 een sterk opgaande lijn, om daarna weer even sterk terug te vallen.

Tabel 6.2 Deelname aan vrijwilligerswerk en hulpverlening, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten)

	vrijwilligerswerk		buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	
	1995	2000	1995	2000
bevolking ≥ 12 jaar	44	31	13	7
sekses				
man	44	31	9	5
vrouw	43	30	16	9
leeftijd				
12-19 jaar	23	18	3	0
20-34 jaar	42	26	7	3
35-49 jaar	58	37	14	6
50-64 jaar	43	36	21	12
≥ 65 jaar	40	27	21	14
gezinspositie				
inwonend bij ouders	28	22	4	2
alleenwonend	44	26	17	7
met partner zonder kinderen	37	28	15	11
ouder met thuisw. kind(eren)	55	39	13	6
opleidingsniveau ^a				
lo, lbo, mavo	37	25	14	9
mbo, havo, vwo	45	31	12	6
hbo, wo	54	38	11	7
arbeidsmarktpositie				
studerend, schoolgaand	31	21	4	1
werkend	46	31	10	6
huishouding	47	40	21	15
werkloos, arbeidsongeschikt	43	28	14	4
gepensioneerd	48	29	21	12

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Bleef de teruglopende animo voor vrijwilligerswerk per bevolkingsdeel beperkt tot specifieke sectoren van vrijwilligerswerk of was de teruggang algemeen? Overwegend dat laatste was het geval (tabel 6.3).

Tabel 6.3 Deelname aan sectoren van vrijwilligerswerk naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten)

	cultuur, sport, hobby's, vrouwenorganisaties ^a		kinderen en jeugd ^b		levensbeschouwing, politiek, vakorganisatie, georganiseerde hulpverlening ^c	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
	bevolking ≥ 12 jaar	27	16	17	10	19
sekses						
man	31	19	14	6	20	14
vrouw	23	13	20	13	17	12
leeftijd						
12-19 jaar	15	13	12	8	6	4
20-34 jaar	26	14	17	9	16	9
35-49 jaar	33	20	29	17	23	13
50-64 jaar	30	20	13	7	21	19
≥ 65 jaar	22	11	4	4	23	18
gezinspositie						
inwonend bij ouders	20	18	12	6	7	5
alleenwonend	26	13	9	5	25	13
met partner zonder kinderen	23	15	8	5	18	15
ouder met thuisw. kind(eren)	32	18	28	19	21	14
opleidingsniveau ^d						
lo, lbo, mavo	23	12	15	8	12	11
mbo, havo, vwo	27	17	17	12	20	11
hbo, wo	33	20	21	10	28	18
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	20	14	15	7	9	5
werkend	29	18	18	9	19	12
huishouding	26	16	21	24	21	15
werkloos, arbeidsongeschikt	27	13	20	8	18	11
gepensioneerd	27	12	8	3	26	19
a	Zang, muziek, toneel of anders cultureel, hobby, sport (niet als beoefenaar), vrouwenvereniging of -bond, vrouwengroep of vrouwencafé.					
b	Hulp op school, oudercommissie, schoolbestuur, kinderopvang, crèche, peuterspeelzaal, jeugd- en clubhuiswerk.					
c	Godsdienst en levensbeschouwing, politiek, overig maatschappelijk werk (actiegroep, Amnesty International, Wereldwinkel e.d.), overige hulpverlening (advies, voorlichting, telefonische hulpdienst, wetswinkel).					
d	Huidige of afgeronde opleiding.					

Bron: SCP (TBO)

Jongeren hielden hun deelname in de sfeer van cultuur, sport en hobby's min of meer op peil (geringe dalingen in de tabel blijken niet significant). Huisvrouwen/-mannen gaven een stabiele belangstelling voor vrijwilligerswerk rond kinderen en jeugd te zien. Het overheersende patroon is evenwel een teruggang op alle fronten. Vrijwel alle bevolkingscategorieën leverden een lager percentage participanten op alle drie onderscheiden terreinen van het vrijwilligerswerk.

6.3 Een week maatschappelijke participatie

Binnen het tijdsbestedingsonderzoek vormt het dagboek de tweede bron van informatie over de maatschappelijke participatie. Daarin is een aantal activiteiten opgenomen, variërend van het vervullen van bestuurlijke functies in sociale en politieke organisaties, via kerkbezoek, tot het verschaffen van informele hulp aan familieleden en niet-familieleden. Tezamen vormen deze activiteiten in het dagboekje de maatschappelijke participatie. Daarbinnen zijn bezigheden onderscheiden die tot de sfeer van het vrijwilligerswerk in engere zin kunnen worden gerekend, van hulp aan familieleden en bezoek aan kerkdiensten of levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Hulp en kerkgang zijn wel tot maatschappelijke participatie maar niet tot vrijwilligerswerk gerekend. Reistijd is in alle analyses buiten beschouwing gelaten.

Zowel voor maatschappelijke participatie in het algemeen als voor vrijwilligerswerk in het bijzonder werd in 2000 minder tijd uitgetrokken dan in 1995 (tabel 6.4). Ook de deelnamepercentages daalden. Waar het gaat om het percentage deelnemers aan maatschappelijke participatie is er een versneld doorzettende daling zichtbaar die reeds in de tweede helft van de jaren tachtig inzette. De deelname aan het vrijwilligerswerk vertoonde al eerder schommelingen en kende in 1975 en 1990 een vergelijkbaar laag niveau met dat in 2000. Voor de volledigheid zij opgemerkt dat de hier gepresenteerde deelnamepercentages betrekking hebben op vrijwilligersactiviteiten gedurende één week, de dagboekweek, en om die reden lager uitvallen dan de deelnamepercentages in de vorige paragraaf.

De tijdsbesteding van de deelnemers aan maatschappelijke participatie in het algemeen steeg tot halverwege de jaren negentig, en daalde vervolgens licht. De verschillen na 1990 zijn echter niet statistisch significant, zodat beter kan worden gesproken van een sinds 1990 stabiele tijdsbesteding aan maatschappelijke participatie onder deelnemers. Voor vrijwilligerswerk geldt hetzelfde. De in vergelijking met 1995 afgenomen participatiegraad werd niet gecompenseerd door een grotere tijdsinvestering van degenen die participeerden.

Tabel 6.4 Tijdsbeslag door maatschappelijke participatie, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week, procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
duur maatschappelijke participatie							
totaal	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	81
waarvan vrijwilligerswerk ^a	1,2	1,3	1,4	1,4	1,5	1,2	80
percentage deelname participatie							
totaal	47	47	47	43	44	37	85
waarvan vrijwilligerswerk ^a	26	30	30	27	31	25	82
duur participatie onder participanten							
totaal	4,2	4,2	4,7	5,0	5,1	4,9	96
waarvan vrijwilligerswerk ^a	4,4	4,2	4,6	5,0	4,7	4,7	98

a Totale maatschappelijke participatie, exclusief reistijd, kerkgang en familiehelp.

Bron: SCP (TBO)

Tabel 6.5 biedt een gedetailleerder overzicht voor de laatste twee onderzoeksjaren. De eerder geconstateerde afname in de participatiegraad blijkt zich bij bijna alle hier onderscheiden activiteiten te hebben voorgedaan (alleen de dalingen bij het verenigingsleven en bij familiehulp zijn niet significant). De door participanten geïnvesteerde tijd geeft echter een meer gedifferentieerd beeld te zien, met enerzijds kleine stijgingen en anderzijds lichte dalingen. De veranderingen zijn echter klein, en niet significant.

Tabel 6.5 Deelname aan maatschappelijke participatie, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en procenten)

	uren per week		% deelnemers		uren onder deelnemers	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
politiek, belangenbehartiging,						
bedrijfsorganisatie	0,2	0,1	6	4	3,0	3,3
verenigingsleven	0,5	0,4	12	11	3,8	3,8
totaal	0,7	0,5	17	14	3,8	4,0
kerkelijke of levensbeschouwelijke						
organisatie	0,2	0,2	7	5	3,2	3,0
praktiseren godsdienst/levens- beschouwing	0,4	0,3	15	13	2,4	2,2
totaal	0,6	0,5	18	15	3,3	3,0
onbetaalde hulpverlening aan						
niet-familieleden ^a	0,6	0,5	14	11	4,0	4,2
familiehulp	0,4	0,3	10	9	3,9	3,8
totaal	1,0	0,8	22	18	4,4	4,4
reistijd t.b.v. maatschappelijke						
participatie	0,4	0,3	30	25	1,2	1,3

a Ziekenbezoek, bejaardenzorg, lidmaatschap commissies.

Bron: SCP (TBO)

De geschetste ontwikkelingen deden zich niet onder alle bevolkingsgroepen op dezelfde wijze voor (tabellen 6.6 en 6.7). In de periode 1975-1995 nam het tijdsbeslag door vrijwilligerswerk bij mannen sterker toe dan bij vrouwen, sindsdien is dat bij beide geslachten afgenomen (daling bij vrouwen niet significant). Jongeren besteedden vanaf de tweede helft van de jaren zeventig minder tijd aan vrijwilligerswerk en waren daarin sindsdien van alle leeftijdsgroepen het minst actief. De inzet van 65-plussers groeide tussen 1985 en 1995, en stabiliseerde daarna. Onder 50-64-jarigen zakte de inzet voor vrijwilligerswerk in de jaren negentig terug tot het niveau van 1980, onder de 20-49-jarigen zakte het – na 1995 – naar een dieptepunt.

Het opleidingsniveau dat mensen hebben bereikt is traditioneel een van de beste voorspelers van hun maatschappelijke en politieke participatie, maar dit verband blijkt flink aan slijtage onderhevig. In de afgelopen 25 jaar verdween de eertijds grote voor-sprong van hoogopgeleiden bij het vrijwilligerswerk volledig, niet zozeer vanwege een

toestroom van lager opgeleiden, maar voornamelijk omdat hoogopgeleiden aanzienlijk minder uren uittrokken voor het vrijwilligerswerk. Ook naar positie op de arbeidsmarkt zijn er verschillen. Tussen 1995 en 2000 handhaafden alleen degenen met het huishouden als hoofdtaak en de gepensioneerden hun niveau van vrijwilligersactiviteiten.

Tabel 6.6 Vrijwilligerswerk naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking ≥ 12 jaar	1,2	1,3	1,4	1,4	1,5	1,2	80
sekses							
man	1,3	1,5	1,5	1,5	1,7	1,3	77
vrouw	1,0	1,0	1,3	1,3	1,2	1,0	84
leeftijd							
12-19 jaar	0,9	0,5	0,5	0,3	0,5	0,6	119
20-34 jaar	1,0	1,3	1,1	0,9	1,0	0,5	49
35-49 jaar	1,5	1,4	1,7	1,5	1,7	1,2	71
50-64 jaar	1,3	1,7	2,3	2,4	2,1	1,6	74
≥ 65 jaar	1,1	1,4	1,2	1,8	2,0	2,0	105
gezinspositie							
inwonend bij ouders	1,1	0,6	0,8	0,5	0,7	0,6	83
alleenwonend	1,2	2,1	1,6	1,9	1,5	1,1	75
met partner zonder kinderen	1,1	1,5	1,3	1,5	1,4	1,5	102
ouder met thuisw. kind(eren)	1,3	1,3	1,8	1,5	1,8	1,2	66
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	1,0	1,1	1,4	1,3	1,4	1,3	97
mbo, havo, vwo	1,1	1,3	1,2	1,2	1,5	1,0	67
hbo, wo	2,6	2,3	1,7	1,8	1,6	1,2	74
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	0,8	0,8	0,7	0,5	0,7	0,6	76
werkend	1,4	1,3	1,2	1,2	1,1	0,8	73
huishouding	1,0	1,1	1,6	1,4	1,7	1,8	105
werkloos, arbeidsongeschikt	1,6	2,0	3,3	2,8	2,7	1,5	53
gepensioneerd	1,2	2,2	1,5	2,5	2,4	2,2	92

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Voor de bevolking als geheel werd in tabel 6.4 geconstateerd dat er sprake was van een geringere animo om vrijwilligerswerk te verrichten, maar dat degenen die dat deden daar in 2000 door de bank genomen evenveel tijd in staken als in 1995 het geval was. Binnen de bevolking deden zich echter tegengestelde bewegingen voor (tabel 6.7).

Tabel 6.7 Vrijwilligerswerk naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000
(in procenten en uren per week)

	% deelnemers in onderzoekswEEK		inzet deelnemers in uren per week	
	1995	2000	1995	2000
bevolking ≥ 12 jaar	31	25	4,7	4,7
seksE				
man	30	26	5,7	5,0
vrouw	32	24	3,9	4,3
leeftijd				
12-19 jaar	20	15	2,3	3,6
20-34 jaar	22	13	4,6	3,8
35-49 jaar	38	29	4,4	4,1
50-64 jaar	36	31	5,9	5,2
≥ 65 jaar	37	36	5,3	5,7
gezinspositie				
inwonend bij ouders	20	17	3,7	3,6
alleenwonend	33	24	4,6	4,7
met partner zonder kinderen	28	29	5,1	5,1
ouder met thuisw. kind(eren)	36	26	4,9	4,5
opleidingsniveau ^a				
lo, lbo, mavo	29	21	4,7	6,1
mbo, havo, vwo	30	25	5,0	4,1
hbo, wo	35	31	4,5	3,8
arbeidsmarktpositie				
studerend, schoolgaand	22	15	3,4	3,7
werkend	27	22	4,2	3,8
huishouding	41	31	4,2	5,8
werkloos, arbeidsongeschikt	32	31	8,7	4,6
gepensioneerd	40	38	6,1	5,8

a Huidige of afgeronde opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Zowel onder mannen als onder vrouwen was sprake van een sterke afname in de deelname aan vrijwilligerswerk. Het effect hiervan op de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk was onder beide seksen echter totaal anders, en wel zo dat zij in deze tijdsbesteding in 2000 sterk naar elkaar toegroeiden. Het uit tegengestelde bewegingen bestaande patroon onder vrouwen deed zich ook voor onder jongeren, lager opgeleiden en huisvrouwen. Een elkaar versterkende beweging van minder deelnemers die minder actief zijn, was het meest algemeen. Dit patroon gold vooral voor 20-64-jarigen, en middelbaar- en en hoger opgeleiden.

6.4 Conclusie: intermezzo of begin van een nieuwe ontwikkeling?

Decennialang is ons land gekenmerkt geweest door internationaal gezien een grote deelname aan vrijwilligerswerk. De opeenvolgende tijdsbestedingsonderzoeken in 1995 en 2000 geven een opvallende terugval in maatschappelijke participatie te zien. Die daling valt via beide registratiemethoden in het tijdsbestedingsonderzoek (vragenlijst en dagboek) waar te nemen en manifesteerde zich onder vrijwel alle bevolkingscategorieën.

Staan de uitkomsten uit het tijdsbestedingsonderzoek daarin alleen of zijn er meer tekenen van een terugval in het vrijwilligerswerk? Het beeld is niet eenduidig. Enerzijds is er onderzoek waarin geen dalend animo voor maatschappelijke participatie, vrijwilligerswerk of informele hulpverlening is gemeten. Uit de eveneens in 2000 gehouden peiling in het kader van het longitudinale bevolkingsonderzoek *Culturele veranderingen in Nederland*, bijvoorbeeld, blijkt niets van een afname in het percentage vrijwilligers. De in het tijdsbestedingsonderzoek geregistreerde terugloop op de terreinen 'politiek en ideële doeleinden' (vragenlijst) en 'belangenbehartiging en politiek' (dagboek) staan zelfs haaks op de elders recent waargenomen voortgaande stijging in politiek activisme, althans buiten het partijpolitieke circuit (SCP 1999: 176 e.v.). De gegevens die sinds 1979 elke vier jaar worden verzameld in het Algemene voorzieningengebruik onderzoek (AVO) suggereren niet of nauwelijks een afname van de informele hulpverlening.

Anderzijds komt de afname die het tijdsbestedingsonderzoek sinds 1995 registreert voor enkele sectoren in het vrijwilligerswerk eveneens naar voren uit leefsituatieonderzoek van het CBS (Dekker en De Hart 2001a: 130). Daarnaast is die afname niet in tegenpraak met enkele veranderingen die zich al enige tijd op het maatschappelijk middenveld manifesteren (SCP 1998: 755-773). Volgens het tijdsbestedingsonderzoek daalde in de afgelopen vijf jaar het percentage participanten en bleef de in participatie geïnvesteerde tijd nagenoeg constant. Dit spoort met de toename van het aantal passieve leden bij uiteenlopende organisaties, een fenomeen dat zowel vanuit de praktijk als in sommige onderzoeken wordt waargenomen. De bevindingen van het tijdsbestedingsonderzoek zijn congruent met de opkomst van zogenaamde tertiaire organisaties op het maatschappelijk middenveld, organisaties die voornamelijk worden gedragen door een brede schare van donateurs.

Bij de huidige stand van zaken kan niet goed worden beoordeeld of de afname in de maatschappelijke participatie, zoals die uit het tijdsbestedingsonderzoek naar voren komt, een intermezzo is of het begin van een nieuwe ontwikkeling. Aannemende dat hetgeen in dit hoofdstuk werd gepresenteerd een juiste voorstelling van zaken is, kan geconcludeerd worden dat veel vrijwilligersactiviteiten die in georganiseerd verband worden ontplooid dreigen erbij in te schieten. Dat zou met name gelden voor organisaties die al veel langer bestaan en die van oudsher sterk afhankelijk zijn van de gezamenlijke inzet van leden (kerken, politieke partijen, vrouwenbonden en sportverenigingen). Veel van deze organisaties hebben al een voorschot genomen op het tanen van de betrokkenheid van hun leden en zijn andere wegen gaan zoeken. In plaats van de traditionele mobilisatie van hun achterban gaat het onder andere om professionalisering van het kader, specialisatie op kerndoelen en meer onderlinge samenwerking.

Noot

- 1 De zestien verschillende vragen naar maatschappelijke participatie zijn in 2000 geheel identiek aan die in 1995. Wel is enquêteurs in 2000 de mogelijkheid geboden om, na het doorlopen van alle zestien mogelijke vormen van maatschappelijke participatie, de antwoordmogelijkheid 'geen van deze' te activeren. Enquêteurs hadden nadrukkelijk de instructie gekregen dat alle zestien items een voor een moesten worden nagelopen, en dat respondenten niet over het capi-scherm mochten meelesen. Het lijkt om die reden niet waarschijnlijk dat, gesteld dat enquêteurs hun instructies naleven, de toevoeging van de codeermogelijkheid 'geen van deze' aan het einde van de vraag debet is geweest aan de nu gesignaleerde daling in de deelname aan maatschappelijke participatie. Tegelijk valt deze mogelijkheid ook niet geheel uit te sluiten.

7 MEDIA EN ICT

Omgaan met een overvloedig aanbod

7.1 Mediagebruik en media-aanbod

Een belangrijke functie van de media is dat zij de samenleving voortdurend voorzien van nieuws. De mediawereld zelf is echter ook steeds vaker in het nieuws. Media-concerns nemen elkaar over of fuseren, titels worden samengevoegd, investeerders lanceren nieuwe televisie- en radiozenders, internetsites gaan failliet of wisselen van eigenaar. Gezien deze turbulentie zou verwacht kunnen worden dat ook het gebruik van het media-aanbod aan snelle veranderingen onderhevig is. Nieuwe zenders brengen nieuwe programma's, en nieuwe sites brengen nieuwe informatie en amusement. De mediagebruiker zou zo geprikkeld worden het nieuwe te verkennen en het oude achter zich te laten. Wanneer men eens in de vijf jaar de tijdsbesteding van Nederlanders in kaart brengt, blijkt echter dat er toch vooral sprake is van continuïteit, of beter: van continuïteit in de verandering.

Die continuïteit vindt zijn oorsprong in de integratie van het mediagebruik in het alledaagse handelen. Het raadplegen van allerhande media maakt deel uit van dagelijks of wekelijks terugkerende routines: de krant bij het ontbijt, radio luisteren op het werk, de televisie bij de koffie na het avondeten (Huysmans 2001). Een televisiezender mag een nieuwe naam krijgen, of een pakket tijdschriften een nieuwe eigenaar, wat uiteindelijk telt is of het medium ingepast kan worden in een bepaalde situatie. Om die reden gaat de aandacht in deze beschouwing niet primair uit naar de verhouding tussen media-aanbod en -vraag, al wordt hier in de volgende paragraaf enige aandacht aan besteed. In dit hoofdstuk richt de aandacht zich op het gebruik van (oude en nieuwe) media tegen de achtergrond van een aantal demografische, sociale en culturele ontwikkelingen. In paragraaf 7.2 worden trends in media-uitrusting en mediagebruik in de periode 1975-2000 in grote lijnen in kaart gebracht. In de daaropvolgende paragrafen wordt de tijdsbesteding aan achtereenvolgens televisie, radio en geluidsdragers, gedrukte media, en computer en internet beschreven. In de conclusie worden daarna de belangrijkste bevindingen gerecapituleerd.

7.2 Mediagebruik: verschuivingen binnen een constant tijdsbudget

Het medialandschap van 1995 zag er heel wat anders uit dan dat van 1975. Meest in het oog springend was de uitbreiding van het televisie- en radiolandschap met commerciële zenders. Deze hebben het zendtijdvolume voor beide media fors vergroot. Er kwamen nieuwe dagbladtitels bij maar er verdwenen er nog veel meer, en in het special-interest-segment was het een komen en gaan van nieuwe tijdschrifttitels. Via bibliotheken, boekhandels en antiquariaat kwamen nieuwe boeken beschikbaar. Digitale geluids- en informatiedragers, met name de audio-cd en de cd-rom, boden nieuwe mogelijkheden voor overdracht van informatie. Dit alles verbleekt echter bij de ontwikkelingen op het terrein van de informatie- en communicatietechnologie. Weliswaar bestond het internet al in 1975, het eerste TBO-meetjaar, en had men in 1995 op zijn minst van het World Wide Web gehoord. De expansie van het web begon daarna echter pas goed, en daarmee groeide ook de aantrekkelijkheid van het medium voor zijn gebruikers.

Of van dit groeiende aanbod ook wordt gebruikgemaakt, is in de eerste plaats afhankelijk van het aanwezig zijn van de benodigde technologie in het huishouden waartoe mensen behoren. Deze media-uitrusting bepaalt of men in de thuissituatie ook van het aanbod gebruik *kan* maken (tabel 7.1).

Tabel 7.1 Media-uitrusting in het huishouden waartoe men behoort, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
televisie							
ten minste 1 tv	96	97	98	98	98	99	101
meer dan 1 tv	6	18	27	35	50	54	109
tv aangesloten op kabel			–	79	86	92	107
tv met teletekst			14	47	78	93	119
tv met afstandsbediening			38	70	89	–	–
videorecorder	1	4	25	53	75	85	113
dvd-speler						7	
radio/audio							
ten minste 1 radio (in huis)	96	98	98	97	97	92	95
radio aangesloten op kabel			54	67	80	–	–
band-/cassetterecorder	52	77	82	88	90	83	92
platenspeler	78	88	89	90	75	61	81
cd-speler			2	48	83	83	100
DCC/DAT/minidisc-speler						12	
gedrukte media							
abonnement op dagblad ^a	–	–	–	73	69	65	94
lid bibliotheek ^b	28	40	40	44	47	41	86
computer, internet							
home- of personal computer			19	30	51	70	137
– Geen gegevens beschikbaar.							
a Betreft wijze van verkrijgen van het laatst gelezen dagblad.							
b Alleen de respondent zelf.							
Bron: SCP (TBO)							

Reeds in 1975 beschikte nagenoeg elke Nederlander over radio en televisie. In de periode tot 1995 is wat de televisie betreft door Nederlanders vooral geïnvesteerd in een extra toestel en nieuwe snuffjes en randapparatuur: teletekst, afstandsbediening en de videorecorder. Ook na 1995 zette die trend zich voort, al beginnen de contouren van verzadiging zichtbaar te worden. Bij de audiomedia is het opvallend dat de laatste jaren alle apparaten behalve de digitale muziekspelers op hun retour waren, zelfs het radiotoestel (in huis). Het succes van de cd-speler heeft de analoge cassette recorder en platenspeler een gevoelige slag toegebracht. Bij de gedrukte media zien we een teruggang in de dagbladabbonementen en het lidmaatschap van de bibliotheek. Daartegenover stond de snelle opmars van de computer. In 2000 kon 70% van de bevolking van

12 jaar en ouder thuis over een pc beschikken (tegenover ruim de helft in 1995). Over het aantal internetaansluitingen biedt het TBO 2000 geen gegevens. Uit een externe bron blijkt dat eind juni 2000 41% van de huishoudens (wat niet hetzelfde is als een percentage van 'personen binnen huishoudens' zoals in de tabel) thuis over toegang tot internet beschikte (CBS/EZ 2001: 43).

Een groeiend media-aanbod betekent nog niet dat de tijd die aan deze media wordt besteed hiermee gelijke tred hoeft te houden. 'De overvloed aankunnen' was in de jaren tachtig al het devies (Becker en Schoenbach 1989) en dat is sindsdien alleen maar sterker geworden.

Sinds 1975 schommelt het aantal uren mediagebruik per week tussen de 17,8 en 19,0 uur (tabel 7.2). De daling in de hoeveelheid vrije tijd sinds 1995 (zie hoofdstuk 4) is hierop niet van invloed geweest. Overigens moet nog worden vermeld dat het hier het gebruik van media als hoofdactiviteit betreft. Het mediagebruik als nevenactiviteit – radio luisteren terwijl men werkt – is hierin niet meegenomen.¹

Tabel 7.2 Mediagebruik: televisiekijken (incl. video, teletekst en kabelkrant), radio luisteren (incl. audio), lezen, computergebruik (incl. internet) als hoofdbezigheid, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten, uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
mediagebruik (uren per week)	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7	100
televisiekijken	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	100
radio luisteren	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	79
gedrukte media lezen	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
computer- en internetgebruik			0,1	0,5	0,9	1,8	186
mediagebruik: deelname (%)	99	100	100	100	99	99	100
televisiekijken	94	96	98	97	96	97	101
radio luisteren	68	60	52	50	41	36	89
gedrukte media lezen	96	95	94	91	89	84	94
computer- en internetgebruik			4	13	23	45	193
mediagebruik deelnemers (uren p.w.)	18,6	17,9	19,0	18,9	18,9	18,8	100
televisiekijken	10,9	10,8	12,4	12,4	12,9	12,7	99
radio luisteren	3,2	3,0	2,7	2,4	2,1	1,8	89
gedrukte media lezen	6,4	6,0	5,7	5,6	5,2	4,7	91
computer- en internetgebruik			3,5	3,7	4,0	3,9	97

Bron: SCP (TBO)

Binnen dit relatief constante tijdsbudget hebben echter wel degelijk verschuivingen plaatsgehad. Tussen 1975 en 1995 steeg de tijd besteed aan televisiekijken – als hoofdbezigheid – van 10,2 naar 12,4 uur, waarna deze stabiliseerde. Zetten we deze resultaten af tegen de trends in aanbod, dan zouden we kunnen stellen dat uitbreiding van het aanbod gepaard is gegaan met toenemend gebruik van dat aanbod. Daarbij dient echter de kanttekening te worden gemaakt dat de groei in het gebruik vooral plaatsvond tussen 1980 en 1985, terwijl het zenderaanbod pas in het decennium daarna met commerciële zenders werd uitgebreid.

Aan radio werd in 1975 nog 2,2 uur per week als hoofdbezigheid besteed, in 1995 was dat nog maar 0,8 uur en anno 2000 blijkt er nog maar 0,7 uur per week oftewel een kleine 6 minuten per dag (als hoofdactiviteit) naar de radio of andere geluidsdragers te worden geluisterd. Het aandeel luisteraars naar radio en geluidsdragers daalde van twee derde in 1975 tot twee vijfde in 1995 en daalde sindsdien verder. Daarnaast daalde echter ook de luistertijd van de steeds kleiner wordende groep 'aandachtige' luisteraars. De daling in de luistertijd is dus een combinatie van afname in participatie én afname van luistertijd onder participanten. Deze daling kwam tot stand tegen de achtergrond van een flinke stijging van het aantal radiozenders en mogelijke geluidsdragers.

Ook bij het lezen van gedrukte media (boeken, kranten/nieuwsbladen, tijdschriften en huis-aan-huisbladen/reclamefolders) is de daling in het gebruik een combinatie van een geringer aandeel participanten en een dalende leestijd per participant. Nadat de leestijd in de decennia daarvoor al stapsgewijs was teruggelopen, is ze sinds 1995 nog eens met 14% gereduceerd. Het deelnamepercentage daalde van 96 in 1975 naar 89 in 1995 en verloor daarna nog eens 5 procentpunt. De groep die het lezen trouw bleef, reduceerde voorts haar leestijd, een trend die zich de afgelopen vijf jaar heeft doorgezet. Net zomin als bij de audio kan worden volgehouden dat de teruggang in gebruik is samengegaan met een navenant krimpend aanbod.

De opkomst van de computer als thuismedium sinds 1985 blijkt uit de vrije tijd die eraan wordt besteed. Werd er medio jaren tachtig per week nog maar luttele minuten aan de computer besteed, in 1995 was dat al 0,9 uur. Dat getal is sindsdien verdubbeld, mede onder invloed van de groeiende populariteit van het internet. Tussen 1985 en 1995 was de stijging in de tijd die aan computers werd besteed een combinatie van een sterk groeiende groep participanten en een licht groeiende tijdsbesteding per participant. De verdere stijging in de afgelopen vijf jaar kwam echter geheel op het conto van de verdubbeling van de groep participanten. De toenemende computertijd geeft aan dat, anders dan bij radio en tv, een groei van het informatieaanbod wel degelijk gepaard kan gaan met een groei in gebruik. Kennelijk sluit de functionaliteit van nieuwe media-inhouden beter aan bij de behoeften, en verdringen zij het bestaande aanbod (vgl. De Fleur en Ball-Rokeach 1982: 96-99).

7.3 Televisie: afzwakkende groei commercie

Het belangrijkste medium voor de Nederlanders is en blijft de televisie, tenminste wanneer men de vrijetijdsbesteding als maatstaf neemt. Tussen 1975 en 1995 steeg de tijd besteed aan tv-kijken als hoofdactiviteit (het aandachtige kijken) met ongeveer een kwart van ruim 10 naar bijna 12,5 uur per week (tabel 7.3). Dat getal is sindsdien onveranderd gebleven. Het aandeel van het tv-kijken in de totale hoeveelheid vrije tijd groeide van 21% in 1975 via 26% in 1995 naar 28% in 2000.

Mogelijk heeft het weer de ontwikkelingen in het televisiekijken beïnvloed. In 2000 was het kouder en natter dan in 1995. Uit een analyse van de invloed van het weer op diverse vrijetijdsactiviteiten kwam naar voren dat televisiekijken relatief sterk door het weer beïnvloed wordt, waarbij hogere temperaturen – tegen de verwachting in – tot meer televisiekijken leiden (althans, in oktober). Verwacht zou mogen worden dat er meer gekeken zou zijn als het even warm was geweest als in voorgaande meetjaren² (zie verder bijlage B5).

Tabel 7.3 Televisiekijken (als hoofdbezigheid) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	100
sekses							
man	11,0	11,6	13,4	13,0	12,7	13,2	104
vrouw	9,4	9,1	10,8	11,0	12,1	11,6	96
leeftijd							
12-19 jaar	9,0	10,6	11,9	12,2	13,1	10,7	81
20-34 jaar	8,7	8,4	10,6	10,8	10,8	10,5	98
35-49 jaar	10,3	9,9	10,9	10,8	11,1	11,3	102
50-64 jaar	11,2	11,0	12,8	13,0	13,3	13,2	99
≥ 65 jaar	13,3	14,0	16,7	16,0	16,6	17,0	103
gezinspositie							
inwonend bij ouders	8,7	10,1	11,3	11,8	12,3	10,8	88
alleenwonend	11,2	11,2	12,2	13,1	13,8	13,5	97
met partner zonder kinderen	11,2	11,0	13,6	13,0	13,1	13,5	103
ouder met thuisw. kind(eren)	10,4	9,9	11,6	11,2	11,3	11,5	102
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	11,1	10,9	13,2	13,5	14,4	14,9	104
mbo, havo, vwo	7,8	8,6	11,4	11,3	11,7	11,3	96
hbo, wo	6,8	8,2	9,4	9,5	9,9	10,2	103
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	9,2	9,6	11,3	11,3	12,3	10,5	85
werkend	9,3	9,3	10,8	11,0	10,7	11,0	103
huishouding	10,6	10,2	11,8	11,5	13,0	12,9	99
werkloos, arbeidsongeschikt	14,3	14,8	15,6	15,4	15,7	16,9	108
gepensioneerd	13,8	14,8	17,5	16,1	16,2	16,3	101

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

De uitsplitsing naar leeftijd in tabel 7.3 laat zien dat er zich in de jongste categorie na 1995 een flinke daling (19%) in de kijktijd heeft voorgedaan. Onder de overige leeftijdsgroepen bleef de kijktijd ongeveer op hetzelfde niveau. Dat de 12,4 uur voor de gehele bevolking stabiel is gebleven, heeft te maken met de veranderende leeftijdsopbouw. De leeftijdsgroepen 50-64 jaar en 65-plus maken een relatief groter deel uit van de bevolking en zij zijn ook de groepen met de hoogste kijktijd, waardoor het bevolkingsgemiddelde per saldo gelijk bleef. Opvallend is de forse stijging (8%) bij werklozen en arbeidsongeschikten (hoewel deze verschuiving door het kleine aantal cases niet significant is).

Uit een analyse van het tv-kijken als nevenactiviteit (zie noot 1) komt naar voren dat de televisie tussen 1975 en 1995 steeds vaker als 'achtergrondmedium' werd gebruikt bij andere activiteiten (tabel 7.4). Die trend heeft zich na 1995 niet verder doorgezet. Eerder is er sprake van een trendbreuk, en werd er in 2000 wat minder als nevenactiviteit tv gekeken. Deze afkalving doet zich voor bij alle in de tabel genoemde

hoofdactiviteiten, op één na: het eten en drinken. Gemiddeld besteden Nederlanders 1 uur per week aan het eten en drinken voor de buis. Een optelsom van hoofd- en nevenactiviteit laat zien dat de tv-tijd sinds 1995 licht is gedaald.³

Tabel 7.4 Televisiekijken (incl. video, teletekst en kabelkrant) naar hoofd- en nevenbezigheid, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
hoofdbezigheid	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	100
nevenbezigheid	3,1	3,1	3,6	3,4	4,5	3,7	83
hoofd- en nevenbezigheid	13,3	13,4	15,8	15,4	16,9	16,1	95
als nevenbezigheid bij							
eten en drinken	0,4	0,4	0,5	0,6	0,9	1,0	
huishouding	0,3	0,3	0,4	0,4	0,7	0,5	
sociale contacten	0,9	0,7	0,8	0,8	0,7	0,5	
hobby's, sport en spel	0,4	0,6	0,7	0,5	0,5	0,4	
lezen	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	
overige	0,7	0,7	0,8	0,8	1,3	1,2	

Bron: SCP (TBO)

De uitbreiding van het zenderaanbod met commerciële zenders sinds 1989 heeft tot gevolg gehad dat de aandacht van de kijker zich over publieke en commerciële zenders is gaan verdelen. Dat de commerciële zenders in een behoefte voorzagen, was vanaf het begin duidelijk. De Luxemburgse zender RTL-Véronique, later RTL4, bleek in korte tijd veel kijkers te kunnen trekken. Tussen 1990 en 1995 en vooral gedurende laatstgenoemd jaar kwamen er zenders bij, wat gevolgen had voor de verhouding tussen 'publieke en commerciële kijktijd'. Sindsdien is het aanbod verder uitgebreid, maar niet meer in hetzelfde tempo (Bakker en Scholten 1999). Tabel 7.5 laat zien dat in lijn met deze vertraging ook de daling in het marktaandeel van de publieke omroep na 1995 geringer in omvang is geweest dan in de vijf jaar daarvoor.

Tabel 7.5 Televisiekijken (hoofd- en nevenbezigheid samengevoegd) naar publieke en commerciële zenders en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1990-2000 (in uren per week en in percentage kijktijd publieke zenders op totale kijktijd)

	uren									aandeel publiek in totale kijktijd ^c		
	publiek			commercieel ^a			overige ^b			1990	1995	2000
	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar leeftijd	7,7	5,7	5,1	4,3	8,3	7,3	3,4	2,9	3,6	50	34	32
12-19 jaar	5,6	2,4	1,8	5,0	10,6	7,5	3,6	2,6	3,9	39	16	14
20-34 jaar	6,7	4,0	2,7	4,4	9,0	8,7	3,6	3,1	3,7	46	25	18
35-49 jaar	7,4	5,6	4,7	3,8	7,3	7,0	3,1	2,5	3,4	52	36	31
50-64 jaar	8,7	7,2	7,0	4,4	7,3	6,2	3,3	2,9	3,5	53	41	42
≥ 65 jaar	11,5	10,3	9,1	4,0	8,1	7,1	3,9	3,3	4,1	59	47	45

a Op Nederland gerichte zenders met een brede programmering, in 2000: RTL4, RTL5, SBS6, Net5, Veronica (later Yorin), Fox8 (later V8), excl. muziek-, sportzenders (TMF, Eurosport) en dergelijke die bij 'overige zenders' zijn ondergebracht.

b Inclusief video, teletekst en kabelkrant.

c Ook 'marktaandeel' genoemd: het deel van het totale kijktijdvolume van alle kijkers samen dat een zender of groep van zenders aan zich weet te binden.

Bron: SCP (TBO)

In de periode 1990-1995 heeft de publieke omroep een flink stuk van zijn marktaandeel moeten prijsgeven. Anno 2000 besteden de kijkers een half uur per week minder aan de publieke omroep. Ook de grotere, algemene commerciële omroepen hebben blijkens de cijfers moeten inleveren met een verlies van bijna 1 uur per week. De overige zenders, waaronder doelgroepzenders als MTV, hebben wel winst geboekt. Het marktaandeel van de publieke omroep onder de bevolking van 12 jaar en ouder was in oktober 2000 iets lager dan in dezelfde maand in 1995. Gezien de eerdere scherpe daling zou men daarom van een stabilisering kunnen spreken.

Kijkt men evenwel naar de percentages in de verschillende leeftijdsgroepen, dan valt op dat de stabilisering te danken is aan de oudere groepen. Vijftig-plussers besteden meer tijd aan de publieke omroep dan aan de commerciële zenders, terwijl dit voor de groepen tot en met 49 jaar, en daaronder vooral de jongsten, omgekeerd is. In het voor de publieke omroep meest gunstige geval zou een leeftijdseffect hiervoor verantwoordelijk zijn. Met het ouder worden zouden mensen steeds vaker voor programma's van de publieke omroep gaan kiezen. Eerdere media-analyses lijken er echter op te duiden dat bij mediagebruik meer sprake is van cohorteffecten (Knulst en Kraaykamp 1996). Met het ouder worden blijft een eenmaal in bepaalde patronen gesocialiseerde groep aan deze patronen vasthouden. In dat geval zou er op termijn een verdere teruggang in marktaandeel voor de publieke omroep in het verschiet liggen.

7.4 Radio en geluidsdragers: teruglopende luistertijd

Het luisteren naar radio en geluidsdragers, en dan voornamelijk naar populaire of klassieke muziek, is voor velen een geliefde nevenbezigheid bij andere bezigheden. Uit de TBO-cijfers blijkt echter dat de luistertijd, die zich in 1995 leek te stabiliseren, sindsdien met 22%, oftewel 25 minuten per dag is gedaald (tabel 7.6).⁴ Dit is in lijn met de daling van het radiobezit (tabel 7.1). Geen van de onderscheiden bevolkingsgroepen onttrok zich aan de trend; wel waren er duidelijke verschillen tussen de groepen aan te geven. De daling was vooral waar te nemen bij de jongeren en 65-plussers. Jongeren zouden maar liefst 38% oftewel 3,4 uur per week van hun luistertijd hebben prijsgegeven. Mogelijk is het groeiende computergebruik, met de mogelijkheid om muziek te downloaden en af te spelen, hiervoor verantwoordelijk. Nog scherper was de daling bij de 65-plussers. Een verklaring voor hun gedaalde luistertijd ligt niet direct voor de hand. De middengroep van 35-49 jaar blijkt het luisteren nog het meest trouw te zijn, maar ook hier liep de luistertijd terug.

Tabel 7.6 Radio luisteren (incl. audio, hoofd- en nevenbezigheid samengevoegd) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	15,0	15,3	14,0	13,3	13,2	10,3	78
sekses							
man	14,9	14,2	13,0	13,5	14,0	10,7	77
vrouw	15,0	16,3	15,0	13,1	12,5	10,0	80
leeftijd							
12-19 jaar	11,8	11,5	10,2	8,8	9,0	5,6	62
20-34 jaar	17,5	19,1	16,1	15,3	15,1	12,7	84
35-49 jaar	12,9	15,0	14,4	12,7	13,1	11,3	86
50-64 jaar	17,3	14,8	14,2	15,3	12,5	10,2	82
≥ 65 jaar	14,6	12,7	13,0	11,6	13,9	8,2	59
gezinspositie							
inwonend bij ouders	11,9	12,6	12,3	11,3	11,0	8,0	73
alleenwonend	16,0	17,0	16,7	14,2	15,9	10,2	64
met partner zonder kinderen	15,7	16,1	14,2	13,7	13,3	11,5	87
ouder met thuisw. kind(eren)	16,5	15,8	14,0	13,6	12,9	10,2	79
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	15,8	15,9	14,9	13,8	13,3	10,0	75
mbo, havo, vwo	12,6	13,1	14,2	13,9	13,9	11,3	82
hbo, wo	11,3	13,2	9,9	11,3	12,2	9,5	77
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	10,2	10,5	9,5	9,5	9,8	6,6	67
werkend	15,4	16,3	14,5	14,4	14,5	11,5	79
huishouding	16,7	16,9	16,0	13,9	12,7	10,6	84
werkloos, arbeidsongeschikt	20,2	16,4	17,4	15,6	12,1	10,3	86
gepensioneerd	14,0	14,2	11,9	11,3	13,8	9,2	66
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Het radio luisteren als nevenbezigheid liep na 1995 ongeveer even sterk terug als het radio luisteren als hoofdbezigheid (tabel 7.7). In 1975 maakte het aandachtig luisteren nog een kleine 15% uit van de totale luistertijd, in 1995 en 2000 was dat aandeel geslonken tot 6,5% (cijfer niet in tabel). Betaald en huishoudelijk werk alsmede eten en drinken zijn de activiteiten waarbij de radio in 1975 relatief vaak aanstond. In de vijfentwintig jaar daarna is er een duidelijke teruggang te zien in het luisteren als nevenbezigheid bij huishoudelijk werk, bij het eten en bij lezen. De maaltijden worden, zoals tabel 7.4 liet zien, tegenwoordig meer voor de televisie genuttigd, terwijl ook het huishoudelijk werk meer dan 25 jaar geleden in de buurt van de televisie wordt verricht (zij het in te geringe mate om voor de teruggang in luistertijd te compenseren). Dat er minder geluisterd wordt tijdens het lezen, hangt samen met de verminderde hoeveelheid tijd die aan het lezen als hoofdbezigheid wordt besteed. Bij het vervoer per auto of motor en bij betaald werk is van een duidelijke stijging van de luistertijd sprake. Dit kan worden verklaard uit het gegroeide tijdsbeslag door genoemde activiteiten.

Tabel 7.7 Radio luisteren (incl. audio) naar hoofd- en nevenbezigheid, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
hoofdbezigheid	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	79
nevenbezigheid	12,8	13,5	12,6	12,1	12,4	9,6	78
hoofd- en nevenbezigheid	15,0	15,3	14,0	13,3	13,2	10,3	78
als nevenbezigheid bij							
betaalde arbeid	1,2	1,6	1,6	1,8	1,9	1,8	
onderwijs en vorming	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	0,2	
vervoer per auto, motor	0,5	0,6	0,6	0,9	1,4	1,5	
huishouding	2,8	3,1	2,9	2,4	2,2	1,7	
eten en drinken	2,3	2,2	2,0	1,8	1,4	1,1	
sociale contacten	1,1	1,0	0,8	0,9	1,0	0,6	
hobby's, sport en spel	1,1	1,2	1,2	1,0	0,9	0,6	
lezen	1,3	1,1	0,9	1,0	0,9	0,6	
overige	2,2	2,2	2,2	2,0	2,4	1,6	

Bron: SCP (TBO)

Net als de publieke televisie heeft de publieke radio (landelijk, regionaal en lokaal) sinds het eind van de jaren tachtig concurrentie te duchten van commerciële aanbieders. Aanvankelijk werden commerciële zenders alleen via de kabel toegelaten, waardoor ze een groot deel van hun potentiële publiek niet konden bereiken.⁵ Sinds medio 1992 kregen zij bij wet toegang tot de ether. Tussen 1990 en 1995, zo laat tabel 7.8 zien, heeft de publieke omroep dan ook een flink deel van haar marktaandeel verloren. Ook na 1995 is de tijd besteed aan het luisteren naar de publieke omroep gedaald en die naar de 'commerciële' gestegen. Net als bij de televisie zijn het vooral de jongere luisteraars die het commerciële aanbod omarmen. Maar ook de ouderen laten zich niet ongemoeid: tegenover een duidelijke teruggang in publieke luistertijd staat een lichte stijging in commerciële luistertijd.

Tabel 7.8 Radio luisteren (hoofd- en nevenbezigheid samengevoegd) naar publieke en commerciële zenders en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1990-2000 (in uren per week en in procenten luistertijd publieke zenders op totale luistertijd)

	publiek			uren commercieel ^a			overige ^b			% publiek		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	8,5	4,5	2,7	2,6	4,0	4,8	6,1	3,7	6,4	34	26	
leeftijd												
12-19 jaar	4,4	2,6	0,2	0,9	3,0	4,3	5,5	2,4	5,1	29	4	
20-34 jaar	9,7	4,7	2,9	3,0	6,0	5,6	7,3	3,8	6,4	31	23	
35-49 jaar	8,0	4,1	2,6	3,6	5,0	4,6	5,4	3,7	6,3	31	23	
50-64 jaar	10,0	4,4	3,3	2,4	2,8	5,3	5,6	4,2	6,6	36	32	
≥ 65 jaar	8,6	6,6	3,3	1,1	1,2	3,0	6,2	3,7	7,4	47	41	

a Landelijke commerciële zenders. In 1990 zijn de commerciële zenders niet apart gemeten; zij maken in dat jaar deel uit van 'overige zenders'.

b Inclusief regionale en lokale omroepen (ook commercieel), buitenlandse stations en audio (cd's, platen, cassettes enz.).

Bron: SCP (TBO)

7.5 Gedrukte media: minder tijd voor boeken, kranten en tijdschriften

In eerdere SCP-publicaties (Knulst en Kraaykamp 1996; SCP 1996; Van den Broek, Knulst en Breedveld 1999) is uitgebreid aandacht besteed aan de teruggang die zich in de periode 1975-1995 heeft voorgedaan in het lezen van boeken, kranten en tijdschriften. Vooral jongeren zouden het lezen massaal hebben ingeruimd voor het televisiekijken. Naar nu blijkt heeft de daling in het lezen zich na 1995 verscherpt doorgezet, en wel onder vrijwel alle hier onderscheiden bevolkingsgroepen (tabel 7.5). Mannen en vrouwen gingen in gelijke mate minder lezen. Waar men bij de 65-plussers tussen 1990 en 1995 nog een lichte stijging waarnam, werd die in de laatste vijf jaar van het afgelopen decennium meer dan tenietgedaan. De groep van 35-49 jaar reduceerde haar leestijd het meest van alle leeftijdsgroepen. Leggen we deze cijfers naast die van het televisiekijken naar leeftijd, dan wordt duidelijk dat de teruggang in het lezen niet wordt vergezeld door een navenante stijging in het televisiekijken.

Tabel 7.9 Lezen van gedrukte media (als hoofdbezigheid) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
sekses							
man	6,0	6,1	5,5	4,9	4,4	3,8	86
vrouw	6,2	5,3	5,2	5,4	4,8	4,1	86
leeftijd							
12-19 jaar	4,6	4,0	2,9	2,8	1,8	1,4	78
20-34 jaar	5,4	4,9	4,1	3,6	2,6	2,1	79
35-49 jaar	5,6	5,4	5,2	5,4	4,7	3,4	73
50-64 jaar	7,9	6,7	7,0	6,8	6,5	5,4	83
≥ 65 jaar	8,0	8,5	8,5	8,3	8,6	7,4	87
gezinspositie							
inwonend bij ouders	4,8	4,2	3,2	2,8	2,0	1,5	76
alleenwonend	9,2	7,4	7,0	6,0	6,1	4,8	79
met partner zonder kinderen	6,7	6,9	6,9	6,4	5,4	5,0	91
ouder met thuisw. kind(eren)	5,9	5,4	5,0	5,1	4,6	3,6	78
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	5,8	5,4	5,0	5,0	4,6	3,9	85
mbo, havo, vwo	6,9	6,1	5,1	4,6	4,1	3,5	86
hbo, wo	7,5	7,3	6,8	6,4	5,4	4,6	85
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	4,6	4,4	3,3	3,0	2,1	1,5	73
werkend	5,7	5,2	4,9	4,4	3,8	3,2	84
huishouding	6,5	5,8	5,6	6,0	5,8	4,6	79
werkloos, arbeidsongeschikt	9,3	6,7	6,5	6,3	5,1	3,9	77
gepensioneerd	8,6	10,2	9,4	9,0	8,7	7,8	90

a Huidige of voltuoid opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Het lezen als nevenbezigheid blijkt in de jaren negentig niet teruggelopen te zijn. In 2000 lag het op hetzelfde niveau als tien jaar eerder (tabel 7.10). Uit de uitsplitsing naar de diverse hoofdbezigheden waarmee het lezen wordt gecombineerd, zijn geen duidelijke trends af te lezen. Opmerkelijk is wel dat van het uur dat de Nederlanders gemiddeld per week in het openbaar vervoer zaten (zie hoofdstuk 2) er in 2000 maar 0,1 uur met lezen werd gecombineerd. Een klein deel van het lezen (0,1 uur) vond plaats terwijl men – primair – tv keek (de ogenschijnlijk logischer combinatie van lezen als hoofdactiviteit en tv-kijken als nevenactiviteit vond driemaal zo vaak plaats; zie tabel 7.4).

Tabel 7.10 Lezen van gedrukte media naar hoofd- en nevenbezigheid, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
hoofdbezigheid	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
nevenbezigheid ^a				1,2	1,3	1,2	91
hoofd- en nevenbezigheid				6,3	5,9	5,2	87
als nevenbezigheid bij							
eten en drinken				0,4	0,5	0,5	
rusten, ontspannen, luiëren				0,2	0,2	0,1	
televisiekijken				0,2	0,2	0,1	
openbaar vervoer				0,1	0,1	0,1	
overige				0,3	0,4	0,3	

a. Tot 1990 niet op deze manier gemeten.

Bron: SCP (TBO)

Met deze cijfers is nog niet vastgesteld wat er gelezen wordt, en vooral welke gedrukte media het hardst worden geraakt door de dalende leestijd. In de volgende tabellen is daarom een uitsplitsing gemaakt naar vier soorten gedrukte media: boeken, kranten/-nieuwsbladen, tijdschriften en huis-aan-huisbladen/reclamefolders.

De leestijd blijkt voor alle gedrukte media te zijn teruggelopen tussen 1975 en 1995, met uitzondering van het doornemen van huis-aan-huisbladen en reclamefolders (tabel 7.11). Voor de vijf jaar daarna geldt dezelfde constatering. Waar voor het lezen van boeken in 1990 een lichte opleving kon worden geregistreerd, werd die in de jaren daarna tenietgedaan. De daling met 23% sinds 1995 is fors te noemen, forser in ieder geval dan de teruggang in leestijd van kranten en nieuwsbladen.

De daling in de tijdsbesteding aan het lezen van boeken, kranten/nieuwsbladen en tijdschriften blijkt vooral voor rekening te komen van gedaalde deelnamecijfers. De leestijd van de lezers van de vermelde typen gedrukte media bleef gelijk (kranten en nieuwsbladen) of daalde in mindere mate. Overigens is deze constatering niet in tegenspraak met de constatering dat de totale leestijd van deelnemers tussen 1995 en 2000 vrij sterk daalde (zie de bovenste regel van het onderste blok in tabel 7.11). Deze daling komt voort uit het feit dat steeds minder mensen het lezen van verschillende soorten lectuur combineren. In 1975 besteedde men in de onderzoekswEEK tijd aan

gemiddeld 2,4 van de vier onderscheiden soorten lectuur, in 2000 was dit cijfer gedaald tot 1,8 (terwijl het in 1995 nog op 2,1 lag; cijfers niet in de tabel). Nederlanders kiezen er kennelijk in toenemende mate voor om hun (steeds geringere) aandacht te concentreren op de gedrukte media van hun voorkeur.

Tabel 7.11 Lezen van gedrukte media (als hoofdbezigheid) naar mediumtype, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten, uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
lezen gedrukte media (uren per week)	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
boeken	1,6	1,6	1,3	1,5	1,2	0,9	77
kranten, nieuwsbladen	2,7	2,5	2,5	2,3	2,0	1,8	90
tijdschriften	1,5	1,3	1,2	1,1	1,0	0,8	81
huis-aan-huisbladen, reclamefolders	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	111
lezen gedrukte media: deelname (%)	96	95	94	91	89	84	94
boeken	49	48	44	44	38	31	80
kranten, nieuwsbladen	84	82	78	74	69	62	90
tijdschriften	75	71	69	62	63	53	83
huis-aan-huisbladen, reclamefolders	31	36	39	38	37	38	101
lezen gedrukte media door deelnemers (uren per week)	6,4	6,0	5,7	5,6	5,2	4,7	91
boeken	3,3	3,3	3,1	3,4	3,2	3,1	95
kranten, nieuwsbladen	3,3	3,1	3,2	3,1	3,0	3,0	100
tijdschriften	2,0	1,9	1,7	1,7	1,6	1,6	97
huis-aan-huisbladen, reclamefolders	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,8	110

Bron: SCP (TBO)

De daling in leestijd naar soort lectuur (m.u.v. huis-aan-huisbladen en reclamefolders) is niet voorbehouden aan specifieke bevolkingsgroepen (tabel 7.12). Voor boeken, kranten/-nieuwsbladen en tijdschriften is voor een enkele groep hooguit sprake van een stabilisatie (vgl. de positie van samenwonenden). Naar opleidingsniveau zijn er geen grote verschillen: hoog, midden en laag hebben hun leestijd voor boeken in ongeveer gelijke mate teruggebracht. Voor tijdschriften lezen geldt: hoe hoger de opleiding, des te kleiner de daling is geweest.

Het lezen van boeken blijkt tussen 1995 en 2000 vooral door mensen van 35 jaar en ouder te zijn gereduceerd. De jongere groepen lezen in 2000 ongeveer evenveel als in 1995. Zij die voor het huishouden verantwoordelijk zijn en mensen zonder werk lieten de meest drastische daling bij het lezen van boeken zien.

Bij kranten zijn het de jongste groepen die hun toch al geringe leestijd naar verhouding het sterkst hebben teruggebracht. Verder gingen vooral alleenwonenden en werklozen tussen 1995 en 2000 minder de krant lezen. Voor de eerstgenoemden hing de daling in leestijd samen met het feit dat deze groep minder vaak is geabonneerd op een dagblad, terwijl onder de laatstgenoemden de abonneedekking juist is gestegen.

Tabel 7.12 Lezen van gedrukte media (als hoofdbezigheid) naar mediumtype en achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	boeken		kranten/ nieuwsbladen		tijdschriften		huis-aan-huis- bladen/reclame- folders	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000
	bevolking van ≥ 12 jaar	1,2	0,9	2,0	1,8	1,0	0,8	0,3
sekses								
man	0,9	0,7	2,3	2,1	0,9	0,7	0,2	0,3
vrouw	1,5	1,2	1,8	1,6	1,1	0,9	0,3	0,4
leeftijd								
12-19 jaar	0,7	0,6	0,3	0,2	0,7	0,5	0,0	0,1
20-34 jaar	0,7	0,7	1,0	0,6	0,7	0,5	0,2	0,2
35-49 jaar	1,4	0,9	2,1	1,6	1,0	0,7	0,3	0,3
50-64 jaar	1,5	1,0	3,2	2,8	1,4	1,1	0,4	0,4
≥ 65 jaar	2,2	1,5	4,2	4,0	1,7	1,4	0,6	0,6
gezinspositie								
inwonend bij ouders	0,7	0,7	0,5	0,3	0,8	0,5	0,1	0,1
alleenwonend	2,0	1,5	2,6	2,1	1,1	0,9	0,3	0,3
met partner zonder kinderen	1,2	1,1	2,8	2,5	1,1	1,0	0,3	0,4
ouder met thuisw. kind(eren)	1,1	0,7	2,1	1,7	1,1	0,8	0,3	0,4
opleidingsniveau ^a								
lo, lbo, mavo	1,1	0,8	2,0	1,8	1,1	0,8	0,4	0,4
mbo, havo, vwo	1,0	0,8	1,8	1,6	1,0	0,8	0,3	0,3
hbo, wo	1,6	1,3	2,5	2,2	1,0	0,9	0,2	0,2
arbeidsmarktpositie								
studerend, schoolgaand	0,8	0,7	0,5	0,3	0,7	0,5	0,1	0,1
werkend	0,9	0,8	1,8	1,5	0,9	0,7	0,2	0,2
huishouding	1,7	1,2	2,2	1,9	1,4	1,0	0,4	0,5
werkloos, arbeidsongeschikt	1,6	0,9	2,2	1,7	1,1	1,0	0,3	0,3
gepensioneerd	2,0	1,6	4,6	4,2	1,5	1,4	0,5	0,6

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Samengevat is er zowel continuïteit als verandering waarneembaar. Over de hele linie heeft de trend van een teruggang in de tijd besteed aan gedrukte media (met uitzondering van de kleine categorie huis-aan-huis-bladen) zich voortgezet. Waar in het tijdvak tot 1995 de opkomst van de televisie bij met name de jongeren een verklarende factor leek te zijn, moet er wat betreft de periode daarna een andere verklaring worden gevonden. Mogelijk is het niet langer de televisie maar de personal computer met internetaansluiting die tijd van boeken, kranten en tijdschriften wegsnoept, en die jongeren tot (beeldscherm) lezen aanzet.

7.6 Computerbezit en -gebruik: de digitale kloof opnieuw bekeken

Kenmerkend voor de hedendaagse nieuwe media is de combinatie van technologieën die voorheen gescheiden waren. Door de convergentie van telecommunicatie en computer zijn nieuwe mogelijkheden voor informatieoverdracht en communicatie ontstaan.

De snelgroeiende populariteit van e-mail en het World Wide Web is daar een voorbeeld van. Het WWW biedt toegang tot informatie, ongeacht de geografische locatie van die informatie. Naast de on line verbinding met het WWW hebben steeds meer pc-bezitters off line door cd-rom, cd-i of dvd toegang tot informatie. De pc wordt daarmee steeds meer een toegangspoort tot externe informatiebronnen, en in (iets) mindere mate het middel om zelf informatie te produceren en te verspreiden. Reden om in dit hoofdstuk in samenhang aandacht te besteden aan mediagebruik en pc-gebruik. In het SCP-rapport *Digitalisering van de leefwereld* (Van Dijk et al. 2000) is beschreven dat nieuwe ICT-producten zich volgens een 'trickle-down' principe verspreiden: de hogere statusgroepen – met name de hogere inkomensgroepen – schaffen deze producten eerst aan en de lagere statusgroepen volgen. Daarnaast bleek ook een aantal andere groepen steeds opnieuw relatief laat te participeren in de disseminatie van ICT in de samenleving. Vooral (alleenstaande) vrouwen, 65-plussers, mensen met een lagere (voortgezette) opleiding en werklozen bleken in het bezit van ICT-producten achter te lopen bij de rest van de samenleving. Op basis van het beschikbare, empirische materiaal werd de verwachting uitgesproken dat tot en met 2001 de verschillen in het bezit van bestaande ICT-producten (draadloze telefoon, mobiele telefoon, fax en pc) tussen leeftijdsgroepen nog zouden toenemen. Deze ontwikkeling zou dan vooral veroorzaakt worden door de relatief snelle toename in bezit onder 18-34-jarigen. In de bezitsverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen opleidingsgroepen werd in die periode geen verandering verwacht. Op basis van de nieuwe TBO-gegevens kan nu nagegaan worden in hoeverre die ontwikkelingen tot het einde van 2000 inderdaad hebben plaatsgevonden, en of de 'digitale kloof' is versmald dan wel verbreed.

Na een trage start in de jaren tachtig heeft de verspreiding van de pc in de jaren negentig een snelle groei doorgemaakt. Het pc-bezit in Nederlandse huishoudens steeg van 18% in 1985 – het eerste jaar waarin in het TBO naar pc-bezit werd gevraagd – naar 70% in 2000 (tabel 7.13). In het laatstgenoemde jaar had 18% van de Nederlanders twee of meer pc's in huis. Daarmee is de digitalisering van de leefwereld in de afgelopen jaren, zoals verwacht werd, verder voortgeschreden. Dalende prijzen, toenemende gebruikersvriendelijkheid en grotere gebruiksmogelijkheden hebben bijgedragen aan de recente stijging van het pc-bezit.

De TBO-gegevens wijzen op afnemende ongelijkheid in het pc-bezit tussen mannen en vrouwen. Afgemeten aan het bezit is de zogenoemde 'gender gap' dus aan het verkleinen. Een pc is echter in veel gevallen nog een huishoudensattribuut. Daarom is het bezit geen afdoende indicator om iets over sekseverschillen te concluderen. Later in dit hoofdstuk zullen we daarom terugkomen op het gebruik van de pc.

De pc mag dan tijdens zijn opmars uitgerust zijn met meer gebruikersvriendelijke besturingssystemen en programma's, het blijft een apparaat dat met een aura van complexiteit omgeven is. Waarschijnlijk hierdoor is dit symbool van de informatiesamenleving vooral in gebruikgenomen door personen die gewend zijn aan complexe informatiepatronen, de hoger opgeleiden. Na een bijna gelijke start in 1985 zijn de hoger opgeleiden onder de pc-bezitters oververtegenwoordigd geraakt. Sinds 1995 hebben personen die geen hoger onderwijs volgen of gevolgd hebben echter een inhaalslag gemaakt.

Tabel 7.13 Bezit van computer in het huishouden waartoe men behoort naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	18	30	51	70	137
sekses					
man	20	34	57	75	133
vrouw	17	25	46	65	141
leeftijd					
12-19 jaar	34	46	72	90	125
20-34 jaar	16	30	54	76	140
35-49 jaar	25	43	68	85	125
50-64 jaar	10	16	40	69	172
≥ 65 jaar	6	4	9	24	263
gezinspositie					
inwonend bij ouders	31	43	69	84	122
alleenwonend	6	14	28	41	147
met partner zonder kinderen	8	19	38	63	169
ouder met thuisw. kind(eren)	22	36	62	84	136
opleidingsniveau ^a					
lo, lbo, mavo	17	20	36	53	150
mbo, havo, vwo	22	36	56	78	139
hbo, wo	20	44	71	84	118
arbeidsmarktpositie					
studerend, schoolgaand	32	47	75	88	118
werkend	19	35	60	82	136
huishouding	13	18	37	62	169
werkloos, arbeidsongeschikt	13	26	38	51	135
gepensioneerd	8	7	18	30	166

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Het pc-bezit van ouderen bleef in 2000 achter bij dat van jongeren. In de periode tussen 1995 en 2000 steeg het bezit verhoudingsgewijs echter het sterkst onder de 65-plussers. Uitgedrukt in procentpunten deed de grootste groei zich voor onder de 50-64-jarigen. Ook onder ouderen is de verspreiding van pc's dus goed op gang gekomen.

Tot slot blijkt dat in huishoudens met kinderen nog steeds het vaakst een computer aanwezig is. Anno 2000 waren scholieren, studenten en werkenden onder de pc-bezitters oververtegenwoordigd. Maar ook hier viel een procentueel sterkere stijging waar te nemen onder andere bevolkingsgroepen.

Op basis van de gegevens uit het dagboek-onderdeel van het TBO kan inzicht worden verkregen omtrent het gebruik van de computer in de vrije tijd (gedurende de week dat een dagboekje werd bijgehouden). In 2000 had 45% van de bevolking in die ene week ten minste een kwartier van de vrije tijd achter het computerscherm doorgebracht (tabel 7.14). Vijf jaar eerder was dat nog maar 23%. Het gebruik van de pc kende daarmee een snellere verspreiding dan het bezit van een pc. Hieruit kan worden afgeleid dat computers steeds minder ongebruikt in huis staan. Het percentage pc-bezitters dat wekelijks actief was, steeg van 40% in 1995 naar 60% in 2000. De opmars van het

computergebruik heeft tussen 1995 en 2000 niet geleid tot een verdere stijging van het gemiddelde aantal uren dat wekelijkse gebruikers actief zijn. Dit aantal bleef constant op ongeveer vier uur.

Tabel 7.14 Computergebruik onder personen van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in procenten en uren per week, index 2000, 1995 = 100)

	1985	1990	1995	2000	index
A. heeft thuis beschikking over computer	18	30	51	70	137
B. gebruikt computer in de vrije tijd gedurende onderzoeksweek	4	13	23	45	200
C. computergebruik (zie B) onder personen die thuis beschikking hebben over computer	18	33	40	60	150
D. gemiddeld aantal uren computergebruik onder actieven (in onderzoeksweek)	3,5	3,7	4,0	3,9	98

Bron: SCP (TBO)

Tot ver in de jaren negentig werd de pc thuis vooral als 'stand alone' gebruikt. Sinds het midden van de jaren negentig groeit, mede dankzij de opmars van de 'gratis'-internet-aanbieders, het aantal huishoudens met een eigen internetaansluiting echter snel. Om het internet apart in kaart te kunnen brengen is in het TBO 2000 onderscheid gemaakt tussen het gebruik van internet en het overige pc-gebruik (tabel 7.15).

In 2000 bracht men gemiddeld over de bevolking van 12 jaar en ouder 1,8 uur per week achter de pc door (als vrijetijdsbesteding). In 1995 was dat nog 0,9 uur. Van de bijna twee uur in 2000 werd een half uur aan internet besteed. Met de stijging van het pc-gebruik wordt de daling bij vooral het lezen gecompenseerd, maar in mindere mate ook bij het radio luisteren. Het totale mediagebruik blijft hierdoor constant op bijna 19 uur.

Voor alle bevolkingsgroepen geldt dat de pc-tijd tussen 1995 en 2000 is gestegen. Toch bleven er aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen bestaan. Ouderen en vrouwen besteedden minder tijd aan de computer dan jongeren, respectievelijk mannen, en die verschillen zijn eerder groter dan kleiner geworden. Weliswaar is de (vrije)tijdsbesteding aan pc-gebruik onder vrouwen meer dan verdubbeld en daarmee relatief sterker gestegen dan dat van mannen, maar in absolute aantallen steeg het verschil tussen mannen en vrouwen van 1,1 uur in 1995 naar 1,5 uur in 2000. De zogenoemde 'gender gap' komt hiermee beter tot uitdrukking dan bij het bezit van een pc. Ook onder 65-plussers verdubbelde het pc-gebruik, maar deze ouderen raakten hiermee toch verder achterop bij de jongeren.

Personen in de leeftijd van 12-19 jaar (die vaak inwonend kind zijn en schoolgaand of studierend) waren de grootste gebruikers van de pc. In 2000 zaten zij gemiddeld 3,4 uur per week achter de computer. De stijging van het computergebruik onder jongeren ging samen met een sterke daling van de kijktijd en een relatief lichte daling van de leestijd. Het internetgebruik is relatief laag onder vrouwen, ouderen en lager opgeleiden. Mannen surfen wekelijks meer dan twee keer zo lang op internet als vrouwen. Werkenden en studerenden gebruiken internet gemiddeld ruim een half uur per week, terwijl gepensioneerden niet verder komen dan een kleine tien minuten. Opmerkelijk is het hoge internetgebruik onder werklozen en arbeidsongeschikten (gemiddeld 1,1 uur per week).

Tabel 7.15 Computer- en internetgebruik (als hoofdbezigheid in de vrije tijd) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2000 (in uren per week)

	computergebruik				computergebruik 2000	
	1985	1990	1995	2000	internet	ander
bevolking van ≥ 12 jaar	0,1	0,5	0,9	1,8	0,5	1,3
sekse						
man	0,3	0,8	1,5	2,5	0,7	1,8
vrouw	0,0	0,1	0,4	1,0	0,3	0,7
leeftijd						
12-19 jaar	0,4	0,8	1,9	3,4	0,7	2,7
20-34 jaar	0,1	0,5	1,3	1,6	0,6	1,0
35-49 jaar	0,1	0,5	0,8	2,0	0,6	1,4
50-64 jaar	0,1	0,5	0,5	1,7	0,5	1,2
≥ 65 jaar	0,0	0,1	0,3	0,6	0,1	0,5
gezinspositie						
inwonend bij ouders	0,3	0,7	2,0	2,7	0,6	2,1
alleenwonend	0,1	0,5	0,9	1,5	0,5	1,1
met partner zonder kinderen	0,1	0,3	0,7	1,4	0,5	1,0
ouder met thuisw. kind(eren)	0,1	0,5	0,6	1,8	0,5	1,3
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	0,1	0,2	0,7	1,4	0,3	1,1
mbo, havo, vwo	0,3	0,5	0,9	2,1	0,6	1,5
hbo, wo	0,1	1,1	1,4	1,9	0,7	1,2
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	0,4	0,9	2,2	3,4	0,7	2,6
werkend	0,1	0,6	0,9	1,7	0,6	1,2
huishouding	0,0	0,1	0,3	1,1	0,3	0,8
werkloos, arbeidsongeschikt	0,2	0,8	1,3	3,0	1,1	1,9
gepensioneerd	0,0	0,2	0,6	0,7	0,1	0,6

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Niet iedereen die thuis een pc heeft staan, maakt er ook gebruik van. Uit tabel 7.14 kwam naar voren dat in 2000 40% van de computerbezitters in de onderzoekswEEK geen gebruik had gemaakt van de thuis aanwezige pc-apparatuur.

In aanvulling op het dagboekje is de TBO-responderenten in de vragenlijst bij het onderzoek ook gevraagd hoe vaak zij de pc thuis gebruiken voor een viertal doelen, te weten werk, studie, club/vereniging/vrijwilligerswerk en voor privé-doeleinden (tabel 7.16). Uit de antwoorden op die vragen blijkt dat 19% van de personen met een pc thuis hier in het geheel geen gebruik van maakte (cijfer niet in tabel). Dat dit percentage lager uitkomt dan de eerder gememoreerde 40%, geeft aan dat er een groep pc-gebruikers is die zijn of haar pc niet wekelijks gebruikt, hetgeen door een aantal pc-gebruikers ook zelf wordt aangegeven. Driekwart van de pc-bezitters gebruikt de computer voor privé-doeleinden, ruim een derde voor werk en ruim een kwart voor studie.

Tabel 7.16 Computergebruik (incl. internet) naar doel van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten van pc-bezitters)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
werk	18	12	6	64	100
studie	5	13	8	73	100
club/vereniging/vrijwilligerswerk	1	6	9	84	100
voor privé-doeleinden	25	40	11	24	100

Bron: SCP (TBO)

De pc is een multifunctioneel apparaat dat door de aansluiting op het internet nog veel meer gebruiksmogelijkheden heeft gekregen. Dit on line gebruik is een belangrijke groei-post van de tijdsbesteding aan de computer. In tabel 7.17 is de gebruiksfrequentie van zeven on line diensten weergegeven (wederom: op basis van antwoorden op vragen uit de TBO-vragenlijst). Het surfen en e-mailen waren hiervan het meest populair. In 2000 surfte meer dan de helft van de computerbezitters over het World Wide Web (WWW), 47% deed dit zelfs ten minste een keer per week. Bijna de helft (48%) van de bezitters gebruikte de computer om te e-mailen. De overige on line gebruiksmogelijkheden werden door een kleiner deel van de pc-bezitters benut. Een kwart gebruikte deze mogelijkheden voor het downloaden van software en een vijfde voor telebankieren. Nieuwsgroepen en chatboxen waren beide goed voor een bereik van ongeveer 10%. Nederlanders stonden in 2000 huiverig tegenover de e-commerce. Slechts 8% van de pc-bezitters deed wel eens aankopen via internet.

Tabel 7.17 Computergebruik naar soort van gebruik, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten van pc-bezitters)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
internet (WWW)	17	30	7	46	100
e-mail	16	24	8	52	100
nieuwsgroepen	2	5	2	90	100
chatten/chatboxen	2	5	4	89	100
downloaden van software	3	10	13	74	100
telebankieren	2	13	5	81	100
teleshoppen	0	1	7	92	100

Bron: SCP (TBO)

Wie thuis niet over moderne informatie- en communicatietechnologie beschikt, hoeft in de informatiesamenleving nog niet buitenspel te staan. Op andere plaatsen wordt die toegang ook geboden. Velen kunnen tijdens het werk van een computer gebruikmaken. Maar ook niet-werkenden kunnen op tal van plaatsen toegang krijgen. In buurt-huizen, regionale opleidingscentra, internet-café's of bibliotheken kunnen belangstellenden de digitale snelweg op. Niet al deze locaties blijken even populair of ingeburgerd (tabel 7.18).

Tabel 7.18 Computergebruik (incl. internet) naar locatie, personen van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	dagelijks	een/enkele keren per week	minder dan 1 keer per week	nooit	totaal
bevolking van ≥ 12 jaar					
thuis	23	28	7	42	100
op het werk	27	7	1	65	100
op school	4	8	2	86	100
in de bibliotheek	0	2	8	90	100
elders (buurthuis, internet-café)	0	2	2	96	100
pc-gebruikers					
thuis	35	44	11	10	100
op het werk	41	11	2	46	100
op school	5	13	3	79	100
in de bibliotheek	0	3	13	84	100
elders (buurthuis, internet-café)	0	3	3	94	100

Bron: SCP (TBO)

De privé-computer blijkt gemiddeld over de gehele bevolking het meest gebruikte apparaat. De pc op het werk volgt op afstand en op nog grotere afstand de pc op school. Bij het bezoek aan een bibliotheek wordt steeds vaker gebruikgemaakt van een computer. In 2000 deed 10% van de bevolking dit. De computer wordt hier vooral gebruikt voor het raadplegen van de catalogus, en veel minder vaak voor het zoeken of surfen op internet (De Haan 2001). Het gebruik van computer op andere locaties zoals buurthuis of internet-café stond in 2000 nog op een laag pitje. Of de zogenoemde digitale trapveldjes hier verandering in gaan aanbrengen valt nog te bezien.

7.7 Conclusie: groei, afnames en constanten

Met de expansie van het internet is het aanbod aan informatie en amusement nog groter geworden dan het al was. Daarmee is ook het besef gegroeid dat de menselijke capaciteit om gebruik te maken van het aanbod beperkt is. Dit geldt, zo blijkt uit bovenstaande analyses, niet alleen in psychische zin. Media en ICT zijn onderdeel van tijdsbestedingspatronen waarin tal van 'concurrerende' activiteiten zijn geïntegreerd. Sinds 1975 is het mediatijdsbudget van de Nederlanders relatief constant gebleven op een niveau van 18 à 19 uur per week, ook binnen het krimpende vrijetijdsbudget van de afgelopen vijf jaar. De vergrijzing van de bevolking, meer precies het grotere aandeel dat oudere groepen van de bevolking vormen, is hiervoor grotendeels verantwoordelijk. Binnen dat budget hebben zich verschuivingen voorgedaan tussen de media. In de periode 1975-1995 won met name de televisie terrein ten koste van de radio en de gedrukte media. Op de drempel van de nieuwe eeuw is duidelijk geworden dat ook de computer met internetaansluiting op weg is een plek te veroveren in de vrijetijdsbesteding van vrijwel iedereen. Het internet, met zijn mogelijkheden om allerlei vormen van informatie, van laatste nieuws tot amusement te raadplegen en te downloaden, komt met aantrekkelijke alternatieven voor bestaande media. De jongere groepen hebben zich het eerst de nieuwe mogelijkheden eigen gemaakt, maar de oudere groepen lijken

sinds 1995 doordrongen te zijn geraakt van de functionaliteit ervan voor hun dagelijks leven. De opmars van het computer- en internetgebruik gaat vooralsnog ten koste van het luisteren naar radio en geluidsdragers en het lezen van boeken, kranten en tijdschriften. Een uitzondering op deze conclusie vormen de 12-19-jarigen bij wie een relatief sterke groei van het pc-gebruik samengaat met een daling van vooral de kijktijd. Gemiddeld onder de gehele bevolking is de kijktijd echter constant gebleven. De kijktijd lijkt overigens mede beïnvloed door het weer. Een modelschatting wijst op een stijging van de kijktijd als het in de onderzoeksweek in 2000 ongeveer even warm was geweest als in de vergelijkbare week in 1995.

De verdere verspreiding van de pc onder de Nederlandse bevolking gaat gepaard met zowel een vernauwing als een verbreding van de digitale kloof. Afgemeten aan het bezit van een pc worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen kleiner, met de 65-plussers als belangrijke uitzondering op deze regel. Gekeken naar het gebruik van de pc wordt de digitale kloof juist groter. Mannen en jongeren hebben hun pc-gebruik meer opgevoerd dan vrouwen respectievelijk ouderen.

Noten

- 1 De mogelijkheid om naast een hoofdactiviteit een nevenactiviteit op te geven, bestaat alleen voor het mediagebruik. Men kan wel in het TBO opgeven dat men naast het werk naar de radio luistert, maar niet andersom. Respondenten kunnen dus tv-kijken als hoofdactiviteit opgeven, maar ook als nevenactiviteit. Vandaar dat het onderscheid hoofd-/nevenactiviteit in dit hoofdstuk een tamelijk belangrijke plaats inneemt. In andere hoofdstukken is dit onderscheid niet van toepassing. Daarom wordt in dit hoofdstuk ook primair gerapporteerd over mediagebruik als hoofdactiviteit, en wordt aansluitend ingegaan op mediagebruik als nevenactiviteit.
- 2 Op dit punt zal in de rest van dit hoofdstuk niet nader worden ingegaan.
- 3 Deze cijfers wijken af van de cijfers van het Continu Kijkonderzoek (CKO) van de NOS. In het CKO is sprake van een verdere stijging van de kijktijd ten opzichte van 1995. Het gaat bij het TBO om een momentopname in de maand oktober, en niet, zoals bij het CKO van de NOS, om een dagelijkse meting van het kijkgedrag. Verder wordt er van een andere meetmethode gebruikgemaakt.
- 4 Opmerkelijk genoeg rapporteert de NOS uit haar Continu Luisteronderzoek (CLO) een stijging met 25 minuten per dag voor de bevolking van 13 jaar en ouder tussen 1995 en 2000. Een deel van die stijging moet worden toegeschreven aan een verandering in de methodische opzet van het CLO in 1999.
- 5 De cijfers voor de op de kabel aangesloten radio in tabel 7.1 suggereren dat toch een aanzienlijk deel van de luisteraars via de kabel wordt bereikt. In de tabel wordt het percentage personen weergegeven dat in hun huishouden de beschikking heeft over een op de kabel aangesloten radio. Vaak worden er echter in diezelfde huishoudens in andere kamers draagbare toestellen gebruikt met uitsluitend etherontvangst. Verder wordt er uiteraard buiten het eigen huishouden, dus buiten het bereik van de 'kabelradio', geluisterd.

8 UITGAAN

Het bezoek aan horeca, cultuur en sportwedstrijden

8.1 Uitgaan in een periode van krimpende uithuizigheid

In 2000 hadden Nederlanders gemiddeld 2,5 uur minder vrije tijd dan in 1995. Die daling is vooral ten koste gegaan van de vrije tijd die Nederlanders buitenshuis doorbrengen, zo bleek uit hoofdstuk vier. Dit aandeel daalde van 18 uur in 1995 naar 16 uur in 2000. Het lijkt aannemelijk dat de daling van de uithuizige vrije tijd consequenties heeft gehad voor de verschillende activiteiten die Nederlanders buiten de deur ondernemen. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een deel van die uithuizige vrije tijd, namelijk het uitgaan. Tot dit uitgaan wordt niet alleen het bezoek aan café, discotheek, restaurant en andere horeca-gelegenheden gerekend, maar ook het bezoek aan culturele instellingen (museum, podium of bioscoop). Tevens valt onder het uitgaan een restcategorie, waartoe het bezoek aan sportwedstrijden, dierentuinen en pretparken behoren. De tijd die gemoeid is met verplaatsingen ten behoeve van het uitgaan, valt buiten het bestek van dit hoofdstuk. Tot 1995 werd een steeds groter deel van de vrije tijd aan uitgaan besteed. Eigenaren van café's en restaurants zagen hun klandizie toenemen (SCP 1996). Culturele instellingen trokken meer bezoekers, waarbij vooral de musea en popconcerten meer in de smaak vielen (De Haan en Knulst 2000). Een uitzondering op de expansie van het uitgaan vormde het bezoek aan sportwedstrijden, deze konden juist op minder toeschouwers rekenen (De Haan en Breedveld 2000). In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe het uitgaan zich sinds 1995 heeft ontwikkeld.

Eerst wordt ingegaan op hetgeen uit het dagboek over uitgaan naar voren komt (§ 8.2). Veel uitgaansactiviteiten staan echter niet wekelijks op de agenda. De meeste mensen die wel eens in een museum komen, doen dit een of twee keer per jaar. Deelnamecijfers laten zich dan nog moeilijk in een gemiddeld aantal uren per week uitdrukken. Daarom wordt in de daaropvolgende paragrafen informatie gebruikt uit de vragenlijst van het TBO, alsmede uit het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO), om een duidelijk beeld te krijgen van achtereenvolgens bezoek aan horeca (§ 8.3), aan sportwedstrijden (§ 8.4) en aan overige culturele instellingen (§ 8.5). In paragraaf 8.6 komt het thema van de 'omnivore vrijetijdsbesteding' aan de orde. In paragraaf 8.7 wordt het hoofdstuk afgesloten met een conclusie.

8.2 Tijd om uit te gaan

Met het uitgaan is ongeveer tweeënhalf uur per week gemoeid, zo'n 6% van alle wekelijkse vrije uren (vgl. tabel 4.1). Op langere termijn bezien is er aan de uitgaanstijd weinig veranderd (tabel 8.1). In 2000 lag het aantal uren op ongeveer hetzelfde niveau als in 1975. Toch zijn er binnen die kwart eeuw wel enkele schommelingen waar te nemen. Vanaf 1980 tot 1995 werd er geleidelijk steeds langer uitgegaan. Aan deze ontwikkeling kwam in de laatste vijf jaar van de vorige eeuw een einde. Tussen 1995 en 2000 stagneerde de uitgaanstijd rond de 2,5 uur (de daling in de tabel bleek niet significant). Bij een krapper vrijetijdsbudget heeft het uitgaan niet aan populariteit ingeboet.

Tabel 8.1 Tijd besteed aan uitgaan, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren, procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
uitgaan totaal (in uren)	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	97
horeca ^a	1,6	1,3	1,5	1,7	1,8	1,7	95
cultuur ^b	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	127
overig uitgaan ^c	0,4	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4	79
deelname aan uitgaan (in %)	59	55	56	58	62	59	96
horeca	47	42	43	46	52	50	97
cultuur	17	15	14	15	14	15	107
overig uitgaan	15	19	20	17	17	14	82
uitgaan van participanten (in uren)	4,0	3,9	4,4	4,4	4,3	4,3	101
horeca	3,3	3,1	3,5	3,7	3,4	3,4	98
cultuur	2,5	2,6	2,6	2,8	2,5	3,0	119
overig uitgaan	2,5	2,4	3,0	2,8	2,9	2,8	97

a Café, bar, snackbar, sociëteit, club, dancing, restaurant.
b Museum, tentoonstelling, kasteel, toneelvoorstelling, cabaret, musical, opera, operette, concert, ballet, filmvoorstelling, revue, show.
c Sportwedstrijden/sportmanifestaties, recreatieparken, dierenpark, optocht, taptoe.

Bron: SCP (TBO)

Sinds het midden van de jaren negentig is een lichte verschuiving waarneembaar in de voorkeur voor de drie uitgaanscategorieën horeca, cultuur en sportwedstrijden. De cultuur heeft zich weten te handhaven in een tijdperk van krimpende vrije tijd. De gemiddelde hoeveelheid tijd die aan cultuurbezoek wordt besteed, nam tussen 1995 en 2000 zelfs toe. Minder uitgaan betekent vooral minder tijd voor het 'overige uitgaan'. In 2000 werd 66% van de uitgaanstijd in restaurants, cafés, snackbars en disco's doorgebracht. Een relatief klein deel van de uitgaanstijd (18%) werd aan cultuur besteed. Het 'overige uitgaan' vormde 16% van de met uitgaan gemoeide tijd.

De recente toename van het culturele uitgaan komt vooral door de gestegen tijdsinvestering van de participanten, en minder door de groei van het aantal cultuurbezoekers. Bij het overige uitgaan daalde vooral het percentage participanten.

Mannen hebben altijd meer tijd in hun uitgaansleven gestoken dan vrouwen. Maar doordat mannen minder tijd aan uitgaan zijn gaan besteden, zijn de verschillen tussen de seksen in het uitgaan kleiner geworden (tabel 8.2). Dit is opmerkelijk omdat het tijdsbeslag door verplichtingen bij vrouwen meer is toegenomen dan bij mannen (zie tabel 2.11).

Jongeren hebben gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw geleidelijk hun dominante positie in het uitgaansleven verloren. Tussen 1995 en 2000 liep hun uitgaanstijd verder terug. In tijdsbesteding gemeten doen de 35-64-jarigen nauwelijks voor de jeugd onder. In de laatste vijf jaar van de twintigste eeuw hebben de 20-34-jarigen hun in de jaren negentig verworven toppositie bij het uitgaan behouden.

Tot slot valt op dat de werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden in 2000 veel minder uitgaven dan in 1995 (hoewel het verschil door de kleine aantallen niet statistisch significant is). Mogelijk dat de krapte op de arbeidsmarkt ertoe heeft bijgedragen dat de energiekste delen van deze groepen emplooi hebben gevonden, en daarmee in een andere bevolkingsgroep terecht zijn gekomen.

Tabel 8.2 Uitgaan, naar achtergrondkenmerken, 1975-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, (in uren en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	97
sekses							
man	3,0	2,4	3,0	3,1	3,0	2,7	89
vrouw	1,7	2,0	1,9	2,0	2,2	2,4	107
leeftijd							
12-19 jaar	4,0	3,4	3,6	3,6	3,3	2,4	73
20-34 jaar	2,9	2,6	3,2	3,6	3,6	3,8	106
35-49 jaar	2,0	1,6	2,4	2,1	2,2	2,5	115
50-64 jaar	1,3	1,5	1,3	1,6	2,2	2,1	95
≥ 65 jaar	0,8	1,4	1,1	1,3	1,5	1,4	92
gezinspositie							
inwonend bij ouders	4,3	3,7	4,2	4,3	3,8	3,6	94
alleenwonend	1,7	2,4	2,8	3,2	3,5	3,2	91
met partner zonder kinderen	1,5	1,8	2,0	2,3	2,4	2,4	100
ouder met kind(eren)	1,8	1,6	1,7	1,7	1,8	1,9	105
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	2,2	2,1	2,1	1,9	2,1	1,9	90
mbo, havo, vwo	3,0	2,9	3,0	3,1	2,7	2,8	103
hbo, wo	2,2	2,4	2,8	3,3	3,4	3,2	92
arbeidsmarktpositie							
scholier, student	3,4	3,4	3,8	4,0	3,5	3,3	96
werkend	2,8	2,4	2,7	2,8	2,9	2,8	96
huishouding	1,3	1,3	1,2	1,3	1,5	1,9	130
werkloos, arbeidsongeschikt	4,6	2,7	3,2	2,9	3,0	2,5	83
gepensioneerd	0,9	1,3	1,3	1,5	1,9	1,5	79
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Nadere uitsplitsing van de drie hoofdcategorieën horeca, cultuur en overig uitgaan leert dat de recente trendbreuk van de langere reeks van toenemend horecabezoek vooral voor rekening kwam van het café- en discotheekbezoek. Tussen 1995 en 2000 daalde de tijd die Nederlanders in deze etablissementen doorbrachten met 16% (tabel 8.3). De restaurants hebben hun positie op de vrijetijdsmarkt daarentegen weten te versterken. In een tijd van economische voorspoed en toenemende tijdschaarste was het blijkbaar aantrekkelijk om meer geld aan eten buitenshuis uit te geven. Het toegenomen bezoek aan restaurants past binnen de toename van de kapitaalintensieve vrijetijdsbesteding (zie § 4.3).

De recente toename van het culturele uitgaan kwam geheel voor rekening van een stijging in de tijdsbesteding aan museumbezoek (+65%). De bezoektijd aan podia steeg met 26%, ongeveer gelijk aan de gemiddelde stijging in de cultuursector. Aan bioscoopbezoek werd minder tijd besteed. Dit laatste is opmerkelijk, omdat uit andere bronnen (zoals de tellingen bij de instellingen) blijkt dat het bioscoopbezoek in de tweede helft van de jaren negentig juist is gestegen (zie ook SCP 2000).

Tabel 8.3 Tijd besteed aan uitgaan, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000
(in uren en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index ^a
uitgaan totaal	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	97
horeca	1,6	1,3	1,5	1,7	1,8	1,7	9
café, discotheek, e.d.	1,3	1,0	1,2	1,3	1,3	1,1	84
restaurant	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,6	130
cultuur	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	127
musea	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	165
podia	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	126
bioscoop	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	90
overig uitgaan	0,4	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4	79
bezoek sportwedstrijden	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	79
andere evenementen	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	81

a Indexcijfers zijn berekend over cijfers met meerdere decimalen.

Bron: SCP (TBO)

Tussen de diverse bevolkingsgroepen doen zich verschillen voor in de verdeling van de uitgaanstijd over horeca, cultuur en het overige uitgaan (vooral bezoek sportwedstrijden). Mannen hebben hun uitgaanstijd weliswaar teruggeschroefd, maar deden dit alleen voor het bezoek aan horeca en voor het overige uitgaan. Hun cultuurbezoek is licht gestegen (tabel 8.4). Dat hoger opgeleiden meer uitgaan dan lager opgeleiden komt doordat zij meer tijd in horeca en in culturele instellingen doorbrengen. Bij het overige uitgaan zijn deze verschillen niet aanwezig. De gedaalde activiteit van werklozen en arbeidsongeschikten op de uitgaansmarkt is toe te schrijven aan hun verminderde horecabezoek.

Tabel 8.4 Bezoek aan horeca, cultuur en overig uitgaan, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 en 2000 (in uren)

	horeca		cultuur		overig uitgaan	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	1,8	1,7	0,4	0,5	0,5	0,4
sekses						
man	2,1	1,8	0,3	0,4	0,6	0,4
vrouw	1,5	1,5	0,4	0,5	0,4	0,4
leeftijd						
12-19 jaar	2,3	1,7	0,4	0,4	0,6	0,3
20-34 jaar	2,7	2,9	0,4	0,5	0,5	0,4
35-49 jaar	1,3	1,6	0,3	0,4	0,6	0,5
50-64 jaar	1,3	1,1	0,4	0,7	0,5	0,4
≥ 65 jaar	0,9	0,8	0,4	0,4	0,3	0,2
gezinspositie						
inwonend kind	2,7	2,8	0,4	0,3	0,7	0,4
alleenwonend	2,7	2,4	0,6	0,6	0,3	0,2
met partner zonder kinderen	1,6	1,5	0,4	0,5	0,4	0,4
ouder met kind(eren)	1,0	1,0	0,2	0,4	0,6	0,5
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	1,4	1,2	0,2	0,3	0,5	0,4
mavo, havo, vwo, mbo	1,7	1,8	0,5	0,5	0,5	0,5
hbo, wo	2,5	2,3	0,5	0,6	0,5	0,3
arbeidsmarktpositie						
schoolgaand, studerend	2,4	2,5	0,4	0,4	0,6	0,4
werkend	2,0	1,9	0,4	0,4	0,5	0,4
huishouding	0,8	1,1	0,3	0,5	0,4	0,4
werkloos, arbeidsongeschikt	2,3	1,5	0,3	0,5	0,4	0,5
gepensioneerd	1,1	0,8	0,4	0,5	0,4	0,2

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

8.3 Bezoek aan horeca

In de vorige paragraaf zijn op basis van het dagboek in het TBO de ontwikkelingen in het uitgaan geschetst. In de volgende drie paragrafen wordt, nu aan de hand van vragenlijst-uitkomsten, ingegaan op het bezoek aan de drie genoemde onderdelen van het uitgaan: horeca, cultuur en overig uitgaan (vooral bezoek sportwedstrijden).

Uit tabel 8.1 bleek dat in de onderzochte oktoberweek in 2000 50% van de bevolking een bezoek bracht aan een horecagelegenheid. Dat was ongeveer hetzelfde als vijf jaar eerder (52%), maar meer dan 10 jaar ervoor (46%).

Het bezoek aan horeca-etablisementen is binnen het TBO ook gemeten door in de begeleidende enquête te vragen hoe vaak men naar cafés, snackbars, restaurants, discotheken of dancings pleegt te gaan. De antwoorden op de vraag over de frequentie van het bezoek zijn omgerekend naar aantallen bezoeken per jaar, op basis waarvan tevens een deelnamecijfer is berekend (tabel 8.5).

Tabel 8.5 Horecabezoek, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in jaarlijks aantal bezoeken en procenten, en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
horecabezoek (in aantal per jaar)	18,0	16,3	18,4	20,4	23,5	25,3	107
café/snackbar ^a	11,3	9,9	11,9	12,7	15,1	16,7	109
restaurant	6,7	6,4	6,5	7,7	8,4	8,6	104
horecabezoek ^b (in %)	76	80	84	87	92	94	102
café/snackbara	51	46	52	57	66	78	119
restaurant	61	71	76	80	85	87	103

a Tot en met TBO 1995 is steeds gevraagd naar het bezoek aan café, snackbar. In 2000 is deze vraag opgesplitst en is gevraagd naar het bezoek aan café, bar respectievelijk cafetaria, snackbar, fastfoodgelegenheid. Om de cijfers van 2000 te kunnen vergelijken met die uit eerdere jaren zijn de gegevens weer samengevoegd.

b Minimaal een bezoek per jaar.

Bron: SCP (TBO)

De cijfers in tabel 8.5 wijzen op een gelijkmatige stijging van het gemiddeld aantal bezoeken aan horecagelegenheden per jaar. Volgens deze gegevens is niet alleen het bezoek aan restaurants toegenomen, maar ook het bezoek aan cafés. Vooral het percentage personen dat jaarlijks wel eens een café bezoekt, is na 1995 sterk toegenomen. Dit wordt waarschijnlijk gedeeltelijk veroorzaakt door een methodisch effect (zie noot a bij de tabel). Gedeeltelijk past het toegenomen cafébezoek echter in een langer lopende trend. Het blijft echter opmerkelijk dat de stijging van het cafébezoek op jaarbasis afwijkt van de daling in de oktoberweek (vgl. tabel 8.3). Mogelijk dat deze discrepantie tussen het bezoek in een oktoberweek en het jaarlijkse bezoek, die eerder ook bij het bioscoopbezoek werd geconstateerd, toegeschreven kan worden aan het toenemend aantal mensen dat 'wel eens' aan zulke vrijetijdsactiviteiten deelneemt, terwijl het aantal frequente bezoekers juist afneemt. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998* is deze vervluchtiging van de vrijetijdsbesteding beschreven als de 'parade der passanten' (SCP 1998).

In tabel 8.6 is de recente ontwikkeling in het jaarlijkse aantal gerapporteerde bezoeken aan horecagelegenheden uitgesplitst naar achtergrondkenmerken. Vooral vrouwen bezochten in 2000 vaker een café dan in 1995, terwijl hun restaurantbezoek nagenoeg constant bleef.

Het cafébezoek nam vooral toe onder personen van 35-64 jaar en bij ouders met kinderen. Lager opgeleiden gingen vaker uit eten, waarmee zij een deel van de achterstand op de hoger opgeleiden goedmaakten. Personen met middelbare opleidingen zagen hun restaurantbezoek juist teruglopen.

Tabel 8.6 Bezoek aan horecagelegenheden, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 en 2000 (in jaarlijks aantal bezoeken)

	café, snackbar ^a		restaurant	
	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	15,1	16,7	8,4	8,6
sekses				
man	18,0	19,1	8,9	9,6
vrouw	12,4	14,4	7,9	7,7
leeftijd				
12-19 jaar	24,5	25,4	5,5	5,6
20-34 jaar	24,0	25,5	10,1	10,3
35-49 jaar	12,1	17,7	8,8	9,7
50-64 jaar	7,0	9,4	8,3	8,4
≥ 65 jaar	4,3	5,3	6,7	6,4
gezinspositie				
inwonend kind	25,1	26,2	6,7	5,9
alleenwonend	14,7	15,9	10,3	9,7
met partner zonder kinderen	13,7	13,9	10,2	10,4
ouder met kind(eren)	11,6	15,6	7,3	7,6
opleidingsniveau ^b				
lo, lbo, mavo	12,6	13,5	5,9	6,8
mavo, havo, vwo, mbo	16,5	19,4	9,0	7,9
hbo, wo	17,5	18,0	12,0	12,1
arbeidsmarktpositie				
schoolgaand, studerend	25,3	25,8	6,4	6,6
werkend	17,5	19,1	10,6	10,3
huishouding	6,9	10,6	6,1	6,5
werkloos, arbeidsongeschikt	15,0	18,3	5,8	6,5
gepensioneerd	6,0	5,8	7,6	6,9

a Tot en met TBO 1995 is steeds gevraagd naar het bezoek aan café, snackbar. In 2000 is deze vraag opgesplitst en is gevraagd naar het bezoek aan café, bar respectievelijk cafetaria, snackbar, fastfoodgelegenheid.

b Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

8.4 Bezoek aan sportwedstrijden

Tussen 1975 en 2000 daalde het aandeel van de bevolking dat in een doorsnee week ten minste eenmaal bij een sportwedstrijd gaat kijken van 13% naar 11%. Ook hier dreigt een onderschatting van de belangstelling voor sport, omdat voor velen het bezoek aan een sportwedstrijd een incidentele activiteit is.

Aanvullend op het dagboek is in de TBO-basisvragenlijst gevraagd of de respondenten 'wel eens' sportwedstrijden bezoeken. Volgens deze gegevens ligt de deelnamegraad inderdaad aanmerkelijk hoger, en schommelt ongeveer rond de 40%.

Tabel 8.7 Bezoek sportwedstrijden, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	40	42	42	40	42	39	91
sekses							
man	51	51	48	46	51	45	89
vrouw	30	34	36	35	35	32	93
leeftijd							
12-19 jaar	62	60	59	54	59	57	98
20-34 jaar	43	45	44	41	44	42	96
35-49 jaar	37	47	50	49	47	47	99
50-64 jaar	32	34	31	34	39	31	81
≥ 65 jaar	22	17	17	17	22	17	77
gezinspositie							
inwonend bij ouders	59	59	56	55	57	57	100
alleenwonend	27	22	27	27	28	24	84
met partner zonder kinderen	28	29	31	31	34	31	91
ouder met thuisw. kind(eren)	39	45	45	44	47	45	95
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	41	43	40	39	37	32	86
mbo, havo, vwo	43	50	49	43	45	46	101
hbo, wo	33	37	37	38	47	38	82
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	61	58	55	52	57	58	101
werkend	45	50	50	46	48	43	89
huishouding	26	26	28	29	28	30	107
werkloos, arbeidsongeschikt	38	43	40	40	31	26	84
gepensioneerd	29	23	21	24	31	19	63
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

Meer dan de actieve sportdeelname zelf is het als toeschouwer (of als begeleider) aanwezig zijn bij sportwedstrijden een mannenaangelegenheid (vgl. hoofdstuk 9). Van de mannen ging 45% in 2000 wel eens naar sportwedstrijden kijken, tegen 32% van de vrouwen. In het laatste kwart van de vorige eeuw zijn de sekseverschillen voor het bijwonen van sportwedstrijden licht gedaald, vooral omdat de belangstelling voor het bijwonen van sportwedstrijden onder mannen lijkt af te nemen.

Sportwedstrijden worden het meest bezocht door de groep 12-19-jarigen. Samen met de 65-plussers is dit trouwens de groep waarin het bezoeken van sportwedstrijden tussen 1975 en 2000 het sterkst is gedaald. De recente daling tussen 1995 en 2000 kwam vooral voor rekening van 50-plussers.

De belangstelling voor het bijwonen van sportwedstrijden is verder vooral gedaald, op de lange termijn, onder personen met een opleiding op lo-, lbo- of mavo-niveau. Onder hbo/wo-opgeleiden is het bezoek aan sportwedstrijden in de recente periode tussen 1995 en 2000 afgenomen. Dit komt mede doordat hun bezoek in 1995 eenmalig hoog lag.

8.5 Bezoek aan culturele instellingen

Nederlanders besteden ongeveer 1% van hun vrije tijd aan het bezoeken van culturele instellingen. In die 1% is het bezoek aan musea en kastelen meegeteld, maar ook het bezoek aan verschillende soorten podiumaanbod (klassieke en popconcerten, toneel, dans, cabaret, musical, show en revue) en aan bioscopen. Gemiddeld over de hele bevolking van 12 jaar en ouder beslaat het cultuurbezoek een half uur per week (tabel 8.1). In de betreffende oktoberweek behoorde echter slechts 15% van de bevolking tot de bezoekers van de genoemde culturele instellingen. Dit percentage laat zich verder uitsplitsen naar bezoek aan podia (6%), aan musea (5%) en aan bioscopen (4%) (cijfers staan niet in een tabel).

Genoemde cijfers doen niet geheel recht aan de omvang van de culturele belangstelling onder de Nederlandse bevolking. Voor velen heeft het bezoek aan podia en musea een incidenteel karakter, waarbij een bezoekfrequentie van een of twee keer per jaar eerder regel dan uitzondering is. Om de totale groep belangstellenden zichtbaar te maken, laat de culturele belangstelling zich beter weergeven in een jaarlijkse bezoekfrequentie. Deze weergave van de participatie is mogelijk met behulp van de gegevens uit het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO).

In 1999 had 71% van de bevolking van 12 jaar en ouder in de voorafgaande twaalf maanden 'wel eens' een culturele instelling (museum, galerie, podium, bioscoop en filmhuis) bezocht. In 1991 was dat 66% (tabel 8.8). Het publieksbereik van de traditionele kunsten (klassieke muziek, beroepstoneel, ballet, musea en galeries) liep in genoemde periode echter terug, en wel van 42% naar 40%. De toename van de culturele belangstelling in de jaren negentig kwam dus voor rekening van het populaire aanbod (bioscoop, filmhuis, cabaret, popmuziek, jazz en musical). Het publieksbereik van de populaire cultuur steeg van 50% naar 56%.

Tabel 8.8 Bezoek aan verschillende typen voorstellingen en aan musea, bevolking van 12 jaar en ouder, 1979-1999 (in procenten en index 1999, 1995 = 100)

	1979	1983	1987	1991	1995	1999	index
cultuurbereik	64	66	65	66	67	71	105
traditionele cultuur	30	38	41	42	40	40	102
toneel	22	22	21	22	23	24	107
waarvan beroepstoneel	–	12	12	12	13	13	104
klassieke muziek	12	13	14	15	16	15	90
waarvan concert	–	–	12	13	13	13	97
waarvan opera, operette	–	–	5	5	7	5	78
ballet	3	3	4	4	3	3	97
mime	1	1	1	1	1	1	78
museum	25	31	34	35	31	33	106
galerie	17	17	19	19	18	17	90
populaire cultuur	51	50	49	50	53	56	107
popmuziek, jazz, musical	13	18	19	23	24	25	106
cabaret	12	11	10	10	11	13	125
bioscoop	45	45	42	42	44	49	110
filmhuis	4	5	6	5	5	5	100

Bron: SCP (AVO)

Deze stijging komt voor rekening van een groeiende belangstelling voor film en cabaret. Na jaren van teruglopende bezoeken zat de bioscoop in de jaren negentig weer in de lift. De belangstelling voor 'kwaliteitsfilms' steeg echter niet. Het bezoek aan filmhuizen lag in 1999 op hetzelfde niveau als in 1991. Ook het bezoek aan popmuziek, jazz en musical stagneerde (toename in tabel niet significant). Evenals in 1991 bracht in 1999 bijna een kwart van de bevolking een bezoek.

Bij toneel kan onderscheid worden gemaakt tussen uitvoeringen van amateurs en die van professionals. Optelling van beide soorten uitvoeringen maakt toneel tot de meest bezochte vorm van podiumkunst. Net als popmuziek, jazz en musical tezamen, bereikt toneel jaarlijks ongeveer een kwart van de bevolking. Het bereik van het beroepstoneel is echter een stuk kleiner (13% in plaats van 24%). Het verschil van 11 procentpunten verwijst naar degenen die wel amateurtoneel, maar geen beroepstoneel bezochten. Na een periode waarin de belangstelling voor klassieke muziek geleidelijk steeg, is het aandeel bezoekers sinds 1995 licht gedaald. Vooral opera en operette verloren publiek. Tot 1991 mochten ook musea zich in een groeiend bereik verheugen. In 1995 lag het percentage museumbezoekers echter lager dan in 1991. Deze daling was opmerkelijk, omdat het bereik van andere culturele sectoren in de vroege jaren negentig niet afnam. Musea ontvingen in 1999 weer een wat groter deel van de bevolking dan in 1995, maar de omvang van het bereikte volksdeel bleef nog onder het niveau van 1991. De eerdere groei is tot staan gekomen, de recentere daling eveneens. Het einde van de groei tekent zich af als trendbreuk, de inzinking in 1995 als incident.

In eerdere SCP-publicaties is een divergerende trend in de cultuurparticipatie van jongeren en ouderen aangetoond. Tegenover een stijging van de culturele belangstelling onder ouderen stond een dalende interesse voor traditionele cultuur onder oudere jongeren en jongvolwassenen (De Haan 1997; SCP 1998; De Haan en Knulst 2000). Deze uiteenlopende ontwikkeling zette in de tweede helft van de jaren negentig verder door. In de leeftijd tot 50 jaar verminderde de belangstelling voor cultureel erfgoed en kunst. De daling in het bezoek aan klassieke muziek was relatief sterk onder de 35-49-jarigen (tabel 8.9). Gunstige uitzondering op de dalende belangstelling voor traditionele cultuur was het toegenomen toneelbezoek onder de 12-19-jarigen.

Evenals in voorgaande jaren was er onder 50-plussers sprake van een groeiende belangstelling voor traditionele cultuur, vooral voor musea en toneel. De belangstelling voor klassieke muziek en dans steeg alleen onder de 65-plussers.

Opvallend bij de populaire cultuur is het toegenomen bioscoopbezoek van personen van 35-64 jaar. Daarmee werd de bioscoop wat minder het domein van jongeren. Cabaret mocht zich zoals gezegd in een stijgende publieke belangstelling verheugen, vooral van wederom oudere leeftijdsgroepen (50-plus in dit geval).

Afgezien van de veranderingen tussen leeftijdsgroepen veranderde er weinig in de samenstelling van het cultuurpubliek. Nog steeds bezoeken hoger opgeleiden vaker de diverse culturele instellingen dan lager opgeleiden. Dit geldt niet alleen voor de traditionele cultuur, maar in vrijwel gelijke mate voor de bioscoop en het populaire aanbod op de podia. Toch wijzen de recente cijfers op een lichte verkleining van de verschillen tussen hoger en lager opgeleiden bij de traditionele cultuur.

Tabel 8.9 Bezoek aan culturele instellingen, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 en 1999 (in procenten)

	toneel		klassieke muziek		ballet/mime		popmuziek/jazz/musical	
	1995	1999	1995	1999	1995	1999	1995	1999
bevolking van ≥ 12 jaar	23	24	16	15	4	4	24	25
sekses								
man	19	20	14	13	3	3	25	25
vrouw	26	28	18	16	5	5	23	26
leeftijd								
12-19 jaar	25	28	8	6	3	3	24	29
20-34 jaar	23	23	11	9	4	3	38	39
35-49 jaar	25	24	18	13	5	4	25	26
50-64 jaar	23	27	25	24	5	5	13	17
≥ 65 jaar	15	21	17	22	2	4	5	7
gezinspositie								
inwonend bij ouders	22	23	8	6	3	3	29	33
alleenwonend	28	27	24	23	7	7	30	27
met partner zonder kinderen	22	25	19	18	4	4	21	23
ouder met thuisw. kind(eren)	20	21	13	9	3	2	20	22
opleidingsniveau ^a								
lo, lbo, mavo	16	19	11	10	2	2	15	17
mbo, havo, vwo	26	25	17	14	4	4	33	32
hbo, wo	38	37	32	28	11	9	38	39
arbeidsmarktpositie								
studerend, schoolgaand	28	30	11	8	4	4	31	34
werkend	25	25	17	14	5	4	30	31
huishouding	20	24	16	15	3	3	13	15
werkloos, arbeidsongeschikt	18	19	17	13	4	4	19	19
	toneel cabaret		bioscoop/filmhuis		museum		galerie	
bevolking van ≥ 12 jaar	11	13	45	48	31	33	18	17
sekses								
man	10	13	45	49	29	32	17	16
vrouw	11	14	44	48	33	34	20	18
leeftijd								
12-19 jaar	5	7	78	79	34	31	11	8
20-34 jaar	14	17	68	70	28	26	15	12
35-49 jaar	13	14	42	50	35	36	23	17
50-64 jaar	11	16	20	28	33	50	26	26
≥ 65 jaar	4	8	7	11	24	32	14	18
gezinspositie								
inwonend bij ouders	6	9	76	77	28	27	10	7
alleenwonend	15	15	45	46	39	38	27	24
met partner zonder kinderen	12	16	33	37	31	34	21	20
ouder met thuisw. kind(eren)	9	12	42	51	28	30	15	12
opleidingsniveau ^a								
lo, lbo, mavo	6	8	32	37	21	24	11	11
mbo, havo, vwo	13	16	59	60	35	36	21	17
hbo, wo	24	26	65	68	57	54	39	33
arbeidsmarktpositie								
studerend, schoolgaand	10	11	81	82	38	36	15	11
werkend	14	17	53	58	33	33	21	17
huishouding	8	10	23	40	26	31	16	17
werkloos, arbeidsongeschikt	8	11	35	35	27	30	18	17
gepensioneerd	5	9	9	13	26	34	17	20

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (AVO)

Soms kwam dit vooral door een stijging van het bezoek onder lager opgeleiden (toneel en musea), soms vooral door een daling van het bezoek onder hoger opgeleiden (klassieke muziek en ballet/mime). Enkele decennia geleden streefde de overheid vergeefs naar het spreiden van cultuur over de sociale statusgroepen. Nu het accent op de cultuurspreiding naar leeftijds- en etnische groepen ligt, blijkt het alsnog mogelijk dat er verandering komt in de ongelijke cultuurparticipatie tussen hoger en lager opgeleiden. De cultuurdeelname van beide opleidingsgroepen is meer op elkaar gaan lijken. Vermoedelijk is dit meer het gevolg van veranderingen in de samenstelling van deze groepen, dan van overheidsbeleid. De groep lager opgeleiden bevat steeds meer (kunstminnende) ouderen.

8.6 Omnivoren in de vrije tijd

Onderzoek over de periode tot 1995 wees uit dat Nederlanders in hun vrije tijd steeds meer activiteiten met elkaar combineerden (Van den Broek et al. 1999). Bij het bezoek aan culturele instellingen liet men zich minder gelegen liggen aan de culturele hiërarchie. Het afwisselend bezoeken van vormen van 'hoge' en 'lage' cultuur stond steeds vaker op de agenda (De Haan en Knulst 2000). Deze ontwikkelingen wijzen op de opmars van een 'omnivoor' patroon van vrijetijdsbesteding.

Of deze vermenging van vrijetijdsactiviteiten na 1995 verder heeft doorgezet, is in kaart gebracht door na te gaan of Nederlanders zowel culturele instellingen, horecagelegenheden als sportwedstrijden bezoeken. Dat is op twee manieren gedaan. In de eerste plaats is onderzocht of men in de onderzoekswEEK van het TBO aan een combinatie van de drie soorten vrijetijdsbesteding heeft deelgenomen. In de tweede plaats is gekeken naar een vermenging van interesses zoals die in de loop van een jaar waarneembaar zijn (vgl. Van den Broek et al. 1999: 34-35).

Uit de analyse op het dagboek van het TBO komt naar voren dat horecabezoek sinds het midden van de jaren tachtig iets vaker gecombineerd werd met cultuurbezoek. Sinds 1995 heeft deze trend zich niet doorgezet (toename in tabel niet significant). Bezoek aan sportwedstrijden laat zich ook redelijk goed met horecabezoek combineren. De combinatie van bezoek aan sportwedstrijden en aan cultuur is een zeldzaamheid en is dat ook altijd geweest.

Tabel 8.10 Combinatie van drie soorten vrijetijdsbesteding in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
horeca en cultuur	12	9	8	9	10	11	115
cultuur en sportwedstrijden	3	3	3	2	2	2	105
sportwedstrijden en horeca	8	11	11	10	11	8	77
horeca, sport en cultuur	3	2	2	2	2	2	106

Bron: SCP (TBO)

De cijfers op jaarbasis – afkomstig uit de vragenlijst van het TBO – geven beduidend hogere combinatiepercentages te zien (tabel 8.11). Dit komt uiteraard omdat het hier geen week maar een jaar betreft, met alle gevolgen voor de kans om én een horeca-establisement én een culturele instelling bezocht te hebben.

Het beeld is wel vergelijkbaar. De jaarcijfers wijzen evenmin op een verder toenemende populariteit van de combinatie cultuur en horeca. Aan de geleidelijke stijging die zichtbaar is sinds 1975, lijkt voorlopig een einde te zijn gekomen. Op jaarbasis bekeken is de combinatie van sport en cultuur eveneens het minst populair. In het percentage dat zowel sportwedstrijden als culturele instellingen bezoekt, zit overigens weinig verandering. Hetzelfde geldt voor het gecombineerde bezoek aan sportwedstrijden en horecagelegenheden. Als Nederlanders al vaker dan voorheen verschillende interesses combineren, dan komt die combinatie over een langere tijdsperiode op het conto van de personen die zowel culturele instellingen als horecagelegenheden bezoeken.

Tabel 8.11 Combinatie van drie soorten vrijetijdsbesteding in een jaar, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
horeca en cultuur	56	60	64	66	76	78	103
cultuur en sportwedstrijden	30	32	31	30	36	33	91
sportwedstrijden en horeca	34	37	38	37	41	38	93
horeca, sport en cultuur	27	30	29	29	35	32	92

Bron: SCP (TBO)

Het begrip culturele instellingen is niet eng gedefinieerd en laat daarmee ruimte voor een grote diversiteit aan organisaties en cultuurvormen. Dat Nederlanders meer variatie in hun vrijetijdsbesteding verlangen, zou mogelijk tot uitdrukking kunnen komen in een bezoek aan verschillende vormen van cultuur. Om deze hypothese te toetsen is hier een – tamelijk grove – indeling gehanteerd in traditionele en populaire cultuur. Op basis van inmiddels klassieke theorieën over 'smaak' en 'habitus' (Bourdieu 1979) zou men verwachten dat personen een vrij duidelijke voorkeur ontwikkelen voor ofwel traditionele ofwel populaire cultuur. In eerder onderzoek is echter al aangetoond dat de gecombineerde belangstelling voor uiteenlopende culturele interesses tot 1995 steeds vaker voorkwam (De Haan en Knulst 2000: 100/101). Die ontwikkeling heeft zich na 1995 niet verder doorgezet (tabel 8.12). De frequentie waarmee in 1999 traditionele en populaire cultuur werd gecombineerd, suggereert geen verdere opmars van de culturele omnivoor (tabel 8.12). Hoewel het aandeel personen dat geen enkel bezoek brengt verder is gedaald, resulteerde dit voornamelijk in een groei van de groep die uitsluitend populaire cultuur bezoekt. Ook de omvang van de groep die uitsluitend in traditionele cultuur is geïnteresseerd bleef sinds 1995 constant.

Tabel 8.12 Combinatie van traditionele en populaire cultuur in een jaar, bevolking van 12 jaar en ouder, 1979-1999 (in procenten en index 1999, 1995 = 100)

	1979	1983	1987	1991	1995	1999	index
geen bezoek	40	38	38	37	36	32	90
alleen traditionele cultuur ^a	9	11	13	13	12	11	99
alleen populaire cultuur ^b	30	24	21	21	25	27	111
combinatie trad. en popcultuur	20	27	28	28	28	29	103

a Klassieke muziek, ballet, beroepstoneel en musea.

b Popmuziek, jazz, musical, cabaret en bioscoop.

Bron: SCP (AVO)

8.7 Conclusie: uitgaan blijft populair

In een periode van toenemende drukte is vooral de buitenshuis doorgebrachte vrije tijd van Nederlanders teruggelopen. Deze teruggang heeft consequenties voor de verschillende activiteiten die men buiten de deur onderneemt. Dit geldt ook voor het uitgaan. Hiertoe is hier niet alleen het bezoek aan café, discotheek, restaurant en andere horecagelegenheden gerekend, maar ook het bezoek aan culturele instellingen (museum, podium of bioscoop) en het bezoek aan sportwedstrijden, dierentuinen en pretparken. Na een geleidelijke stijging van de uitgaanstijd is deze trend tussen 1995 en 2000 gekeerd. In die periode bleef het aantal uitgaansuren constant op ongeveer 2,5. Het grootste deel van de uitgaanstijd in 2000 werd in horecagelegenheden doorgebracht (66%). Bezoek aan cultuur (18%) en 'overig uitgaan' (16%) hadden een meer bescheiden plaats op de uitgaansagenda. Van de drie soorten uitgaan heeft het cultuurbezoek zich sinds het midden van de jaren negentig weten te handhaven in een tijdperk van krimpende vrije tijd. De grotere drukte is vooral ten koste gegaan van het overige uitgaan.

Hoewel het uitgaan in de onderzoekswEEK in oktober stagneerde, groeide het aandeel van de bevolking dat minstens één keer per jaar café's bezoekt. Steeds meer mensen gaan 'wel eens' uit, maar minder mensen doen dit met regelmaat. De drukte in het uitgaansleven is dan ook te omschrijven als een 'parade der passanten' (SCP 1998). Nederlanders neigden in de jaren tachtig en vroege jaren negentig naar een omnivore vrijetijdsbesteding. De combinatie van verschillende interesses komt vooral voor rekening van personen die zowel culturele instellingen als horecagelegenheden bezoeken. Tussen 1995 en 2000 heeft deze ontwikkeling zich niet verder doorgezet.

9.1 Sport in de schijnwerpers

Sport behoort, met uitgaan en televisiekijken, tot de vormen van vrijetijdsbesteding waarvoor tot 1995 gestaag meer tijd werd ingeruimd. Dat tijdsbeslag verdubbelde van 0,7 uur per week per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder in 1975 tot 1,4 uur in 1995. Sport kon daardoor moeilijk nog getypeerd worden als het elitaire tijdverdrijf van jongemannen uit de bovenlagen van de bevolking. In 1995 sportte ruim de helft van de bevolking (55%) met enige regelmaat (Van den Heuvel en Van der Werff 1998: 4), waaronder aanzienlijke aantallen vrouwen, ouderen en mensen uit andere 'lagen' van de bevolking. Sportdeelname vormde aan het einde van de twintigste eeuw een welhaast even bereikbare als legitieme vorm van tijdsbesteding.

De status van sport als legitieme vorm van vrijetijdsbesteding werd door zowel markt als overheid gestimuleerd. De markt heeft de sport ontdekt als vehikel voor pr-activiteiten en als lucratieve investering. Sport is 'big business' geworden (Van den Heuvel 2001). Vanuit de beleidswereld wordt sport geroemd (en financieel ondersteund) om zijn bijdrage aan de sociale cohesie, aan de maatschappelijke integratie en aan de Nederlandse economie. Recent staat verder ook het gezondheidsaspect van sport volop in de schijnwerpers. In de nota *Sport, bewegen en gezondheid* concludeert de overheid dat er positieve gezondheidsprirakels uitgaan van de sport, zelfs als rekening wordt gehouden met blessureleed (VWS 2001).

De aandacht voor sport als vehikel voor gezondheidsvraagstukken moet geplaatst worden tegen de achtergrond van de bevinding dat Nederlanders in toenemende mate aan 'bewegingsarmoede' zouden lijden. Hooguit 40% (in de winter) tot 53% (in de zomer) van de bevolking zou vanuit gezondheidsperspectief gezien voldoende bewegen (Hildebrandt et al. 1999a: 25). Als gevolg van mechanisering en automatisering zijn veel vormen van bewegen uit het dagelijks leven verdwenen. Wasmachine en auto zijn hier pregnante, maar zeker niet de enige, voorbeelden van. Sport, maar ook zaken als fietsen en wandelen, zouden het bewegen weer kunnen terugbrengen in het leven van alledag.

Mede onder invloed van de vergrijzing lijkt de sportdeelname echter een plafond te bereiken. Analyses op basis van het reeds eerder aangehaalde AVO-onderzoek wezen uit dat de sportdeelname tussen 1995 en 1999 nauwelijks nog is gestegen. Meer sporters beoefenen twee of meer sporten, maar een kleiner aandeel sporters sport wekelijks of neemt deel aan competities of trainingen. De interesse om in verenigingsverband te sporten leek in de jaren negentig wat te zijn afgenomen (De Haan en Breedveld 2000). In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd welke ontwikkelingen zich in het TBO hebben voorgedaan in de actieve sportdeelname, ofwel het zelf sporten (zie § 8.4 voor een analyse van de 'passieve' sportdeelname in de vorm van het bezoek aan sportwedstrijden). Eerst wordt ingegaan op de procentuele sportdeelname en op de tijdsbesteding aan het sporten (§ 9.2). Vervolgens komen enige andere aspecten van sportdeelname ter sprake: het sporten via verenigingen, het aantal sporten dat men beoefent en de locatie van het sporten (§ 9.3). Tot slot wordt het perspectief verbreed tot het bredere kader van sport en beweging (§ 9.4).

9.2 Sport: deelname en tijdsduur

Het tijdsbestedingsonderzoek bevat diverse mogelijkheden om ontwikkelingen in de actieve sportdeelname in kaart te brengen. De vragenlijst verschaft informatie over welk deel van de bevolking met enige regelmaat zegt te sporten; het dagboekje geeft inzicht in het aandeel mensen dat in die week gesport heeft en in het tijdsbeslag door sport onder de actieve sporters. Uit tabel 9.1 blijkt dat genoemde maatstaven voor de sport zich tussen 1995 en 2000 niet bijzonder gunstig ontwikkeld hebben.

Tabel 9.1 Sportdeelname, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren en procenten, en index 2000, 1995 = 1000)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
tijdsbesteding aan sporten (uren per week)	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4	1,2	91
sportdeelname in oktoberweek (%)	26	30	35	38	40	39	97
tijdsduur sport van sporters (uren per week)	2,8	3,1	3,5	3,2	3,4	3,2	94
sportdeelname vragenlijst (%) ^a	39	45	50	50	55	50	91

a Definitiewijziging in 1995.

Bron: SCP (TBO)

De jarenlange groei van de tijdsbesteding aan het sporten is na 1995 tot stilstand gekomen (de daling in de tabel blijkt niet significant). Evenmin was er sprake van een groeiend aandeel personen dat tijdens een doorsnee week in oktober ten minste één kwartier had gesport. De sporttijd onder de sporters schommelt al langere tijd tussen de drie en de drieënhalve uur per week.

Uit de eerder gememoreerde analyse van de invloed van de weersgesteldheid komt naar voren dat sport in vergelijking met de andere onderzochte vrijetijdsactiviteiten tamelijk gevoelig is voor deze factor. Na verdiscontering van het koudere en nattere weer in 2000 zou de sporttijd zelfs moeten zijn gestegen, in plaats van (marginaal) te zijn gedaald. Deze bevinding staat echter haaks op de constatering, op basis van de sportvraag in de vragenlijst, dat de sportdeelname in 2000 met 5 procentpunten is gedaald. Combinatie van de sportgegevens in dagboek en vragenlijst wijst uit dat er in 2000 meer mensen waren die naar eigen zeggen (in antwoord op de vragenlijst) niet regelmatig sporten, maar die in de onderzoeksweek toch gesport bleken te hebben. Men zou deze groep kunnen opvatten als 'gelegenheidssporters'. In 2000 ging het daarbij om 7% van de bevolking (in 1995 om 3%). Het andere type gelegenheidssporters – degenen die zeggen te sporten maar het in de betreffende week niet hadden gedaan – bleef met 17% van de bevolking (een derde van de sporters) constant.

Zoals gememoreerd groeide in de periode 1975-1995 de sportdeelname onder brede lagen van de bevolking en vond sport ook ingang onder vrouwen en ouderen. Hebben die groepen hun sportdeelname gecontinueerd, of is de gedaalde sportdeelname vooral bij hen te vinden en schoof sportbeoefening weer wat op in de richting van een elitaire mannenzaak? Tabel 9.2 geeft weer hoe de hoeveelheid sporttijd zich onder de diverse bevolkingscategorieën ontwikkeld heeft.

Tabel 9.2 Tijdsbesteding aan sporten naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week, index 2000, 1995 = 1000)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4	1,2	91
sekses							
man	0,9	1,2	1,6	1,5	1,8	1,5	85
vrouw	0,5	0,7	0,9	0,9	1,0	1,0	101
leeftijd							
12-19 jaar	1,9	2,3	3,0	2,5	2,9	2,6	88
20-34 jaar	0,8	1,0	1,2	1,3	1,3	1,3	97
35-49 jaar	0,5	0,7	1,0	1,1	1,2	1,1	95
50-64 jaar	0,2	0,3	0,5	0,6	1,0	0,9	87
≥ 65 jaar	0,1	0,3	0,5	0,6	0,8	0,9	111
gezinspositie							
inwonend bij ouders	1,7	2,2	2,7	2,3	2,5	2,3	93
alleenwonend	0,1	0,4	0,7	1,0	1,0	1,2	119
met partner zonder kinderen	0,4	0,6	0,8	1,0	1,2	1,1	97
ouder met thuisw. kind(eren)	0,5	0,7	0,9	1,0	1,1	0,9	79
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	0,6	0,9	1,1	1,0	1,2	0,8	68
mbo, havo, vwo	1,3	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	95
hbo, wo	0,7	0,9	1,2	1,3	1,5	1,6	111
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	2,0	2,4	2,9	2,5	2,6	2,7	104
werkend	0,6	0,8	1,0	1,2	1,3	1,2	91
huishouding	0,3	0,5	0,6	0,6	0,8	0,8	97
werkloos, arbeidsongeschikt	0,5	0,6	1,0	0,8	1,0	0,4	42
gepensioneerd	0,1	0,4	0,7	0,7	1,1	0,9	80

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Tussen 1975 en 1995 gingen zowel mannen als vrouwen meer tijd aan sport besteden. Voor beide seksen geldt dat de sporttijd in dit tijdvak verdubbelde. Na 1995 bleven vrouwen evenveel tijd aan sport besteden, terwijl mannen fors minder gingen sporten (-15%). Hoewel mannen nog altijd beduidend meer sporten dan vrouwen, lag de verhouding in sporttijd tussen de seksen in 2000 evenwichtiger dan in 1975 en in 1995. Wat leeftijd betreft vallen vooral de ouderen op, en wel om twee redenen. Ten eerste nam de sporttijd onder ouderen op langere termijn (1975-2000) indrukwekkend toe: met een factor 4,5 onder 50-64-jarigen en zelfs met een factor 9 onder 65-plussers. Ten tweede was de ontwikkeling van de sporttijd onder 65-plussers ook na 1995 verhoudingsgewijs vrij gunstig. Over alle jaren heen besteedden jongeren beduidend meer tijd aan sport dan ouderen. Ook in 2000 was dat het geval.

Hoger opgeleiden gingen over de hele periode gestaag meer sporten. Onder lager opgeleiden vertoonde de sporttijd tussen 1995 en 2000 een aanzienlijke daling. Per saldo is daardoor in 25 jaar een tamelijk eenduidig verband ontstaan tussen opleidingsniveau en de tijd die men aan sport besteedt, een verband dat zich in 1975 nog niet manifesteerde (dit blijkt ook in het AVO-onderzoek het geval, zie De Haan en Breedveld 2000).

Naar de positie in het gezin onderscheiden gingen vooral ouders van thuiswonende kinderen minder sporten, naar de positie op de arbeidsmarkt gold dat alleen voor werklozen/arbeidsongeschikten. Wat betreft de laatste groep valt te denken aan een interpretatie in termen van een uitzuivering: degenen die zelfs tijdens de hoogconjunctuur in 2000 geen werk hadden, hadden bij uitstek weinig fut of ondervonden veel belemmering (vgl. hoofdstuk 8).

Ook een nadere analyse van de andere sportindicatoren wijzen op een kleiner worden van het verschil tussen mannen en vrouwen (tabel 9.3). Anno 2000 is het belangrijkste verschil tussen mannen en vrouwen dat sportende mannen meer tijd aan sport besteden dan sportende vrouwen. Naar leeftijd onderscheiden is het omgekeerde het geval; ouderen en jongeren verschillen sterker in de deelnamegraad dan in de sporttijd van sporters zelf. Oudere sporters (65-plus) deden in 2000 in sporttijd nauwelijks meer onder voor jongere sporters. Van de verschillende onderscheiden gezinsposities waren ouders met kinderen de enigen van wie zowel de sportdeelname als de sporttijd van sporters tussen 1995 en 2000 daalde. Hetzelfde geldt bij de onderscheiden opleidingsniveaus voor de lager opgeleiden.

Tabel 9.3 Sportdeelname onder sporters naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in uren per week en procenten)

	sportdeelname in oktoberweek (%)		tijdsduur sport van sporters (uren per week)		sportdeelname vragenlijst (%)	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	40	39	3,4	3,2	55	50
sekses						
man	42	40	4,3	3,8	57	50
vrouw	38	37	2,6	2,6	52	50
leeftijd						
12-19 jaar	64	64	4,6	4,0	71	68
20-34 jaar	42	43	3,2	3,0	58	56
35-49 jaar	39	38	3,1	3,0	55	50
50-64 jaar	33	32	3,0	2,7	49	49
≥ 65 jaar	25	26	3,3	3,5	39	29
gezinspositie						
inwonend bij ouders	57	60	4,4	3,9	66	65
alleenwonend	34	32	2,9	3,7	52	46
met partner zonder kinderen	35	37	3,3	3,0	52	48
ouder met thuisw. kind(eren)	38	34	3,0	2,6	52	46
opleidingsniveau						
lo, lbo, mavo	33	28	3,7	2,9	44	35
mbo, havo, vwo	44	43	3,4	3,2	59	58
hbo, wo	47	48	3,2	3,4	67	60
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	60	62	4,3	4,3	71	70
werkend	42	41	3,2	3,0	60	53
huishouding	36	33	2,3	2,4	45	46
werkloos, arbeidsongeschikt	24	18	4,2	2,3	36	27
gepensioneerd	23	25	4,7	3,5	42	33

a Huidige of voltioede opleiding.

Bron: SCP (TBO)

9.3 Sportvereniging, aantal sporten en sportlocatie

Gegevens uit het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) wijzen uit dat sporters de laatste jaren wat meer sporten zijn gaan beoefenen, maar daarbij minder vaak lid waren van sportverenigingen (De Haan en Breedveld 2000). Eerdere tijdsbestedingsgegevens suggereren verder dat de sport tussen 1975 en 1995 onderhevig was aan schaalvergroting en daarmee vaker verder van huis plaatsvond (Mommaas 2000). De gegevens over de tijdsbesteding in 2000 ondersteunen deze bevindingen ten dele (tabel 9.4).

Evenals in het AVO trad er in de jaren negentig in het TBO een daling op in het aandeel sporters dat (onder andere) in verenigingsverband sport. Die daling kwam echter vooral voor rekening van de periode 1990-1995 en minder (eigenlijk niet) voor de laatste vijf jaar.

De geleidelijke stijging van het sporten buiten de woonplaats in de periode 1975-1995 werd in 2000 deels weer tenietgedaan. Niet denkbeeldig is dat de relatief slechte weersomstandigheden in de onderzochte weken hieraan mede debet zijn geweest. Een sluitende theorie waarom kou en vochtigheid van invloed zouden zijn op de sportlocatie, ontbreekt echter.

Tabel 9.4 Sporten in verenigingsverband, aantal beoefende sporten en sporten buiten de woonplaats onder sporters van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten resp. aantal sporten, index 2000 met 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
≥ 1 sport in verenigingsverband (% sporters)	60	65	60	63	58	57	99
sporten buiten woonplaats (% sporttijd)	23	30	30	36	36	31	85
aantal sporten (onder sporters)	1,6	1,6	1,9	1,8	1,8	2,5	140
sporters met meer dan 1 sport (% sporters)	39	41	50	48	45	69	152

Bron: SCP (TBO)

In eerste aanleg lijkt ook de bevinding (uit het AVO) dat men vaker verschillende sporten is gaan beoefenen, te worden bevestigd: de periode 1995-2000 gaf een scherpe stijging te zien van het aantal sporten per sporter. Nadere inspectie leert evenwel dat de toename van het aantal beoefende sporten tussen 1995 en 2000 waarschijnlijk een afspiegeling is van een veranderde vraagstelling.

Ten eerste werden in 2000 nieuwe sporten als golf en skaten in het onderzoek opgenomen. Vooral dat laatste trok veel publiek: 14% van de sporters deed aan skaten, 4% aan golf (tabel 9.5). Met weglating van deze twee sporten valt het aantal beoefende sporten per sporter in 2000 wat lager uit (-0,2 sport), maar ligt het nog altijd belangrijk hoger dan in 1995.

Daarnaast laat het zich aanzien dat genoemde stijging van het aantal beoefende sporten voor een belangrijk deel werd veroorzaakt door een onbedoelde verandering van de vraagformulering. In 1995 werd gevraagd 'welke sporten men beoefende'. In 2000 luidde de vraag of 'men... beoefent', waarbij telkenmale de diverse takken van sport de revue passeerden (zonder dat het woord sport viel). Deze ogenschijnlijk kleine tekstuele wijziging had relatief grote stijgingen van de deelnamecijfers van joggen, en vooral zwemmen en fietsen/wandelen tot gevolg. Aangezien deze stijgingen niet door andere bronnen worden bevestigd en dergelijke methode-effecten bekend zijn uit andere

sportstudies (Smit 2001; Roques 2001; Visser 2001), moet worden verondersteld dat het hier een effect van de veranderde meetmethode betreft, en geen feitelijke ontwikkeling.

Tabel 9.5 Deelname aan verschillende sporten, 1995 en 2000 (in procenten van de sporters van 12 jaar en ouder)

	1995	2000
voetbal	9	12
hockey	3	2
handbal	2	2
andere veldsport	3	5
volleybal	7	7
badminton	4	4
gymnastiek, aerobics, fitness	30	31
squash	4	5
zaalvoetbal	5	6
andere zaalsport	9	7
joggen, hardlopen	15	21
zwemmen	22	35
tennis	16	16
fietsen, wandelen	26	58
overige sporten	20	20
skeeleren		14
golf		4

Bron: SCP (TBO)

In tabel 9.6 is het sporten via de vereniging afgezet tegen een aantal persoonskenmerken. Terwijl in 1995 nog duidelijk meer mannen dan vrouwen in verenigingsverband sportten, deden ze dat in 2000 in vrijwel gelijke mate. Sportverenigingen zijn vooral geliefd bij jonge sporters. In de leeftijdscategorie 20-34 jaar krijgt de verenigingssport het hard te verduren, in 2000 nog wat meer dan in 1995. Evenals bij de duur van het sporten doen sportende ouderen (50-plussers) wat betreft het sporten in verenigingsverband in 2000 niet meer onder voor de groep 20-49-jarigen.

Ook wat betreft de locatie van het sporten groeiden mannen en vrouwen naar elkaar toe. In 2000 speelde een aanzienlijk kleiner deel van de mannensport zich buiten de eigen woonplaats af. Het meeste werd er buiten de woonplaats gesport door de 20-34-jarigen, de hoger opgeleiden en de werkenden. Verder sportten in 2000 vooral de alleenwonenden voor een belangrijk deel buiten de eigen woonplaats. De ouderen van 2000 sportten minder buiten de woonplaats dan de ouderen van 1995.

Tabel 9.6 Sporten in verenigingsverband en sporten buiten woonplaats, sporters van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in procenten respectievelijk in procenten van de totale sporttijd)

	sport in verenigingsverband (% sporters)		aandeel sporttijd buiten woonplaats (% sporttijd)	
	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	58	57	36	31
sekses				
man	62	57	40	33
vrouw	53	58	30	29
leeftijd				
12-19 jaar	81	83	29	22
20-34 jaar	55	50	42	39
35-49 jaar	55	53	40	33
50-64 jaar	50	55	34	29
≥ 65 jaar	49	57	37	25
gezinspositie				
inwonend bij ouders	76	75	31	27
alleenwonend	47	50	35	38
met partner zonder kinderen	53	51	44	35
ouder met thuisw. kind(eren)	55	55	39	27
opleidingsniveau ^a				
lo, lbo, mavo	60	59	33	21
mbo, havo, vwo	58	60	35	33
hbo, wo	54	52	43	36
arbeidsmarktpositie				
studerend, schoolgaand	77	77	34	28
werkend	55	52	40	36
huishouding	55	61	21	28
werkloos, arbeidsongeschikt	41	31	33	22
gepensioneerd	44	54	43	22

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

9.4 Sport en bewegen

Voor de gezondheid is het niet noodzakelijk om bij het sporten 'tot de bodem te gaan'. Volgens de Nederlandse Norm Gezond Bewegen (NNGB) zou men ten minste vijf dagen per week een half uur per dag (jongeren een uur per dag) matig intensief moeten bewegen alvorens daarvan de gezondheidsvruchten te kunnen plukken (Hildebrandt et al. 1999b). Aangezien de meeste mensen niet dagelijks sporten, zal de verlangde gezondheidswinst niet met sport alleen kunnen worden gerealiseerd. In deze voorlaatste paragraaf is het sporten daarom in de bredere context van het sportieve bewegen geplaatst (tabel 9.7). Bewegen omvat hier naast sport ook wandelen en fietsen, enerzijds als doel op zichzelf (de recreatieve wandel- of fietstocht) en anderzijds als vervoerswijze op weg naar andere activiteiten. Anders dan bij de NNGB is alleen gekeken naar de tijdsbesteding per week, niet naar het aantal dagen dat men beweegt.

Tabel 9.7 Sport en bewegen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 1000)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
tijdsbesteding sporten	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4	1,2	91
wandelen, fietsen als doel op zichzelf	0,8	0,6	0,8	0,6	0,7	0,5	73
wandelen, fietsen als vervoer	2,5	2,5	2,7	2,9	3,1	2,6	85
totaal bewegen	4,0	4,0	4,8	4,7	5,2	4,4	85
<i>aandeel sport in beweegpatroon (%)</i>	<i>18</i>	<i>24</i>	<i>26</i>	<i>26</i>	<i>26</i>	<i>28</i>	<i>108</i>

Bron: SCP (TBO)

Uit de tabel valt op te maken dat niet alleen het sporten maar ook het wandelen en fietsen in 2000 aan belang hebben ingeboet. Anders dan bij het sporten in enge zin blijkt deze daling niet geheel verklaard te kunnen worden uit de veranderde weersomstandigheden (zie bijlage B5). De tijdsbesteding aan wandelen en fietsen als doel op zichzelf en als vervoerswijze namen in 2000 beide af. Aangezien ook de sporttijd afnam, was er in 2000 voor het eerst sinds 1975 sprake van een daling in het aantal uren 'beweging'. Binnen dit pakket van activiteiten heeft het wandelen en fietsen als vervoerswijze het grootste aandeel. Wel is het belang van sport voor het bewegen sinds 1975 stelselmatig toegenomen. In verhouding tot de andere bewegingsactiviteiten was de ontwikkeling in het sporten ook na 1995 nog relatief gunstig. In tabel 9.8 is weergegeven hoe het bewegen zich sinds 1975 voor verschillende bevolkingsgroepen heeft ontwikkeld.

De patronen in het bewegen wijken op een aantal punten af van de patronen in de sport (vgl. tabel 9.2). Zo zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen bij bewegen van oudsher kleiner dan bij sport. Ook de positie van werkenden is bij bewegen anders dan bij sport. Waren de werkenden bij sport na de scholieren/studenten de actiefste groep (in tijdsduur gemeten), bij bewegen is die eer voorbehouden aan werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden. Bij het bewegen inclusief wandelen en fietsen is de toename in de tijdsbesteding sinds 1975 onder 65-plussers minder spectaculair dan bij het sporten op zichzelf. Aangezien bij 65-plussers de toename van het sporten die van het bewegen overstijgt, mag worden aangenomen dat hier voor een deel sprake is van vervanging van de ene activiteit door de andere.

De cijfers voor bewegen geven ook patronen te zien die gedeeltelijk vergelijkbaar zijn met die voor sport. Naast de genoemde convergentie tussen mannen en vrouwen geldt dit voor de positie van jongeren (12 tot 19 jaar). Zij bewegen ongeveer tweemaal zo lang als de rest van de bevolking en kennen, als enige leeftijdscategorie, na 1995 geen terugloop in het bewegen. Verder blijken vooral hoger opgeleiden tussen 1975 en 1995 meer te zijn gaan bewegen. De daling in het bewegen tussen 1995 en 2000 deed zich bij hoger opgeleiden ook iets minder sterk voor dan bij lager en middelbaar opgeleiden.

Tabel 9.8 Tijdsbesteding aan bewegen (sporten, wandelen en fietsen) naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 1000)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van ≥ 12 jaar	4,0	4,0	4,8	4,7	5,2	4,4	85
sekses							
man	4,2	4,4	5,1	4,8	5,5	4,5	82
vrouw	3,7	3,7	4,4	4,5	4,9	4,4	88
leeftijd							
12-19 jaar	6,6	7,4	8,3	7,8	8,2	8,4	103
20-34 jaar	3,7	3,9	4,3	4,6	4,6	4,1	89
35-49 jaar	3,0	3,0	3,9	4,1	4,9	3,9	80
50-64 jaar	3,3	3,1	3,8	4,0	4,9	3,9	79
≥ 65 jaar	3,2	2,9	4,3	3,7	4,7	3,7	78
gezinspositie							
inwonend bij ouders	6,1	6,8	7,4	6,9	7,2	7,5	105
alleenwonend	3,1	3,4	4,4	4,6	5,0	5,0	100
met partner zonder kinderen	3,3	3,1	4,4	4,1	4,9	3,5	72
ouder met thuisw. kind(eren)	3,1	3,2	3,7	4,0	4,6		79
opleidingsniveau ^a							
lo, lbo, mavo	3,7	3,8	4,5	4,2	4,9	3,8	78
mbo, havo, vwo	5,5	5,8	5,3	5,1	5,4	4,7	87
hbo, wo	3,7	4,1	4,9	5,1	5,4	4,9	90
arbeidsmarktpositie							
studerend, schoolgaand	7,2	7,6	8,3	7,9	7,9	8,3	104
werkend	3,3	3,4	3,7	3,9	4,3	3,7	86
huishouding	3,0	2,8	4,0	3,9	5,1	4,0	78
werkloos, arbeidsongeschikt	4,0	3,5	4,5	4,7	5,0	4,2	84
gepensioneerd	4,1	3,9	5,1	4,5	5,4	4,1	75
a Huidige of voltooide opleiding.							
Bron: SCP (TBO)							

In tabel 9.9 is het bewegen, voor 1995 en 2000, uiteengelegd in de drie hier onderscheiden activiteiten: sport, wandelen en fietsen als doel op zichzelf en als vervoerswijze op weg naar een andere activiteit. De kolom 'sport' is identiek aan de laatste twee jaren van tabel 9.2 en dient hier als referentiekader.

Wandelen en fietsen als doel op zichzelf waren in 1995 vooral belangrijk onder ouderen, alleenstaanden, paren zonder kinderen, en mensen zonder studie- of arbeidsverplichtingen. In 2000 is hier niet veel in veranderd, behalve dat onder genoemde groepen de teruggang in de tijdsbesteding zich soms wat sterker lijkt voor te doen dan onder andere groepen. Vermoedelijk speelt bij een dergelijke niet verplichtende, zich veelal in het weekeinde afspelende (buiten)activiteit als deze het slechtere weer in 2000 een grotere rol.

Tabel 9.9 Tijdsbesteding aan drie vormen van bewegen naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in uren per week)

	sporten		fietsen/wandelen als vervoer		fietsen/wandelen als doel op zichzelf	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	1,4	1,2	3,1	2,6	0,7	0,5
sekses						
man	1,8	1,5	2,9	2,4	0,8	0,6
vrouw	1,0	1,0	3,3	2,9	0,7	0,5
leeftijd						
12-19 jaar	2,9	2,6	5,0	5,2	0,3	0,6
20-34 jaar	1,3	1,3	2,9	2,5	0,4	0,3
35-49 jaar	1,2	1,1	3,0	2,4	0,7	0,4
50-64 jaar	1,0	0,9	2,8	2,2	1,2	0,8
≥ 65 jaar	0,8	0,9	2,5	2,1	1,4	0,7
gezinspositie						
inwonend bij ouders	2,5	2,3	4,4	4,7	0,3	0,5
alleenwonend	1,0	1,2	3,1	3,1	0,9	0,7
met partner zonder kinderen	1,2	1,1	2,6	1,8	1,1	0,6
ouder met thuisw. kind(eren)	1,1	0,9	2,8	2,2	0,6	0,5
opleidingsniveau ^a						
lo, lbo, mavo	1,2	0,8	3,0	2,4	0,7	0,6
mbo, havo, vwo	1,5	1,4	3,3	2,9	0,6	0,4
hbo, wo	1,5	1,6	3,1	2,6	0,9	0,6
arbeidsmarktpositie						
studerend, schoolgaand	2,6	2,7	5,1	5,2	0,3	0,4
werkend	1,3	1,2	2,5	2,1	0,5	0,4
huishouding	0,8	0,8	3,3	2,5	1,0	0,7
werkloos, arbeidsongeschikt	2,6	0,4	3,0	3,1	1,0	0,6
gepensioneerd	1,0	0,9	2,8	2,3	1,6	0,9

a Huidige of voltooide opleiding.

Bron: SCP (TBO)

Goed of slecht weer speelt schijnbaar minder een rol voor degenen die zich wandelend of fietsend naar school of studie begeven. Jongeren zijn de absolute heersers over het fietspad, in 2000 niet minder dan in 1995. In vergelijking met zowel scholieren/studenten als met niet-werkenden geldt dat werkenden zich minder te voet of met de fiets verplaatsen.

9.5 Conclusie: te druk en te nat om te bewegen

De laatst gehouden editie van het tijdsbestedingsonderzoek suggereert dat de groei in de actieve sportdeelname van de jaren zeventig en tachtig tot stilstand is gekomen. Er werd in 2000 weer wat meer binnen de woonplaats gesport. Na de forse daling in het sporten via de vereniging van na 1990 heeft de verenigingssport in 2000 een pas op de plaats gemaakt. Evenals de sporttijd daalde tussen 1995 en 2000 ook de tijd die aan wandelen en fietsen werd besteed. Daarmee vertoonde het bewegen in bredere zin een teruggang.

Ouderen zijn op de lange termijn meer gaan sporten, maar nauwelijks meer of iets minder gaan wandelen en fietsen. Per saldo is de bewegingswinst voor ouderen op de langere termijn positief en op korte termijn negatief. Jongeren steken in 2000 zowel wat betreft sport als bewegen met kop en schouders boven de rest van de bevolking uit. Tussen 1995 en 2000 zijn verschillen tussen mannen en vrouwen in sporten en bewegen kleiner geworden, terwijl de verschillen naar opleidingsniveau wat groter werden. Bij het sporten in verenigingsverband lopen de data van TBO en AVO goed met elkaar in de pas. Ook in het AVO wordt sinds de vroege jaren negentig een afnemende belangstelling voor sportdeelname in verenigingsverband gerapporteerd.

Bij de cijfers over sportdeelname dient te worden opgemerkt dat het weer hier een rol lijkt te hebben gespeeld. Verdiscontering van het weer zou, als de berekeningen correct zijn, betekenen dat de sport er in 2000 nog wat gunstiger van af komt. Op de geregistreerde daling van het aandeel sporters in de vragenlijst geldt de versturende invloed van deze 'toevallige' factor niet. Hieruit zou men moeten concluderen dat de sportdeelname 'werkelijk' daalt. Uit ander SCP-onderzoek (AVO) komt naar voren dat de sportdeelname tussen 1995 en 1999 heel licht is gestegen en dat er een daling optreedt in het aandeel sporters dat wekelijks sport. Een voorzichtige interpretatie van de tijdsbestedingsgegevens zou luiden dat de grootste groei in de actieve sportdeelname achter de rug is.

De daling in het bewegen vormt eveneens een trendbreuk ten opzichte van eerdere jaren, maar is in overeenstemming met onderzoek van de Nederlandse Norm Gezond Bewegen, waaruit een toenemende bewegingsarmoede naar voren komt (Hildebrandt et al. 1999). De analyse over de invloed van de ongunstige weersgesteldheid in 2000 wijst uit dat de daling in het bewegen slechts ten dele te herleiden is tot de invloed van kouder en natter weer. Te koud, te nat of te druk: voornamelijk lijkt de Nederlandse sporter weinig geëngageerd.

10.1 Referentiepunten van deze studie

De onderhavige studie geeft een actueel beeld van de tijdsbesteding en de tijdsordening in Nederland, gebaseerd op het 'tijdsbestedingsonderzoek' uit begin oktober 2000. In dit onderzoek noteerden ruim achttienhonderd personen een week lang in een dagboekje wat ze hadden gedaan en waar ze zich bevonden. De gegevens werden in de zomer van 2001 opgeleverd en zijn dus op korte termijn ontsloten. De wens om snel een overzicht te bieden van de belangrijkste trends en ontwikkelingen voerde daarbij de boventoon. Desondanks werden de nieuwste tijdsbestedingsgegevens niet volledig blanco tegemoet getreden. Twee referentiepunten 'stuurden' de analyses.

Het eerste referentiepunt bestond uit de trends in de besteding en de ordening van tijd over de periode 1975-1995, zoals door eerdere edities van het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) aan het licht gebracht. Het leek ons onwaarschijnlijk dat achterliggende lange-termijntontwikkelingen als informalisering, individualisering, automatisering (ICT) en emancipatie van de vrouw plots aan invloed zouden hebben ingeboet. Daarom stelden we ons telkens de vraag of de trends in tijdsbesteding en tijdsordening tot 1995 ook daarna hadden doorgezet.

Het tweede referentiepunt was de reeds beschikbare informatie over de periode 1995-2000. Met name conjuncturele ontwikkelingen en nieuwe wetgeving leken potentieel relevant voor de tijdsbesteding en de tijdsordening. Het veldwerk in oktober 2000 vond plaats op de top van een conjunctuurgolf, waardoor voor het eerst sinds de jaren zestig weer sprake was van schaarste op de arbeidsmarkt. Uit de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het CBS was al bekend dat de arbeidsparticipatie tussen 1995 en 2000 fors was gestegen. Er kwamen in die periode bijna 900.000 arbeidsplaatsen bij. Vooral vrouwen gingen meer werken. Die grotere arbeidsdeelname moest wel voelbaar zijn in de wijze waarop men de wekelijks beschikbare 168 uur had besteed. In die zin kan deze studie worden gelezen als een kroniek van de veranderende tijdsbesteding in een drukker wordende of, in de woorden van de Belgische socioloog Elchardus (1996), mobiliserende samenleving. Daarnaast werden begin 1996 twee nieuwe wetten van kracht, de Arbeidstijdenwet en de Winkeltijdenwet. De regie over de tijd werd hiermee van twee kanten, van de kant van de arbeidstijden en van de kant van de openingstijden, geliberaliseerd. De invoering van deze wetten ging destijds met veel ophef gepaard. Naar mag worden verwacht hebben deze wetten de flexibilisering van de tijdsordening, waarvan voor 1995 reeds sprake was, niet geremd.

10.2 Tijdsbudget

De toenemende arbeidsparticipatie heeft inderdaad duidelijke sporen nagelaten in de tijdsbesteding (zie tabel 10.1 voor enkele kerngegevens). Per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder nam de gemiddelde arbeidstijd met 2,1 uur toe tot 19,4 uur per week in 2000. De achtergrond hiervan is niet dat de werkweek van werkenden langer werd, maar dat meer mensen gingen werken. Dit gold over de hele breedte van de bevolking,

maar meer voor vrouwen dan voor mannen en meer voor jongeren (12-19 jaar) en jongere ouderen (50-64 jaar) dan voor andere leeftijdsgroepen. De werkzame beroepsbevolking groeide zo sterk dat de gemiddelde werkweek per hoofd van de bevolking langer ging duren, ondanks het feit dat de werkweek van werkenden in 2000 iets korter was dan in 1995.

In het kielzog van de gestegen arbeidsparticipatie groeide ook het tijdsbeslag door het totaal aan verplichtingen. De activiteiten uit hoofde van arbeid, studie en huishouden stegen tussen 1995 en 2000 met 1,3 uur. Het drukst waren de 20-49-jarigen, de werkenden c.q. de ouders met thuiswonende kinderen. Deels gaat het hierbij om dezelfde personen, en wel om degenen die in de bloei van hun leven het ouderschap, een carrière en het huishouden combineren. Het drukst van al zijn tweeverdieners met jonge kinderen. Dat het totaal aan verplichtingen minder toenam dan de arbeidsduur, komt doordat er in 2000 minder tijd aan onderwijs werd besteed (-0,9 uur). Aan huishoudelijke en zorgtaken werd in 2000 ongeveer even veel tijd besteed als in 1995.

Op sommige onderdelen van het huishouden gingen mannen wat meer in het huishouden doen en vrouwen wat minder. Van gelijkheid was echter ook in 2000 nog geen sprake: vrouwen verrichtten twee derde van de huishoudelijke en de zorgtaken. De sociale uitwaaiing van activiteiten – mannen iets meer huishoudelijk werk, vrouwen meer betaald werk – zette verder door, maar leidde nog niet tot een gelijke verdeling van betaald en onbetaald werk over de seksen.

De grotere inschakeling van mannen in het huishouden en van vrouwen in het arbeidsproces impliceert dat meer mensen arbeid en zorg dienden te combineren. Dit combineren van taken gaat met zowel objectieve als subjectieve tijdsdruk gepaard. Enerzijds zijn taakcombineerders aantoonbaar drukker, in de zin dat hun verplichtingen een groter beslag op hun tijd leggen, anderzijds voelen zij zich ook drukker, in de zin dat ze vaker rapporteren zich opgejaagd te voelen.

Tabel 10.1 Het tijdsbudget op hoofdlijnen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week,^a in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
verplichte tijd	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9	103
arbeid	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4	112
zorg	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	100
onderwijs	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5	86
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	102
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	95
% taakcombineerders (20-64 jaar)	20	24	28	33	38	47	125

a De drie categorieën tellen niet exact op tot 168 uur, doordat sommige activiteiten niet eenduidig aan een van de hoofd-categorieën toe te schrijven zijn.

Bron: SCP (TBO)

Alle geledingen van de bevolking gingen door de bank genomen wat meer slapen. Een deel van deze extra slaap kan aan het weer worden toegeschreven, maar ook dan resteert nog een toename van de slaaptijd van iets meer dan een uur per week. De precieze oorzaak voor deze stijging is nog niet bekend. Eerste analyses suggereren dat het hier een combinatie betreft van vooral een iets hoger aandeel bedlegerige personen in de onderzochte week, en voorts wellicht van een toenemende behoefte aan 'hersteltijd' en van een gedaalde interesse voor tv-kijken tijdens de late uurtjes.

Na jaren achtereenvolgend te zijn gegroeid, stabiliseerde de mobiliteitstijd in 2000 op het niveau van 1995. Binnen het mobiliteitsbudget groeide het gebruik van de auto, ten koste van het gebruik van andere vervoermiddelen.

10.3 Tijdsordening

Tussen 1995 en 2000 was sprake van een liberalisering van de regie over de tijd. De Arbeidstijdenwet en de Winkeltijdenwet bieden sinds 1996 meer gelegenheid om te werken of te winkelen buiten de traditioneel daarvoor bestemde perioden. Ook de verdere opmars van nieuwe technologieën suggereert groeiende mogelijkheden om zich los te weken van temporele structuren en zelf de tijd te ordenen. Naar het zich nu laat aanzien hebben de ruimere mogelijkheden om de tijd anders in te delen vooralsnog echter weinig gevolgen gehad voor de indeling van de dag en de week (tabel 10.2). Vooral binnen kantooruren (maandag tot en met vrijdag overdag) steeg de arbeidsdeelname. Werk 'buiten kantooruren' steeg niet of nauwelijks, zodat zeker geen sprake was van een relatieve verschuiving van betaald werk naar andere tijdstippen. In dit opzicht was dus geen sprake van een temporele uitwaaiing van verplichtingen. Het disciplinerend effect van de vermeerderde arbeidsinspanning legde kennelijk meer gewicht in de schaal dan de verruimde mogelijkheden die arbeidsinspanning flexibel te 'timen'.

Het deel van de huishoudelijke taken dat 'buiten kantooruren' wordt verricht, groeide wel. Deels is dit een gevolg van de verminderde inzet in het huishouden doordeweeks overdag. Deels ook vindt er een verschuiving plaats van huishoudelijke taken van doordeweeks overdag naar de doordeweekse avonden en de weekenden. De gestegen arbeidsparticipatie, die zich primair binnen kantooruren voltrekt, is er debet aan dat in de groep van 20-64 jaar op het huishouden wordt bezuinigd en dat het naar 'buiten kantooruren' verplaatst wordt. De grotere arbeidsdeelname heeft een stabiliserend effect op de timing van betaald werk, maar noopt tot flexibiliteit in de timing van huishoudelijk werk.

De opmars van het wassen en strijken op zondag, in plaats van 'maandag wasdag', is een treffend voorbeeld van het verplaatsen van huishoudelijke activiteiten in de tijd. Daarnaast droeg de verruiming van de winkeltijden bij aan de verandering van de temporele organisatie van de huishoudelijke taken. Met name personen in zogenaamde 'nieuwe huishoudens' (tweeverdieners en werkende alleenstaanden) verplaatsten een deel van het boodschappen doen naar de avond. Het leeuwendeel van de boodschappen werd echter nog doordeweeks overdag gedaan.

Daarentegen ondergingen collectieve piektijden voor zaken als opstaan, eten en werken tussen 1995 en 2000, anders dan in de periode 1990-1995, nauwelijks verandering. Individuele routines (de mate waarin iemands ene doordeweekse dag op de andere lijkt) toonden evenmin tekenen van slijtage.

Concluderend kan worden gesteld dat, niettegenstaande verruimde mogelijkheden voor het vaststellen van arbeids- en winkeltijden, de eerder geconstateerde geleidelijke erosie van de tijdsordening na 1995 een pas op de plaats heeft gemaakt. De tijdsordening toont zich tamelijk resistent tegen pogingen tot liberalisering.

Tabel 10.2 Timing van betaald en huishoudelijk werk, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week, in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
betaald werk	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,4	110
doordeweeks overdag	15,3	14,8	14,7	16,0	17,3	19,2	111
avond, nacht en weekend	2,4	2,4	2,6	3,0	3,1	3,2	103
<i>% betaald werk avond/nacht/weekend</i>	<i>14</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>15</i>	<i>14</i>	<i>93</i>
huishoudelijk werk	25,0	24,5	25,1	23,4	23,5	22,9	97
doordeweeks overdag	15,4	14,9	15,0	13,7	13,2	12,4	94
avond, nacht en weekend	9,6	9,6	10,1	9,7	10,3	10,5	102
<i>% huishouden avond/nacht/weekend</i>	<i>38</i>	<i>39</i>	<i>40</i>	<i>41</i>	<i>44</i>	<i>46</i>	<i>104</i>

Bron: SCP (TBO)

10.4 Vrije tijd

Meer werk en meer slaap betekent binnen de gesloten boekhouding van 168 uur per week onvermijdelijk dat er elders minder tijd beschikbaar was. De keuzes om meer te werken en meer te slapen gingen beide ten koste van de vrijetijdsbesteding. Door de bank genomen had men in 1995 per week 2,5 uur vrije tijd meer dan in 2000 (tabel 10.3). Tot 1995 deed zich onder de potentiële beroepsbevolking al een vermindering van de vrije tijd voor, sindsdien gold die afname alle bevolkingsgroepen. Werkenden en 65-plussers gingen er relatief weinig in vrije tijd op achteruit, de vermeerdeerde deelname aan het arbeidsproces was immers niet op hen van toepassing.

Sinds 1995 is vooral op vrijetijdsactiviteiten buiten het eigen huis bezuinigd, variërend van op visite gaan en maatschappelijke participatie tot sportbeoefening en wandel- en fietstochtjes. Als gevolg daarvan daalde ook het aantal verschillende vrijetijdsactiviteiten waaraan men gedurende de onderzoekswEEK deelnam. Binnen de afnemende vrijetijdsbesteding buitenshuis viel het uitgaan op door nauwelijks terrein te verliezen.

Ook binnen de ongeveer constante hoeveelheid vrije tijd die men thuis doorbracht, deden zich enkele verschuivingen voor. Lezen (van gedrukte media) en huiselijke sociale contacten liepen terug, het gebruik van elektronische media zat in de lift. Anders dan voorheen was deze stijging niet langer het gevolg van een groeiende populariteit van de televisie, maar kwam die voor rekening van een toenemend computergebruik.

Tabel 10.3 Vrijtijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week, en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
vrije tijd totaal	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	95
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	86
elektronische media	12,4	12,1	13,6	13,7	14,2	14,8	104
sociale contacten	12,7	12,5	11,5	11,4	10,9	10,1	93
sociale participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8	81
uitgaan	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	97
sport en bewegen	1,5	1,6	2,1	1,8	2,1	1,8	85
overige liefhebberijen	8,2	8,7	9,0	7,7	7,5	6,8	91
vrijtijdsmobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	94
% uithuizige vrijetijdsbesteding	36	35	37	37	39	36	93

Bron: SCP (TBO)

De vrije tijd is in enkele thematische hoofdstukken nader onder de loep genomen. Wat betreft gezinsleven en overige huiselijke sociale contacten is er sprake van een wisselend beeld. In vergelijking met 1995 was men in 2000 meer thuis, at men in gelijke mate 's avonds in gezinsverband, ruimde men evenveel tijd in voor activiteiten met kinderen, maar sprak men minder met huisgenoten en besteedde men minder tijd aan visites. De teruggang in het contact met huisgenoten en in het huiselijk contact met derden in de vorm van visites past in een reeds langer zichtbare ontwikkeling. Men is wel meer in huis, maar niet huiselijker wat betreft sociale contacten.

Ons land kent internationaal gezien een grote deelname aan het vrijwilligerswerk. Tot 1995 was daarin geen daling te zien, maar de laatste peiling van het tijdsbestedingsonderzoek duidt op een afname. Andere bronnen duiden deels wel en deels niet op een teruggang. Afgaande op tijdsbestedingsonderzoek staan vooral georganiseerde vrijwilligersactiviteiten onder druk. Dit is herkenbaar in het veld: veel organisaties zoeken het minder in de traditionele mobilisatie van de achterban en ontwikkelen zich in de richting van 'tertiaire organisatie', met een professioneel kader dat wordt gedragen door een brede schare donateurs.

Sinds 1975 is het 'mediabudget' van Nederlanders stabiel op een niveau van 18 à 19 uur per week. Ook de afname van de hoeveelheid vrije tijd tussen 1995 en 2000 tastte dit mediabudget niet aan. Binnen dat budget deden zich echter aanzienlijke verschuivingen voor in het type media dat werd gebruikt. Deze verschuivende voorkeuren weerspiegelden de opkomst van nieuwe media ten koste van oude media. Tot 1995 won de televisie terrein, ten koste van de radio en de gedrukte media. Sinds 1995 verwierf de pc, al dan niet met internetaansluiting, zich een plek in het mediabudget. Computer- en internetgebruik drongen het luisteren naar radio en geluidsdragers en het lezen van gedrukte media verder naar de achtergrond. De televisie had hier nog niet van te lijden, tenzij men het uitblijven van verdere groei van de kijktijd als aanwijzing daarvan beschouwt. De verdere verspreiding van de pc onder de Nederlandse bevolking gaat gepaard met zowel een vernauwing als een verbreding van de digitale kloof. Afgemeten aan het bezit van een pc worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen kleiner, gekeken naar het gebruik van de pc wordt de digitale kloof juist groter.

Temidden van de krimpende vrije tijd liep vooral de uithuizige vrijetijdsbesteding terug. Dit geldt echter maar in geringe mate voor het uitgaan. De tijd die met uitgaan was gemoeid, bleef na 1995 redelijk stabiel. Met name het cultuurbezoek wist zich te handhaven. Hoewel er in de oktoberweek minder werd uitgegaan, groeide het aandeel van de bevolking dat 'wel eens' café's, restaurants, enzovoort bezoekt. Meer mensen gaan 'af en toe' uit, maar minder mensen doen dit frequent. Om die reden kan bij het uitgaan gesproken worden van een 'parade der passanten' (SCP 1998). De eerder geconstateerde trend richting een omnivore vrijetijdsbesteding zette na 1995 niet verder door.

De tijdsbesteding anno 2000 wijst op een teruglopende sportdeelname. Nadere analyses wezen uit dat deze daling mede veroorzaakt kan zijn geweest door de weersgesteldheid in 2000 (kouder en natter dan in 1995). De daling doet zich echter ook voor in de vragenlijst van het onderzoek, hetgeen suggereert dat hier meer aan de hand is dan alleen de invloed van het weer tijdens de onderzochte periode. Een conservatieve interpretatie van de uitkomsten lijkt te zijn dat de sportdeelname tussen 1995 en 2000 nauwelijks nog verder is gegroeid, een interpretatie die ook door ander SCP-onderzoek wordt ondersteund. De tijdsbesteding aan wandelen en fietsen daalde eveneens, en daarmee het bewegen in bredere zin. Dit is een trendbreuk ten opzichte van eerdere jaren, die slechts gedeeltelijk door de weersinvloed wordt veroorzaakt en die ook naar voren komt uit ander onderzoek naar 'bewegingsarmoede'. Sporters sportten in 2000 in ongeveer gelijke mate als in 1995, maar minder dan in 1990, in verenigingsverband. De daling van het sporten in verenigingsverband sinds 1990 is in lijn met bevindingen uit ander onderzoek.

10.5 Wat leerde ons de tijd?

We begonnen deze studie met de volkswijsheid 'de tijd zal het leren'. Inderdaad leert het tijdsbestedingsonderzoek het nodige over ontwikkelingen en constanten in de tijdsbesteding en de tijdsordering.

Een eerste leermoment is de grotere tijdsdruk door verplichtingen vanwege de gestegen arbeidsparticipatie. Meer mensen, meer vrouwen vooral, gingen betaald werk verrichten. Mannen namen wat meer van het huishouden voor hun rekening. Zodoende resulteerde de grotere bedrijvigheid in een sociale uitwaaiering van taken, onder andere tot uiting komend in de verdere groei van het aantal taakcombineerders. De grotere bedrijvigheid betekende echter slechts gedeeltelijk een verdere temporele uitwaaiering van taken. De extra inschakeling in het arbeidsproces speelde zich immers vooral af binnen kantoor-uren. Maar het leidde indirect wel tot een temporele uitwaaiering van taken, doordat een groter deel van het huishoudelijk werk op doordeweekse avonden en in het weekend wordt verricht, mede maar zeker niet alleen door gebruik te maken van de verruimde winkelopeningstijden. Collectieve routines (de mate waarin de dinsdag van de een lijkt op de dinsdag van de ander) erodeerden niet, individuele routines (de mate waarin iemands dinsdag lijkt op diens maandag) toonden evenmin tekenen van slijtage. Hier lijkt de grotere arbeidsverplichting disciplinerend te hebben gewerkt, ondanks de grotere vrijheid om de tijd naar eigen goeddunken in te delen.

Een tweede leermoment is dat de Nederlandse bevolking in 2000 door de bank genomen wat eerder naar bed ging, maar niet eerder opstond. Meer werk en meer slaap betekent binnen de gesloten boekhouding van 168 uur per week onvermijdelijk dat er elders minder tijd beschikbaar was.

Het derde leermoment is dan ook de verdere en versnelde daling van de hoeveelheid vrije tijd. Vooral op vrije tijd buiten de eigen deur werd bezuinigd, van op visite gaan en maatschappelijke participatie tot sportbeoefening en wandel- en fietstochtjes. Ook binnen de ongeveer constante hoeveelheid vrije tijd die men thuis doorbracht deden zich enkele verschuivingen voor. Lezen en huiselijke sociale contacten liepen terug, het gebruik van elektronische media zat in de lift dankzij toenemend computergebruik.

Deze ontwikkelingen hebben geen eenduidige beleidsimplicaties. Enerzijds betekent de toenemende arbeidsparticipatie een grotere betrokkenheid bij de samenleving, meer financiële zelfredzaamheid en een betere waarborg voor een betaalbare pensioenvoorziening. Anderzijds baart zij op onderdelen zorgen. Uiteenlopende, doorgaans breed gewaardeerde vrijetijdsactiviteiten als vrijwilligerswerk, sociale contacten, bewegen en lezen staan (andermaal) onder druk. De tijd zal leren of, hoe en in welke mate de maatschappelijke functies van genoemde activiteiten kunnen worden vervuld door andere activiteiten respectievelijk door activiteiten anders te organiseren (bijvoorbeeld via donateurschap van professionele organisaties, sociale contacten via het werk en informatieverwerving via nieuwe media). In een tijd van toenemende werkdruk en klachten over psychische vermoeidheid is de daling van de wekelijks vrij te besteden tijd een ongemakkelijk signaal. In dit verband lijken de objectieve en subjectieve tijdsdruk van taakcombineerders extra beleidsinspanningen betreffende de combinatie arbeid en zorg te rechtvaardigen.

Winkeltijdenwet en Arbeidstijdenwet hebben vooralsnog niet geleid tot het wegvallen van collectieve ritmes en individuele routines. Dit kan men als een positief signaal opvatten, in de zin dat het verruimen van mogelijkheden om 's avonds en op zondag te winkelen niet heeft betekend dat de tijd zijn kleur verloren heeft. Op basis van de gerealiseerde tijdsbesteding valt echter niet op te maken hoeveel moeite men zich heeft moeten getroosten om die tijdsbesteding temidden van toenemende verplichtingen en keuzemogelijkheden te organiseren en te plannen. De extra arbeidsverplichting doordeweeks overdag en de verschuiving van zorgtaken naar de avonden en weekeinden doen vermoeden dat de alledaagse dagindeling minder 'als vanzelf' tot stand is gekomen. De concentratie op gemiddelde ontwikkelingen per hoofd van de bevolking ontnemt deels het zicht op verschillen tussen bevolkingscategorieën. Soms kunnen die ontwikkelingen als positief worden bestempeld, zoals het toenemende bewegen en computergebruik onder ouderen. Andere ontwikkelingen stroken minder met beleidsintenties, zoals de mate waarin jongeren zich afwenden van de publieke omroep, de nog altijd ongelijke verdeling van zorgtaken onder mannen en vrouwen, en de aanhoudende mobiliteitsdrang onder de groeiende groep hoger opgeleiden.

10.6 www.tijdsbesteding.nl

In dit rapport werd beoogd snel een overzicht te verschaffen van de actuele stand van zaken met betrekking tot tijdsbesteding en tijdsordening. Daaruit kwam naar voren dat Nederlanders het in 2000 drukker hadden dan in 1995, vooral omdat er meer arbeid werd verricht. De toenemende drukte noopt tot het maken van keuzes. Een aantal vrije-tijdsactiviteiten staat onder druk, maar tot een '24-uurseconomie' heeft de drukte nog niet geleid.

Deze bevindingen nodigen uit tot nader onderzoek en analyse. Vele (vervolg)vragen bleven noodgedwongen ongesteld en onbeantwoord. Een deel daarvan zal de komende tijd ter hand worden genomen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau is voornemens om vervolgstudies te verrichten rond de thema's tijdsdruk, openingstijden en taakcombinatie, alsmede rond het gebruik van media en ICT. Voorts zal het SCP het tijdsbestedings-onderzoek inzetten bij studies naar de deelname aan sport en cultuur, alsmede bij de diverse doelgroepenrapportages van het bureau. De overige opdrachtgevers van het tijdsbestedingsonderzoek – de Katholieke Universiteit Brabant, de Adviesdienst Verkeer en Vervoer, NOS/Teleac en Cebuco – zullen de data in de aankomende tijd voor hun eigen doeleinden analyseren. De betrokken partijen hebben de intentie hun onderzoeksbevindingen en -verslagen bijeen te brengen op een gezamenlijke TBO-website (www.tijdsbesteding.nl). Daar bestaat tevens de mogelijkheid het gebruikte onderzoeks-instrumentarium te raadplegen en zelf eenvoudige tabellen samen te stellen over de tijdsbesteding.

SUMMARY

Time use in an increasingly busy society

This study presents an up-to-date picture of the use of time in the Netherlands, based on the Time Use Survey (TUS; TBO in Dutch), in which SCP is one of the contributors. In the Survey, roughly 3,000 respondents (2000: 1,813 respondents) keep a diary for a week in which they note what they have done and where they have been. The respondents also complete two questionnaires, a short one and a lengthier one. The first time use survey was held in 1975, and it has been repeated every five years since in virtually unchanged form. The most recent fieldwork round was completed in October 2000. Data became available in the summer of 2001, and were analysed shortly afterwards to provide a first overview of the main trends and developments. A constant question during the analysis was whether the trends in the allocation and structuring of time up to 1995 had continued thereafter.

The fieldwork in October 2000 was carried out at the peak of the economic cycle, in which for the first time since the 1960s there was a shortage on the labour market. It was already known from employment statistics that the labour market participation rate had increased sharply between 1995 and 2000, with more women in particular going to work. This increased labour participation could not fail to have an impact on the way in which respondents filled the 168 (24x7) available hours each week. In this sense, this study can be seen as a chronicle of changing time use in an ever busier society. In addition, two new laws came into force in the Netherlands in 1996, the Working Hours Act (*Arbeidstijdenwet*) and the Trading Hours Act (*Winkeltijdenwet*). The Working Hours Act allowed greater variation in working hours, while the Trading Hours Act made it easier for shops to open in the evenings and on Sundays. In this way the control over time was liberalised from two sides, for people as employees and for people as consumers.

Time budget

The increasing labour participation has indeed had a clear impact on the allocation of time to different activities (see table 10.1 for some key figures). Per head of the population aged 12 and older, the average time spent working increased by 2.1 hours between 1995 and 2000, to 19.4 hours per week. This was not because the working hours of people in work were extended, but because more people began working. This applied across the whole spectrum of the population, but was more pronounced for women than men and for young people (12-19 years) and 'younger' older people (50-64) than for other age groups.

In the wake of the increased labour participation, the total amount of time taken up with commitments also increased. The time spent on work, study and the household increased between 1995 and 2000 by 1.3 hours. Busiest were the 20-49 year-olds, working people and/or parents with children living at home. To some extent these are the same individuals: people in the prime of life who combine parenthood, a career and running a household.

The fact that the total amount of time spent on commitments grew less than the amount of time spent working can be attributed to the fact that less time was devoted to education in 2000 (-0.9 hours). Roughly the same amount of time was spent on domestic and care tasks in 2000 as in 1995. As in 1995, men began doing a little more in the household. However, again as in 1995 there was no question of equality: women performed two-thirds of the domestic and care tasks. The social redistribution of activities – more domestic work for men, more paid work for women – continued, but did not lead to an equal division of paid and unpaid work between the sexes.

The increased participation of men in the household and of women in the employment process implies that more people needed to combine work and care tasks. This combining of tasks is accompanied by both an objective and a subjective increase in time-pressure. On the one hand those who combine tasks are demonstrably busier, in the sense that their commitments place greater demands on their time; on the other hand they also feel busier, and more frequently reported that they feel under pressure.

Table 1 Time budget in outline, population aged 12 and over, 1975-2000 (in hours per week)^a, in percent and index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
committed time	40.7	40.8	40.7	42.0	42.6	43.9	103
work	14.8	14.0	14.1	16.6	17.3	19.4	112
care	19.1	19.5	19.4	18.5	18.9	19.0	100
education	6.7	7.3	7.2	6.9	6.4	5.5	86
personal time	76.3	76.8	75.3	75.5	75.0	76.6	102
free time	47.9	47.0	49.0	47.2	47.3	44.8	95
% combining tasks (20-64 years)	20	24	28	33	38	47	125

a The three categories do not add up to exactly 168 hours, because some activities cannot be attributed precisely to one of the main categories.

Source: SCP (Time Use Survey)

Generally speaking, all sections of the population began sleeping for longer. Some of this can be attributed to the weather, but that still leaves an increase in sleeping time of just over an hour per week. The precise cause of this increase is not yet known. After increasing for several years in succession, the time spent on mobility stabilised in 2000 at the level of 1995. Car use increased within the mobility budget at the expense of other means of transport.

Structuring of time

The indications are that the wider scope for the timing of activities have as yet had little impact on the way people divide up their day and week (table 10.2). The increase in labour participation was concentrated within office hours (during the day, Monday to Friday); there was little or no increase in work performed 'outside office hours', and there was consequently definitely no relative shift of paid work to evenings, nights

and weekends. The proportion of domestic tasks carried out 'outside office hours' did however increase. Mostly this is due to the reduced amount of time spent in the household during the day on weekdays. The increased labour participation, which is concentrated mainly within office hours, is the chief reason for this. The greater labour participation has a stabilising effect on the timing of paid work, but has created a need for flexibility in the timing of domestic chores.

Table 2 Timing of paid and domestic work, population aged 20-64 years, 1975-2000 (in hours per week, in percent and index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
paid work	17.7	17.2	17.3	19.0	20.4	22.4	110
daytime on weekdays	15.3	14.8	14.7	16.0	17.3	19.2	111
evening, night and weekend	2.4	2.4	2.6	3.0	3.1	3.2	103
<i>% paid work evening/night/weekend</i>	<i>14</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>15</i>	<i>14</i>	<i>93</i>
domestic work	25.0	24.5	25.1	23.4	23.5	22.9	97
daytime on weekdays	15.4	14.9	15.0	13.7	13.2	12.4	94
evening, night and weekend	9.6	9.6	10.1	9.7	10.3	10.5	102
<i>% domestic work evening/night/weekend</i>	<i>38</i>	<i>39</i>	<i>40</i>	<i>41</i>	<i>44</i>	<i>46</i>	<i>104</i>

Source: SCP (Time Use Survey)

The relaxation of shop opening hours made a modest contribution to the change in the timing of domestic tasks. Persons in so called 'new households' (double-earners and working singles) in particular started doing some of their shopping in the evening. The lion's share of shopping activities were however still carried out during the week and during the daytime.

Collective peak times for things such as getting up, eating and working underwent hardly any change at all between 1995 and 2000, contrasting with the period 1990-1995. Individual routines (the degree to which one weekday resembles another on the individual level) also showed little change. Despite more opportunities for setting working hours and shop opening hours, the fairly gradual erosion of time structures came to a halt after 1995. Evidently, time structures are fairly resistant to processes of liberalisation.

Free time

Within the fixed 'budget' of 168 hours per week, more work and more sleep inevitably meant that less time was available for other things. The allocation of increasing amounts of time to working and sleeping were both made at the expense of free time. Up to 1995 the amount of free time among the potential labour force was already reducing. Since that time, this reduction has affected all population groups. Generally speaking, people had two and half hours more less time in 2000 than in 1995 (table 10.3).

In particular leisure activities outside the home have been cut back, varying from visiting others and participation in the community to practising sport and walking or cycling trips. As a result, the number of different leisure activities in which people participated during the survey week also reduced. Within this general picture of declining leisure

activity outside the home, going out stood out by losing hardly any ground. There were also a number of shifts within the roughly constant amount of free time spent at home. Reading and domestic social contacts reduced, while the use of electronic media increased. Unlike in the past, this increase was no longer due to the growing popularity of television, but was accounted for by growing computer use.

Table 3 Use of free time, population aged 12 years and older, 1975-2000 (in hours per week and index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
total free time	47.9	47.0	49.0	47.2	47.3	44.8	95
printed media	6.1	5.7	5.3	5.1	4.6	3.9	86
electronic media	12.4	12.1	13.6	13.7	14.2	14.8	104
social contacts	12.7	12.5	11.5	11.4	10.9	10.1	93
social participation	2.0	2.0	2.2	2.1	2.2	1.8	81
going out	2.4	2.2	2.4	2.6	2.6	2.5	97
sport and exercise	1.5	1.6	2.1	1.8	2.1	1.8	85
other hobbies	8.2	8.7	9.0	7.7	7.5	6.8	91
free time mobility	2.6	2.3	2.9	2.9	3.2	3.0	94
% free time spent out of home	36	35	37	37	39	36	93

Source: SCP (Time Use Survey)

Free time was examined further in a number of thematic chapters.

As regards family life and other domestic social contacts, the picture is varied. Compared with 1995 people spent more time at home in 2000, ate together as a family in the evening to the same extent, set aside just as much time for activities with children, but spent less time in conversation with housemates and devoted less time to visiting. The reduction in contact with housemates and domestic contact with third parties in the form of visits fits in with a trend which has been visible for some time. Although people spend more time at home, they have not become more homely in terms of social contacts. Participation in voluntary work is high in the Netherlands in an international perspective. Up to 1995 no decline was visible in this participation, but the latest Time Use Survey points to a reduction. Other sources are mixed, some supporting this picture, some not. On the basis of the Time Use Survey, it is mainly organised voluntary activities which are under pressure. This is recognisable in the field: many organisations are moving away from the traditional mobilisation of their members and are developing into 'service organisations', with a professional management which is supported by a broad base of donors.

Since 1975 the 'media budget' of the Dutch has remained stable at around 18-19 hours per week. The reduction in the amount of free time between 1995 and 2000 did not affect this media budget, though shifts did take place within that budget in the type of media used. These changing preferences reflected the emergence of new media at the expense of old. Up to 1995 the television was gaining ground at the expense of radio and the printed media. Since 1995 the PC, with or without Internet connection, has acquired a place in the media budget. Computer and Internet use have pushed listening

to the radio and sound carriers and reading printed media further into the background. Television had not yet been affected during the study period, unless the lack of further growth in viewing time is regarded as indicating a decline. The further spread of PCs among the Dutch population is accompanied by both a narrowing and a broadening of the digital divide. Measured on the basis of PC ownership, the differences between population groups are diminishing; based on PC use, however, the digital divide is actually widening.

In the shrinking amount of free time, free time spent outside the home fell back particularly. However, this applies to only a slight extent to going out; the time spent on this activity remained reasonably stable after 1995, with cultural visits in particular holding up well. Although people went out less in the October week of the survey, the proportion of the population who 'occasionally' visit bars, restaurants, etc., grew. More people go out 'now and then', but fewer people do so frequently. The trend observed in the past towards a more diverse use of free time was not continued after 1995.

Figures for 2000 indicate a reduction in participation in sport; although further analyses indicated that this fall may have been caused to some extent by the weather conditions in 2000 (colder and wetter than in 1995), the decline also occurs in the survey questionnaire, suggesting that there may be more involved here and just the influence of the weather. The time spent walking and cycling also fell, and with it exercising in general. This is a break with the trend in earlier years, which is caused only partially by weather influences and which also emerges from other research into 'exercise poverty'. In 2000, those who practised sport did so in the context of a sports club to roughly the same extent as in 1995, but to a lesser extent than in 1990.

Conclusion

The 2000 Time Use Survey reveals trends as well as constants in the allocation and structuring of time.

A first point is the greater time-pressure due to increased labour participation. More people, especially more women, began doing paid work, while men took on a slightly larger share of running the household. This greater activity led to a social diversification of tasks, reflected among other things in further growth in the number of people combining work and care tasks. However, this greater diversity resulted only partially in a further temporal diversification of tasks, as the increased participation in the employment process was concentrated mainly within office hours. Indirectly, however, it did lead to a temporal diversification of tasks as a larger proportion of household work came to be performed on weekday evenings and at the weekend, partly though certainly not entirely because people took advantage of the longer shop opening hours. Collective rhythms and individual routines showed virtually no signs of change. The greater work commitment appears to have imposed discipline here, despite the greater freedom for people to divide their time as they see fit.

A second point to emerge from the study is that the Dutch population in 2000 generally went to bed slightly earlier, but did not get up any earlier. Within the fixed period of 168 hours per week, more work and more sleep inevitably meant that there was less time available to spend on other things.

The third point to emerge is thus the further and accelerated decline in the amount of free time. Free time outside the home was the main activity to be cut back, ranging from visiting and social participation to practising sport and going on walking and cycling trips. A number of shifts also took place within the roughly constant amount of free time people spent at home: reading and domestic social contacts reduced, while the use of electronic media gained ground due to the growing use of computers.

The increasing labour participation contributes to social participation, financial self-reliance and affordable pension provisions. On the other hand, it gives rise to some concerns. Diverse and generally widely appreciated free time activities such as voluntary work, social contacts, exercise and reading are (once again) under pressure. Time will tell whether, how and to what extent the social functions of these activities may be assumed by other activities and/or by organising activities differently (like 'donor membership' of professional organisations, social contacts via work and acquiring information via new media). In a time of complaints about pressures of work, fatigue and time-shortages, the fall in the weekly amount of free time is a troubling sign. In this connection, the objective and subjective pressure of time experienced by those combining tasks would appear to justify additional policy efforts in relation to the combination of work and care tasks.

The new Trading Hours Act and Working Hours Act have not so far led to the disappearance of collective rhythms and individual routines. On one hand this can be seen as a positive thing, in the sense that increased opportunities for shopping in the evening and on Sundays have not led to all days becoming the same as each other. On the other hand, it is impossible to tell on the basis of the time use observed how much effort people have had to make in order to organise and plan that time use in the midst of increasing commitments and choices. The extra work commitment during the daytime in the week, and the shift of care tasks to the evenings and weekends, lead to a suspicion that the daily division of time has occurred in a less than 'self-evident' manner.

The concentration on average trends per head of the whole population partially obscures the vision of differences between population groups. Sometimes those trends may be characterised as positive, for example the growth in exercise and computer use among older people. Other trends are more out of line with policy intentions, such as the degree to which young people are turning away from the public broadcasters, the continuing inequality in the division of care tasks between men and women, and the persistent desire to engage in mobility among the growing group of people with a higher education. The aim of this report was to provide a rapid overview of the current position with regard to the use of time. Many (follow-up) questions had to be left unasked and unanswered; some of them will be tackled in the period ahead. The Social and Cultural Planning Office intends to carry out follow-up studies based around a number of themes (including pressure of time, shop opening hours, media and ICT, and sport). The other parties commissioning the 2000 Time Use Survey — Tilburg University, the Ministry of Transport, Public Works and Water Management, the broadcasters NOS/Teleac and Cebuco (the marketing services organisation for the Dutch newspaper industry) — will analyse the data in the coming period for their own purposes. These parties intend to pool their research findings and reports on a combined Time Use Survey website

(www.tijdsbesteding.nl; partly in English). Information will also be provided on this site on the technical research aspects of the study (fieldwork, response), and users will also be able to compile simple time use tables themselves.

In deze bijlage wordt nadere informatie verstrekt over verschillende onderzoekstechnische aspecten van het tijdsbestedingsonderzoek. Achtereenvolgens komen aan de orde: het onderzoeksinstrumentarium (B1); het veldwerk (B2); de gevolgde weegprocedure (B3); eerste uitkomsten van het non-responsonderzoek (B4); en de invloed van het weer tijdens de onderzochte perioden op de tijdsbesteding (B5). Een meer uitgebreide versie van deze onderzoeksverantwoording is na te lezen op de TBO-website www.tijdsbesteding.nl. Op die site kan ook het gebruikte onderzoeksinstrumentarium (vragenlijsten, dagboekjes) worden geraadpleegd.

B1 Onderzoeksopzet en instrumentarium

Het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) waarover hier wordt gerapporteerd is voor het eerst uitgevoerd in 1975.¹ In de jaren daarna is de onderzoeksopzet nauwelijks aan verandering onderhevig geweest. Het veldwerk is telkens door het onderzoeksbureau Intomart verricht. Steeds wordt voor het onderzoek een representatieve steekproef getrokken uit de bevolking. Alleen personen van twaalf jaar en ouder doen aan het onderzoek mee. Tijdens een eerste bezoek aan huis (het 'basisgesprek') wordt informatie gegeven over het onderzoek en wordt – bij bereidheid tot medewerking aan het onderzoek – een eerste, langere vragenlijst afgenomen ('de basisvragenlijst'). Tevens krijgen respondenten tijdens dit gesprek instructies over een door hen, tijdens een van tevoren bepaalde week, in te vullen dagboekje. Na afloop van de betreffende 'dagboek-week' wordt een nieuwe afspraak met de respondent gemaakt. Tijdens dit 'slotgesprek' wordt het dagboekje ingenomen en samen met de respondent op onvolkomenheden doorgelopen. Verder wordt een kortere vragenlijst afgenomen ('de slotvragenlijst'). Deze vragen hebben gedeeltelijk betrekking op gebeurtenissen tijdens de dagboekweek. Met dit tweede gesprek is het onderzoek afgerond.

Het dagboekje dat respondenten een week lang bijhouden, vormt het onderscheidende kenmerk van het TBO en de daarin gevolgde methode van het tijdbudgetonderzoek. Aan de hand van een genummerde en gerubriceerde lijst van bezigheden noteren respondenten per kwartier wat hun voornaamste bezigheid was. Daarnaast noteren ze hun locatie (thuis, binnen de woonplaats of daarbuiten) en of ze bij hun 'hoofdactiviteit' eventueel tv hebben gekeken, radio geluisterd, gelezen of anderszins van media gebruik hebben gemaakt (telefoon, pc). Het 15-minuten interval in het dagboekje is een compromis tussen het streven naar complete informatie enerzijds en de grenzen van wat praktisch realiseerbaar is anderzijds. Niettegenstaande dat kortdurende activiteiten buiten beeld blijven, wordt een goed beeld verkregen van de activiteiten in de loop van de dag. De rationale achter de methode van het tijdbudgetonderzoek is dat de kans op bewuste dan wel onbewuste over- of onderschatting van activiteiten zoveel mogelijk wordt beperkt. Doordat er sprake is van een gesloten boekhouding, een etmaal telt nu eenmaal niet meer dan 96 kwartier, verwijst die informatie vrij direct naar de in het gedrang van het dagelijks leven feitelijk gerealiseerde (vrije)tijdsbesteding. Tijdbudgetonderzoek

geldt hierdoor als de meest betrouwbare schatter van de tijdsbesteding, zeker waar het informele, weinig opzienbarende en regelmatig voorkomende bezigheden betreft (bijvoorbeeld huishoudelijke taken, informele sociale contacten, lezen) (Juster 1985; Robinson 1985; Harvey 1984; Stoop en Oudhof 1988; Knulst en Van Beek 1990; Kalfs 1993; Keuzenkamp et al. 2000). Verder leent de methode van het tijdbudget-onderzoek zich bij uitstek voor analyses ten aanzien van de 'timing' van activiteiten, en de verdeling van activiteiten over de dag en de week.

De genummerde en gerubriceerde lijst met bezigheden aan de hand waarvan men de tijdsbesteding registreert, betreft een aan de Nederlandse situatie aangepaste versie van de lijst zoals die werd gebruikt in een groot Unesco-onderzoek naar de tijdsbesteding (Szalai et al. 1972). De lijst telde in 2000 270 verschillende bezigheden die zijn ondergebracht in tien hoofdrubrieken (tabel B1.1). Dagboek en bezighedenlijst zijn als goed verzorgde brochures vormgegeven. In de brochure met de bezighedenlijst is een handleiding opgenomen.

Het streven naar continuïteit betekent overigens niet dat het instrumentarium niet op onderdelen aan veranderende omstandigheden is aangepast. Zo is computergebruik vanaf 1985 in de bezighedenlijst opgenomen en is de registratie van vervoermiddelen in de loop der tijd aangescherpt. In 2000 is internet in de bezighedenlijst gescheiden van pc-gebruik, mobiel bellen van regulier bellen, en is het vervoer per trein gescheiden van het overige openbare vervoer.

In aanvulling op de kwartiersmatige registratie van de tijdsbesteding worden in het dagboekje per dag ook steeds drie additionele vragen gesteld. In alle jaargangen van het onderzoek werd daarbij gevraagd of men op de betreffende ziek was geweest (en eventueel bedlegerig) en of men die dag had gewerkt. In 2000 is vervolgens nog gevraagd of men zich die dag niet/wel wat/tamelijk gejaagd had gevoeld (zie § 2.6).

Tabel B1.1 De tien rubrieken waarin de genummerde bezigheden zijn gerangschikt, en het aantal verschillende activiteiten dat daaronder valt (in TBO 2000)

	aantal activiteiten (incl. verplaatsingen)	aantal activiteiten (excl. verplaatsingen)
beroepsarbeid	23	9
huishoudelijk werk, tuinieren, doe-het-zelf e.d.	26	19
kinderverzorging, begeleiding van kinderen	15	8
boodschappen doen, bezoek kapper, arts, postkantoor, bank e.d.	26	19
persoonlijke behoeften	16	9
scholen, cursussen e.d.	21	14
kerkelijk leven, deelname aan actiegroepen, wijkraden, politieke partijen, wijkverenigingen e.d.	15	8
ontspanning, sociaal en cultureel leven	19	12
sport en actieve vrijetijdsbesteding	23	16
radio luisteren, televisie kijken, computergebruik, lezen, praten, dagboekje bijhouden e.d.	56	56
totaal	240	170
Bron: SCP (TBO)		

B2 Veldwerk TBO 2000

Aan de 2000-editie van het TBO werd behalve door het SCP deelgenomen door de Katholieke Universiteit Brabant (departement Vrijetijdwetenschappen), door Cebuco, door NOS/Teleac, en door de Adviesdienst Verkeer & Vervoer van Rijkswaterstaat. Dezelfde groep organisaties had in 1995 geparticipeerd in het TBO 1995 (toen ook nog met NOTU/VNU en de Ster).

In het voorjaar van 2000 zijn, met steun van NWO,² experimenten uitgevoerd rond het tijdsbestedingsonderzoek. Doel van de experimenten was enerzijds te bezien in hoeverre nieuwe elementen aan het onderzoek konden worden toegevoegd, en anderzijds om geschikte middelen te vinden om de respons te verhogen en het inzicht in de non-respons te vergroten. De experimenten boden een welkome gelegenheid om de effecten van nieuwe onderzoekselementen en van een andere benaderingswijze te testen. Een verslag van deze experimenten wordt separaat gepubliceerd.

Op basis van de uitkomsten uit de 'NWO-experimenten' is besloten in 2000 enige nieuwe elementen aan het tijdsbestedingsonderzoek toe te voegen en is voor een andere benaderingswijze gekozen. Dit heeft geleid tot een meting van subjectieve tijdsdruk (§ 2.6), tot een hogere respons dan in 1995 en tot een non-responsonderzoek. Aan de hand van dat laatste kan meer duidelijkheid worden verkregen omtrent de selectiviteit van de respons (§ B4).

In de experimenten is langs verschillende wegen getracht respondenten ertoe te verleiden in groten getale dan voorheen deel te nemen aan het onderzoek. De grootste responswinst, ook in verhouding tot de kosten, viel te behalen in een combinatie van andere manieren van benaderen en belonen van respondenten. In 1995 werden potentiële respondenten eerst benaderd met een zakelijke brief van onderzoeksbureau Intomart, dat het veldwerk verzorgde. In tweede instantie vond een telefonische benadering plaats. In beide gevallen werd duidelijk verteld welke moeite respondenten zich zouden moeten getroosten als ze zouden meedoen aan het onderzoek.

In 2000 verliep het eerste contact via een brief van de directeur van het SCP. De toon van deze brief was uitnodigender. Een meegestuurde folder gaf nadere uitleg over het onderzoek, inclusief een schatting van het tijdsbeslag dat het onderzoek zou meebrengen, en informatie over de betrokken partijen. Anders dan in 1995 werd in de brief een tegenprestatie naar keuze in het vooruitzicht gesteld.

De steekproeftrekking was net als in 1995 gebaseerd op het afgiftepuntenbestand van PTT Post. Dit bestand bevat alle adressen in Nederland. Hiervan werden alleen private huishoudens-adressen meegenomen (exclusief bedrijven, winkels, inrichtingen, bejaardenverzorgingstehuizen, woonwagenkampen en recreatieparken). Rekening houdend met de beoogde steekproefgrootte van ongeveer 3000 respondenten werden 12.000 huishoudens geselecteerd. Aan 10.000 van deze huishoudens is tot tweemaal toe een aankondigingsbrief verzonden. De eerste brief is begin juli 2000 verstuurd. Omdat dit in de vakantieperiode was, werd in de tweede week van augustus een soortgelijke brief verzonden.

Het daadwerkelijk benaderen van respondenten begon in de laatste week van juli. Aan de benaderingswijze lag een protocol ten grondslag. De eerste benaderingspoging was altijd aan de deur. De eventuele tweede, derde en vierde benaderingen mochten ook telefonisch plaatsvinden. Zodra er contact gelegd was, aan de deur of telefonisch, werd

gevraagd of een persoon van 12 jaar en ouder in het huishouden wilde meewerken aan het onderzoek. De selectie van de persoon kwam daarna automatisch en willekeurig tot stand, met behulp van capi-software (computer assisted personal interview). Weigerde degene aan de deur respectievelijk aan de telefoon of weigerde de aldus geselecteerde persoon medewerking, dan werd gevraagd of men wellicht wel bereid was op dat moment een gering aantal vragen te beantwoorden ten behoeve van het non-responsonderzoek (zie § B4).

In totaal zijn 6.661 huishoudens op deze wijze benaderd. In de loop van het veldwerk bleek de capaciteit niet toereikend om alle aangeschreven huishoudens binnen de veldwerkperiode op de reguliere wijze te benaderen. Daarom zijn aanvullende maatregelen genomen. Een van die maatregelen hield in dat de aangeschreven en ook bezochte maar niet thuis aangetroffen huishoudens, in plaats van door de enquêteur zelf ook voor een deel door de telefonistes van het onderzoeksbureau telefonisch werden benaderd. Dit gebeurde bij 616 huishoudens. De respondenten die afkomstig zijn uit deze groep maken deel uit van het in deze studie gebruikte databestand.

Een tweede maatregel was huishoudens direct per telefoon te benaderen, zonder voorafgaande benaderingspoging aan de deur. Hiervoor werd het nog niet aangeschreven deel van de oorspronkelijke steekproef gebruikt. Een derde maatregel hield in dat werd geput uit een Intomart-bestand met personen die bij eerder onderzoek te kennen hadden gegeven in de toekomst opnieuw aan onderzoek te willen meewerken. Deze personen ontvingen geen voorafgaande introductiebrief en zijn alleen telefonisch benaderd. Maatregel twee en drie leverden 414 extra respondenten op (resp. 172 uit het niet-benaderde deel van de oorspronkelijke steekproef en 242 uit het Intomart-bestand). Van deze 414 respondenten is hier om verschillende redenen geen gebruikgemaakt: het betrof deels een afwijkende steekproef, men was anders benaderd, de respons was beduidend lager (netto in beide gevallen 7%) en er was geen non-responsinformatie beschikbaar. De respondenten die de eerste en minder ingrijpende noodmaatregel opleverde, zijn wel in de analyses betrokken. Deze groep was op vrijwel dezelfde wijze benaderd, de respons lag er in dezelfde orde van grootte als in de groep die conform het protocol benaderd was en er is wel een non-responsanalyse verricht. Tabel B2.1 bevat de kerngetallen van de respons in 1995 en 2000.

De benaderingswijze gekozen op grond van de NWO-experimenten blijkt zijn vruchten te hebben afgeworpen. Het aandeel weigeringen is aanmerkelijk gedaald, van 64% in 1995 naar 52% in 2000. De brutorespons, dat wil zeggen de respons voor uitval in verband met onvolledig of foutief ingevulde dagboekjes, steeg van 21% naar 34%. De uiteindelijk gerealiseerde 'winst' in nettorespons kwam met 7 procentpunten aanmerkelijk lager uit. Helaas was er in 2000 beduidend vaker sprake van niet of niet compleet ingevulde dagboekjes. Mogelijk is dit terug te voeren op de vriendelijker benaderingswijze in 2000, en had de 'afschrikwekkender' benadering uit 1995 behalve een hogere initiële weigering ook een geringere uitval tijdens het onderzoeksproces tot gevolg. Mogelijk ook wordt het hogere aandeel incomplete cases in 2000 veroorzaakt doordat er soms geruime tijd – en beduidend meer tijd dan in 1995 – verstreek tussen het basisgesprek en de week dat het dagboek moest worden ingevuld. Nadere analyses

hebben uitgewezen dat het aantal niet of incompleet ingevulde dagboekjes hoger ligt naarmate er meer tijd zat tussen het basisgesprek en de dagboekregistratie (Intomart 2001).

Tabel B2.1 Respons TBO 1995 en TBO 2000

	TBO 1995	TBO 2000
<i>absolute aantallen</i>		
bruto sample	17.707	7.277
niet bereikt	2.652	1.039
weigering	11.359	3.780
basisgesprek	3.696	2.458
uitval na basisgesprek	469	645
complete respons	3.227	1.813
<i>percentages</i>		
bruto sample	100	100
niet bereikt	15	14
weigering	64	52
basisgesprek	21	34
uitval na basisgesprek	3	9
complete respons	18	25
<i>additionele percentages</i>		
dagboekjes/basisgesprekken	87	74
weigeringen/bereikt	75	61
Bron: Intomart (1996, 2001)		

Van de 1.813 hier gebruikte complete cases hebben er 804 hun dagboek ingevuld in week 40 (zondag 1- zaterdag 7 oktober), en 1.009 in week 41 (zondag 8- zaterdag 14 oktober 2000). Beide weken vielen in de zomertijd, en gingen vooraf aan de herfstvakanties van dat jaar (in 2000: weken 42/43). In de vroege ochtend van de eerste invuldag van dagboekweek 40 – zondag 1 oktober – vond de afsluitingsceremonie plaats van de Olympische Spelen van Sydney. Afgezien hiervan deden zich in beide dagboekweken geen bijzondere gebeurtenissen voor.

B3 Weegprocedure

Een weegfactor zorgt ervoor dat de steekproef voor enkele belangrijk geachte aspecten identiek is verdeeld als de populatie. Als een steekproef voor bepaalde aspecten onvoldoende representatief is, kan het wegen van de uitkomsten zorgen voor zuiverder resultaten. Uitgangspunt hierbij is dat de onderzoeksvariabelen samenhangen met de aspecten waarop gewogen wordt. Een belangrijke veronderstelling bij het wegen is dat de ondervertegenwoordigde groepen homogeen zijn, dat wil zeggen dat wie binnen iedere groep wel of niet deelneemt aan het onderzoek vooral door toevalligheden wordt bepaald. Op deze veronderstelling wordt in de hiernavolgende paragraaf nader ingegaan.

Alle peilingen van het tijdsbestedingsonderzoek tot en met 1995 zijn gewogen volgens een meertrapsprocedure, waarbij na elkaar naar verschillende kenmerken is doorgewogen. In voorgaande edities van het onderzoek werd achtereenvolgens gewogen naar:

1. omvang huishouden X, plaats in gezin X, urbanisatiegraad – Bron: minicensus (GfK)
2. leeftijdsklasse X urbanisatiegraad – Bron: bevolkingsstatistiek CBS
3. geslacht X, inkomstenbron X, leeftijdsklasse – Bron: tot en met 1985 de arbeidskrachtentelling van het CBS en later de minicensus (GfK).

In eerste instantie is getracht TBO 2000 te wegen naar dezelfde kenmerken als gebruikt voor TBO 1995 (maar multiplicatief met behulp van het programma *Bascula*). De procedure bleek niet te kunnen convergeren. Door het kenmerk plaats in het gezin buiten het model te houden was dit wel mogelijk. Na de multiplicatief uitgevoerde weging bleek echter de verdeling naar gezinssituatie, die zelf niet in het weegmodel was opgenomen, sterk af te wijken van de situatie in 1995 en de minicensus 2000. Aangezien dit een belangrijke indeling is bij de verdere analyses met veel invloed op de tijdsbesteding is besloten ook deze verdeling in het weegmodel op te nemen.

De weegprocedure is in een aantal stappen uitgevoerd. Eerst is de minicensus nagewogen op grond van de populatieverdelingen *stedelijkheid naar leeftijdsklasse en stedelijkheid naar geslacht* gebaseerd op de bevolkingsstatistiek per 1 januari 2000 van het CBS. Hierna zijn de op de minicensus gebaseerde populatietabellen opgesteld. In de weegprocedure is gecorrigeerd voor de ongelijke trekkingskans, veroorzaakt doordat personen in kleinere huishoudens een grotere kans maken om aan het onderzoek mee te doen dan personen in grotere huishoudens. Het TBO 2000 is vervolgens gewogen conform de verdelingen in de minicensus. Het resultaat is een weegfactor met – na correctie – een bereik tussen 0,25 en 4.

Etniciteit

In de 2000-editie van het onderzoek is voor het eerst gevraagd naar de etnische achtergrond van de respondent (geboorteland, land van herkomst vader, moeder). Op basis van deze informatie blijkt dat allochtonen en etnische minderheden in het TBO 2000 ondervertegenwoordigd zijn (tabel B3.1). Aangezien niet bekend is in welke mate in de voorgaande TBO's van een dergelijke ondervertegenwoordiging sprake is, is niet op dit kenmerk gewogen.

Tabel B3.1 Aandeel allochtonen/etnische minderheden in TBO (12 jaar en ouder) en Nederlandse bevolking, 1999/2000

	TBO 2000	bevolking ^a
aandeel allochtonen ^b	9,3	17,5
aandeel etnische minderheden ^c	4,1	9,9

a Allochtonen per 1 januari 2000, etnische minderheden per 1 januari 1999.

b Respondenten niet geboren in Nederland (en evenmin met ouders die in Nederland zijn geboren), of wel zelf geboren in Nederland maar met ten minste een ouder die niet in Nederland is geboren.

c Idem, maar met Turkije, Marokko, Suriname, Antillen/Aruba, Molukse eilanden, Portugal, Spanje, Italië, Griekenland en andere niet Europese landen met uitzondering van Nederlands-Indië en 'overig geïndustrialiseerd' (d.w.z. VS, Canada, Japan, Australië) als minderhedenlanden.

Bron: SCP (TBO 2000); CBS (2000); Iseo (2000)

B4 Non-responsonderzoek

Respondenten in het tijdsbestedingsonderzoek geven aan dat het invullen van het dagboekje hun gemiddeld iets minder dan een kwartier per dag kost. Gevoegd bij het feit dat meedoen aan het onderzoek meebrengt dat er ten minste twee gesprekken moeten worden gevoerd, is de constatering op zijn plaats dat deelname aan het tijdsbestedingsonderzoek geen sine cure is.

Op basis van deze informatie is men al gauw geneigd te concluderen dat drukbezette personen niet snel hun medewerking aan het onderzoek zullen verlenen (vgl. Zuzanek 1998). Analyses van de TBO's in eerdere jaren suggereren echter dat deze niet-druk-bias wel meevalt. Eerder lijken de drukbezette personen in het onderzoek juist oververtegenwoordigd te zijn, en is er dus sprake van een wel-druk-bias (Van den Broek et al. 1999: 215-219). Vooral personen zonder werk en met relatief weinig verplichtingen (tot 30 uur per week) komen relatief weinig in het onderzoek voor. Een verklaring voor deze contra-intuïtieve bevinding moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat het in deze non-responsgroepen niet zelden gaat om oudere personen – die wellicht bang zijn om zich door onbekenden te laten interviewen – of om personen die van mening zijn dat hun weinig drukke leven niet interessant is voor onderzoek naar de activiteiten die men allemaal ontplooit (vgl. Mu Consult 1997).

Geruststellend was voorts dat de gemeten drukte een duidelijke samenhang bleek te vertonen met de verschillende variabelen waarop gewogen wordt. Deze relatie tussen enerzijds doelvariabelen en anderzijds weegkenmerken impliceert dat voorzover weging bijdraagt aan een correcte afspiegeling van de populatie op genoemde kenmerken, zij er daarmee tegelijk voor zorgt dat ook de wel en niet drukbezette groepen correct in het onderzoek vertegenwoordigd zijn.

Tabel B4.1 Gemiddelde weegfactor naar tijdsbeslag van betaald werk c.q. van het totale pakket aan verplichtingen (betaald werk, studie en huishoudelijke zorgtaken), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
betaald werk (uren per week)						
0 uur	1,0	1,0	1,1	1,1	1,3	1,0
tussen 0 en 10 uur	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,7
van 10 tot 20 uur	0,8	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8
van 20 tot 30 uur	0,9	1,0	0,9	0,9	0,8	0,9
van 30 tot 40 uur	1,1	1,0	0,9	1,0	0,8	1,0
van 40 tot 50 uur	1,1	1,1	0,9	1,1	0,9	1,3
meer dan 50 uur	0,9	1,0	1,0	1,1	0,9	1,3
totaal aan verplichtingen (uren per week)						
tot 10 uur	1,4	1,1	1,3	1,4	1,2	1,1
van 10 tot 20 uur	1,4	1,6	1,3	1,4	1,6	1,1
van 20 tot 30 uur	1,5	1,5	1,5	1,2	1,6	1,1
van 30 tot 40 uur	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,0
van 40 tot 50 uur	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
van 50 tot 60 uur	0,8	0,8	0,9	0,9	0,8	1,0
meer dan 60 uur	0,8	0,8	0,8	0,9	0,8	1,0

Bron: SCP (TBO)

Ook in 2000 blijken eerder de minst drukbezette huishoudens in het onderzoek ondervertegenwoordigd te zijn (weegfactor groter dan 1), in tegenstelling tot de drukst bezette huishoudens (tabel B4.1). In vergelijking met voorgaande jaren is de wel-druk-bias echter aanmerkelijk kleiner (afgerond op één decimaal zelfs bijna geheel afwezig). De gewijzigde benadering van respondenten (zie paragraaf B2) heeft kennelijk vooral effect gehad op personen die minder drukbezet zijn. Gevolg hiervan is geweest dat de weegfactor minder dan voorheen een samenhang vertoont met de gemeten tijdsdruk. Opvallend is voorts dat personen met veel arbeidsverplichtingen in 2000 meer dan in voorgaande jaren ondervertegenwoordigd waren.

Aan bovenstaande analyse – en in feite aan de hele logica van het wegen – ligt de assumptie ten grondslag dat de groep respondenten homogeen is, en de meewerkende personen representatief geacht kunnen worden voor de groep in zijn geheel. Die veronderstelling zou onjuist zijn als het binnen iedere groep steeds de drukst bezette personen zijn die weigeren aan het onderzoek deel te nemen. Een mogelijkheid om deze assumptie te toetsen bestond niet in voorgaande TBO's, maar bestaat wel in het TBO 2000. Voor het eerst zijn nu ook aan personen die niet bereid waren om aan het onderzoek mee te werken enige vragen gesteld. Dit non-responsonderzoek biedt de mogelijkheid meer direct inzicht te krijgen in hoeverre deelname aan het onderzoek samenhangt met zaken die in het TBO onderwerp van studie vormen.

De opzet van het non-responsonderzoek volgde de systematiek van de 'centrale vraag' (Bethlehem en Kersten 1986, Burhenne en Van der Leest 1997). Steeds is aan degene die de deur opende gevraagd of deze aan het onderzoek wilde meewerken.³ Was dat niet het geval, dan werd gevraagd of men bereid was ter plekke een korte lijst met vragen te beantwoorden. Deuropeners die wel aan het onderzoek wilden meewerken, kregen – voorafgaand dus aan het 'echte' onderzoek – een zelfde lijstje met vragen voorgelegd, zodat de twee groepen goed met elkaar vergelijkbaar zijn.

De te beantwoorden lijst met non-responsvragen moest kort blijven. In totaal zijn twaalf korte vragen gesteld. Behalve een aantal standaard-achtergrondvariabelen (seks, leeftijd, werkzaamheid, gezinssituatie, opleidingsniveau) zijn vier vragen gesteld die beschouwd kunnen worden als belangrijke doelvariabelen in het onderzoek: ervaren drukte, frequentie van tv-kijken, lezen van dagbladen, en de reistijd op een doordeweekse dag. Door te analyseren in hoeverre er een verband bestaat tussen de antwoorden op deze vragen en het al dan niet bereid zijn om aan het onderzoek mee te doen, ontstaat inzicht in de mate waarin het TBO op deze vier doelvariabelen 'gebiast' ofwel selectief is. De hoogte van de selectiviteit is daarbij niet het belangrijkste gegeven. Een stelselmatige onder- of overrapportage verdient misschien niet de voorkeur, maar hoeft de lezer er niet van te weerhouden trends en ontwikkelingen uit het onderzoek af te lezen.

Belangrijker dan de constatering dat de respons op het onderzoek op enig moment selectief is, is de vraag of die selectiviteit door de tijd heen groter of kleiner wordt en daarmee of het onderzoek de ontwikkelingen door de tijd heen correct weergeeft. De toekomst zal moeten uitwijzen in hoeverre dit het geval is. Onderstaande analyse vormt in die zin een 'nul-meting'.

Van de 7.277 benaderde personen konden er zoals gezegd 1.039 niet worden bereikt (vgl. tabel B2.1). Van hen zijn dan ook geen non-responsgegevens beschikbaar⁴. Van de resterende groep 6.238 bereikte huishoudens is bij 982 huishoudens niet gevraagd of men bereid was deel te nemen aan een non-responsonderzoek (tabel B4.2). Vaak betreft het hier personen die alleen per telefoon konden worden bereikt, terwijl het non-responsonderdeel alleen mondeling werd afgenomen. Aan 5.256 personen is wel de vraag gesteld of men bereid was deel te nemen aan het non-responsonderzoek. Van hen weigerden 1.525 personen medewerking. Onder de 3.731 personen die wel wilden meewerken aan het non-responsonderzoek waren er 1.273 respondenten die weigerden aan het hoofd-onderzoek mee te doen, en 2.458 die wel aan het hoofd-onderzoek wilden meedoen. Van deze laatste groep zouden er later 645 wegens incomplete gegevens als (secundaire) non-respons worden aangemerkt.

Resumerend kan worden gesteld dat van de 4.425 personen (6.238 – 1.813) die bereikt werden en die uiteindelijk als non-respondent moesten worden geclassificeerd, van 1.918 personen (1.273 + 645), ofwel 43%, antwoorden op de non-responsvragen zijn verkregen.⁵

Tabel B4.2 Opbouw gegevens respons en non-respons TBO 2000

benaderd	7.277
niet bereikt	1.039
bereikt	6.238
weigert medewerking hoofd-onderzoek, niet gevraagd naar bereidheid non-responsonderzoek	982
weigert medewerking hoofd-onderzoek en non-responsonderzoek	1.525
weigert medewerking hoofd-onderzoek, doet wel mee met non-responsonderzoek	1.273
doet mee met hoofd-onderzoek, valt later uit	645
volledige respons	1.813
Bron: SCP (TBO)	

De analyse bestond vervolgens uit drie deelanalyses. Eerst is gekeken naar het onderscheid wel/niet bereidwilligen voor het basisgesprek van het hoofd-onderzoek (de primaire respons); vervolgens naar het onderscheid wel/niet complete onderzoeksgegevens (de secundaire respons); en tot slot, naar het onderscheid respondent in TBO 2000/geen respondent TBO 2000 (nettorespons, non-respons bevat weigeraars en uitvallers tijdens onderzoeksproces). Voor elk van deze drie aspecten van de (non-)respons is geanalyseerd wat de relatie was met zeven belangrijk geachte variabelen in het onderzoek. Behalve de vier genoemde doelvariabelen zijn dat het opleidingsniveau (wel/niet een hbo/wo-opleiding), de lengte van de werkweek (wel/niet voltijd), en een maatstaf voor de vermoedelijke feitelijke tijdsdruk, gebaseerd op gecombineerde informatie over gezinssamenstelling, werkzaamheid en lengte van de werkweek. De relatie tussen enerzijds de drie aspecten van de respons en anderzijds de zeven variabelen in het onderzoek is eerst bi-variaat onderzocht. Aansluitend zijn multi-variate analyses verricht (logistische regressie), waarbij gecontroleerd werd voor de invloed van sekse, leeftijd, werkzaamheid, stedelijkheid en gezinssituatie (kind/alleenstaand, paar zonder kinderen en ouder met kind). Aangezien deze laatste vijf variabelen in

grote lijnen de variabelen zijn waarop gewogen is, mag verwacht worden dat niet-significante relaties in de multi-variate analyse impliceren dat een mogelijke selectiviteit in de respons langs de lijn van de gebruikte weegfactor gecorrigeerd wordt. Tabel B4.3 geeft aan dat deze bi- en multi-variate analyses vooral de aanhangers van de wel-druk-hypothese in het gelijk stellen.

Tabel B4.3 Relatie tussen primaire, secundaire en netto non-respons op zeven aspecten^a, 2000

	wel/niet bereid TBO (primaire respons)				wel/niet TBO geheel volgehouden (secundaire respons)				wel/niet TBO respondent (nettorespons)			
	bi-variaat		multi-variaat		bi-variaat		multi-variaat		bi-variaat		multi-variaat	
	-> ^b	V ^c	-> ^b	W ^c	-> ^b	V ^c	-> ^b	W ^c	-> ^b	V ^c	-> ^b	W ^c
werkt voltijd (j/n)	neg	,08	neg	9,9	-	-	-	-	neg	,08	neg	4,1
hbo/wo opleiding (j/n)	pos	,07	pos	10,0	pos	,05	-	-	pos	,08	pos	13,4
drukke groep ^d (j/n)	-	-	-	-	pos	,12	pos	8,4	pos	,07	-	-
dagelijks tv (j/n)	-	-	pos	7,2	-	-	-	-	-	-	pos	7,0
las gister krant (j/n)	-	-	pos	11,1	-	-	pos	5,4	pos	,05	pos	17,8
reistijd > 10 min (j/n)	pos	,13	pos	27,6	pos	,08	pos	4,4	pos	,14	pos	25,1
gejaagd (j/n)	pos	,08	pos	12,6	pos	,05	-	-	pos	,09	pos	6,6

a Niet significante verbanden (95%) zijn aangegeven met een streepje (-)

b Richting van het verband.

c Sterkte van het verband (Cramers V voor bi-variate analyse, Wald-statistic voor multi-variate logistische regressie analyse).

d Tot de drukke groep werden gerekend: alleenstaanden met een voltijd werkweek, alleenverdieners met partner, voltijd baan en kinderen, en alle tweeverdieners.

Bron: SCP (TBO)

Uit de bi-variate analyses komt naar voren dat er, voor de primaire respons, een significante relatie bestaat tussen enerzijds respons en anderzijds de lengte van de werkweek, de hoogte van de opleiding, de reistijd op een doordeweekse dag, en de mate van gejaagdheid: personen die niet voltijd werken, met een hbo/wo-opleiding en met een langere reistijd, en die zich vaker gejaagd voelden, waren eerder bereid aan het onderzoek deel te nemen. Al deze relaties blijven ook bestaan na correctie voor de invloed van de variabelen waarop gewogen wordt. Na correctie voor genoemde variabelen zijn er ook nog positieve relaties tussen deelname aan het onderzoek en het dagelijks kijken naar de televisie en het gisteren gelezen hebben van de krant. Alleen met de vermoede drukte werd geen relatie geconstateerd.

De analyses op de secundaire respons (het al dan niet volledig doorlopen van het onderzoeksproces) wijzen in hoofdlijnen dezelfde kant op, zij het dat alleen de relaties met vermoede drukte, het lezen van de krant en de reistijd na correctie voor de invloed van andere variabelen significant zijn.

De overall analyses, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen de uiteindelijk geanalyseerde 1.813 TBO-respondenten enerzijds en 1.918 non-respondenten anderzijds (ongeacht de reden voor non-respons) laat alleen op vermoede drukte geen relatie zien (althans niet multi-variaat).

Op basis van deze eerste analyses moet worden geconstateerd dat er geen aanleiding is om te vermoeden dat drukbezette personen in het onderzoek ondervertegenwoordigd zijn. Eerder is het tegendeel het geval, en zijn het de meer actieve personen die deelnemen aan het onderzoek. Reislustige, krant lezende, tv-kijkende, zich gejaagd voelende hoger opgeleide personen zijn meer geneigd aan het onderzoek mee te doen. Verder is er een negatieve relatie met voltijd werken. Ook in die zin zijn de uitkomsten uit het non-responsonderzoek in lijn met die van de eerdere analyses (vgl. tabel B4.1).

B5 De invloed van het weer op de tijdsbesteding

Om niet afhankelijk te zijn van seizoenschommelingen werd het veldwerk van het tijdsbestedingsonderzoek steeds in de eerste twee weken van oktober gehouden. In andere studies is aangetoond dat peilingen van de tijdsbesteding in de maanden oktober en november het beste gemiddelde beeld voor het jaar opleveren (Ås 1978; Harvey 1993; Oudhof, Stoop en Luttikhuizen 1988). De maanden maart en april gelden als acceptabele alternatieven.

Seizoenverschillen kunnen buiten haakjes gezet worden, maar de weersgesteldheid onttrekt zich zelfs aan de beste veldwerkplanning. Aangezien de veldwerkperiode relatief kort is – de peilingen vonden telkens plaats in de eerste twee weken van oktober – zijn van jaar tot jaar wisselende weersomstandigheden niet uit te sluiten. Waar een stabiel hogedrukgebied in het ene jaar geruime tijd prachtig wandel- en fietsweer kan veroorzaken, kan een krachtige straalstroom in een ander jaar voor stormachtig herfstweer zorgen.

De aanleiding om in deze rapportage nadrukkelijk aandacht te besteden aan de mogelijke invloed van het weer was de constatering dat het veldwerk in 2000 onder duidelijk andere weersomstandigheden plaatsvond dan in de drie voorafgaande meetjaren (tabel B5.1). In 1985, 1990 en 1995 was het in de veldwerkperiode vriendelijk oktoberweer, de gemiddelde maximumtemperaturen in De Bilt liepen op tot tussen 17,6 °C in 1990 en 19,9 °C in 1995. Het weer in de veldwerkweken in 2000 stak daar schril bij af. De gemiddelde maximumtemperatuur lag vijf graden lager dan in 1995 en er viel meer regen.

Tabel B5.1 Weersomstandigheden weerstation De Bilt tijdens de veldwerkperioden van het tijdsbestedingsonderzoek in de verschillende jaren, gemiddeld over de 14 dagen van de respectievelijke onderzoeksperioden

	temperatuur (maximum, in °C)	neerslag (in mm per dag)	zon (in uren per dag)	wind (gemiddeld, in m per sec)
gemiddeld 1975-2000	16,2	1,8	3,8	3,3
1975	12,4	0,7	3,4	3,1
1980	13,4	2,9	3,3	3,5
1985	18,9	1,6	4,8	2,9
1990	17,6	1,3	3,0	3,6
1995	19,9	1,0	4,5	3,0
2000	14,9	3,2	4,0	3,6

Bron: KNMI (SCP-bewerking van op verzoek door de Klimatologische Dienst verstrekte gegevens)

Bij de eerste beschouwing van de resultaten van de peiling uit 2000 drong zich het gevoel op dat de weersomstandigheden wel eens op de tijdsbesteding van invloed zouden kunnen zijn geweest. Zo werd in 2000 voor alle onderscheiden bevolkingsgroepen een stijging van de tijdsbesteding aan slapen gevonden en toonden uithuizige vrijetijdsactiviteiten een plotselinge daling. Zonder een inschatting van de invloed van het weer zouden inhoudelijke conclusies over de waargenomen trends kunnen worden overschaduwd door de gedachte dat het allemaal 'door het weer' kwam.

De weersinvloed op de tijdsbesteding is op statistische wijze gereconstrueerd. Hiertoe is per onderzoeksdag de weersgesteldheid, uitgedrukt in temperatuur, hoeveelheid neerslag, aantal uren zon en windsnelheid, gekoppeld aan enkele categorieën van de tijdsbesteding die hiervoor gevoelig werden geacht. Vervolgens werd nagegaan welke invloed het weer op die vormen van tijdsbesteding heeft gehad (voor normaal verdeelde variabelen met behulp van regressieanalyses op het aantal uren, in andere gevallen met logistische regressie op het wel of niet deelnemen aan die activiteit op de betreffende dag). In de modellen zijn als verklarende variabelen behalve genoemde weersvariabelen opgenomen de dag van de week (doordeweekse dag, zaterdag of zondag) en de segmentatievariabelen die in deze studie zijn gebruikt: sekse, leeftijd, gezinspositie, opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie. Met behulp van de modelschattingen konden voorspellingen van de tijdsbesteding worden gemaakt met en zonder de invloed van het weer. De relatieve verschillen tussen de voorspellingen met en zonder invloed van het weer werden vervolgens aan de gevonden 'werkelijke waarde' gerelateerd (zie voor een meer gedetailleerde beschrijving van de gevolgde werkwijze www.tijdsbesteding.nl). Van elf aspecten van de tijdsbesteding zijn het bestaan en de richting van een relatie met de weersgesteldheid geanalyseerd. Het ging om activiteiten waarbij zich tussen 1995 en 2000 een verandering in de deelname had voorgedaan en/of die gezien hun aard een zekere weersgevoeligheid deden vermoeden (tabel B5.2 en B5.3).

Tabel B5.2 Bestaan en richting van weersinvloed op elf aspecten van de tijdsbesteding, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2000

aspect van de tijdsbesteding	bestaan van weersinvloed	richting van die weersinvloed: verklarend of verhullend
slapen	ja	verklarend
verplaatsing per auto	ja	verklarend
verplaatsing per scooter en (brom)fiets of te voet	ja	verklarend
verplaatsing per openbaar vervoer	ja	verhullend
hoeveelheid vrije tijd	nee	n.v.t.
uithuizige vrijetijdsbesteding	ja	verklarend
televisiekijken	ja	verhullend
lezen van gedrukte media	ja	verhullend
uitgaan (bezoek horeca, cultuur, sportwedstrijden)	nee	n.v.t.
sportbeoefening	ja	verklarend en verhullend
wandel- en fietstochtjes	ja	verklarend

Bron: SCP (TBO)

Tabel B5.3 Correctie voor weersinvloeden op elf aspecten van de tijdsbesteding: gevonden waarden voor en na uitschakeling van weersinvloeden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per dag resp. percentage deelnemers op betreffende dag)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
slapen (uren)						
voor	60,5	60,4	59,4	59,7	59,4	60,9
na	60,2	60,1	59,5	59,7	59,7	60,6
verplaatsing per auto (%)						
voor	36	40	42	45	48	51
na	37	41	42	45	47	51
verplaatsingen (brom)fiets, te voet (%)						
voor	45	40	43	44	47	41
na	46	41	42	43	45	42
verplaatsing openbaar vervoer (%)						
voor	11	9	9	10	10	9
na	10	9	9	10	11	8
hoeveelheid vrije tijd (uren)						
voor	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8
na	48,1	47,3	49,0	47,1	47,1	45,0
uithuiszige vrijetijdsbesteding (uren)						
voor	17,5	17,9	18,5	16,6	17,3	16,3
na	17,7	17,0	17,8	17,3	18,2	16,5
televisiekijken (uren)						
voor	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4
na	11,2	10,9	11,8	11,8	11,8	12,8
lezen van gedrukte media (%)						
voor	70	68	65	61	56	49
na	65	65	66	62	58	48
uitgaan (%)						
voor	17	15	16	16	18	16
na	17	15	16	16	18	16
sportbeoefening (%)						
voor	7	8	10	10	11	10
na	8	9	9	9	10	11
wandelen- en fietstochties (%)						
voor	47	44	47	47	51	44
na	48	45	46	47	49	45

Bron: SCP (TBO)

Bij twee van de elf onderzochte aspecten van de tijdsbesteding bestaat geen relatie met het weer (tabel B5.2). De hoeveelheid vrije tijd en het uitgaan waren niet van wisselingen in het oktoberweer afhankelijk. In deze twee gevallen dienen de geregistreerde veranderingen derhalve als 'autonome' trends te worden opgevat.

Bij negen aspecten van de tijdsbesteding werd wel een verband met weersomstandigheden vastgesteld. Hierop is de vervolgvraag van toepassing of het weer de in 2000 geregistreerde tijdsbesteding helpt verklaren of dat het trends heeft gemaskeerd die zich bij gelijke weersomstandigheden scherper hadden gemanifesteerd. Beide mogelijkheden deden zich in de praktijk voor.

Bij drie activiteiten werd een relatie met het weer vastgesteld die niet bijdraagt aan de verklaring van de geregistreerde tijdsbesteding, maar juist onderliggende veranderingen verhult. Dit geldt voor het gebruik van het openbaar vervoer, voor televisiekijken en voor lezen. Bij warm weer maakt men minder gebruik van het openbaar vervoer. Het frissere weer in oktober 2000 verhulde een afnemend gebruik van het openbaar vervoer, een afname die bij gelijk weer scherper zou zijn geweest. In de onderzochte oktoberweken wordt – althans voor de onderzochte weken in oktober – meer tv gekeken naarmate het warmer is. Ondanks het koudere oktoberweer werd er in 2000 niet minder gekeken dan in 1995. Bij gelijke weersomstandigheden zou meer televisiekijken zijn geregistreerd en zou de conclusie van stabiliteit moeten worden vervangen door een van toename van tv-kijken. Bij lezen geldt een soortgelijk mechanisme, maar met minder zwaarwegende consequenties. Er wordt in oktober meer gelezen naarmate het kouder is. Dat er in 2000 ondanks het killere oktoberweer toch minder gelezen werd dan in 1995 duidt erop dat de terugval in het lezen bij gelijke weersomstandigheden nog groter zou zijn geweest.

In zes gevallen vormen de relatief slechte weersomstandigheden in 2000 een deel van de verklaring dat er in 2000 een ander tijdsbestedingspatroon werd geregistreerd dan in 1995. Dit geldt voor slaap, voor mobiliteit per auto, voor mobiliteit per scooter, (brom-)fiets en/of te voet, voor uithuizige vrije tijd, voor sport en voor wandel- en fietstochtjes. In het geval van mobiliteit per auto is die bijdrage klein. Bij slaap, mobiliteit per scooter en brom(fiets) of te voet, bij uithuizige vrije tijd en bij wandel- en fietstochtjes vormt het weer een aanzienlijke deelverklaring. In het geval van sportbeoefening verklaart het weer niet alleen volledig de geregistreerde trend tussen 1995 en 2000, maar verhult het zelfs de achterliggende (stijgende) trend.

De conclusie uit deze analyses luidt dat gelijke weersomstandigheden in 1995 en 2000 bij twee specifieke activiteiten tot andere bevindingen geleid zouden hebben. Het meest geldt dit voor sport. Hier geldt niet alleen dat de geregistreerde daling door het weer wordt verklaard, maar, sterker nog, dat er bij gelijke weersomstandigheden sprake zou zijn geweest van een stijgende sportdeelname. Daarnaast zou televisiekijken dan geen stabiliteit maar een voortgaande stijging te zien geven. Bij de andere activiteiten verklaart het weer ofwel geen ofwel een deel van de waargenomen veranderingen, en verhult het soms een nog sterkere daling of stijging. De trends zijn dus geen 'toevallige' gevolgen van minder fraai herfstweer, maar 'autonome' ontwikkelingen. De analyses van de weersinvloed geven geen aanleiding deze trends met een beroep op het weer te relativeren.

Noten

- 1 Naast het SCP verricht ook het CBS tijdsbestedingsonderzoek. Voor meer informatie over het tijdsbestedingsonderzoek dat door het CBS wordt uitgevoerd, en het onderzoek dat in andere landen plaatsvindt, zie de TBO-website www.tijdsbesteding.nl, en de onderzoeksverantwoording bij het rapport over TBO-1995 (Van den Broek et al. 1999).
- 2 NWO dossier 400-47-100.
- 3 Was de deuropener hiertoe bereid, dan werd via loting bepaald welke persoon binnen het huishouden aan het onderzoek zou moeten meedoen. Niet zelden bleek dit een ander persoon te zijn dan de deuropener. Er is om praktische redenen van afgezien om de non-responsvragen te stellen aan degene die werkelijk aan het onderzoek mee had moeten doen. De non-responsvragen zijn alleen gesteld aan de deuropeners. De rationale hierachter was dat of men uitverkozen was om aan het onderzoek mee te doen geheel door toeval (loting) werd bepaald, zodat hier geen bias in zou kunnen optreden. Voor onderzoek naar de bias in het onderzoek kon worden volstaan met bevraging van de weigerende deuropeners.
- 4 Strikt genomen blijft de non-respons analyse beperkt tot een analyse van degenen die weigerden aan het onderzoek mee te werken. Een non-respons analyse op degenen die niet bereikt konden worden is nog niet uitgevoerd. Uit non-responsonderzoek komt naar voren dat 'weigeraars' en 'onbereikbaren' duidelijk van elkaar verschillen (Stoop 2001). Van de laatste groep is overigens weinig meer dan de postcode bekend.
- 5 Van de 645 secundaire non-respondenten zijn meer gegevens bekend, afkomstig uit de basisvragenlijst. Van de niet-bereikte respondenten zijn de postcodes bekend. Van de 1.525 respondenten die wel werden bereikt maar die weigerden om aan het non-responsonderzoek mee te werken zijn behalve de postcode ook het geslacht en de geschatte leeftijd bekend. In deze eerste rapportage is hierop niet geanalyseerd.

- Adviesdienst Verkeer en Vervoer (1996, 2001).
 Adviesdienst Verkeer en Vervoer. Verkeersgegevens Jaarrapporten 1995 en 2000. Rotterdam: Rijkswaterstaat, 1996, 2001.
- Van den Akker et al. (1991)
 P. van den Akker, L. Halman en R. de Moor. Primary relations in Western societies. In: P. Ester, L. Halman en R. de Moor (red.). *The individualizing society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press, 1991 (97-127).
- Van den Akker et al. (1994)
 P. van den Akker, A. van der Avort en A. van den Elzen. Rolgedrag van mannen en vrouwen: gemankeerde emancipatie. In: P. Ester en L. Halman (red.). *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland*. Tilburg: Tilburg University Press, 1994 (135-167).
- Arnbak en De Bruijn (1994)
 J. Arnbak en D. de Bruijn. De digitale samenleving; het veelbelovende huwelijk van computer en telecommunicatie. In: J. Bardeel en J. Bierhoff (red.). *Informatie: achtergronden, analyses*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994.
- Ås (1978)
 D. Ås. Studies of Time-Use: Problems and Prospects. In: *Acta Sociologica* 21 (1978) 2 (125-141).
- Bakker en Scholten (1999)
 P. Bakker en O. Scholten. *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1999 (tweede, geheel herziene druk).
- Batenburg en Knulst (1993)
 R. Batenburg en W. Knulst. *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau; Den Haag: VUGA, 1993.
- Becker en Schoenbach (1989)
 L.B. Becker en K. Schoenbach (red.). *Audience Responses to Media Diversification: Coping With Plenty*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1989.
- De Beer (2001)
 P. De Beer. *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (SCP-publicatie 2001/10/proefschrift).
- Bethlehem en Kersten (1986)
 J.G. Bethlehem en H.M.P. Kersten. *Werken met non-respons*. Den Haag: SDU/ CBS, 1986.
- Blonk et al. (1936)
 A. Blonk, J. Kruyt en E. Hofstee. *De besteding van de tijd door de Nederlandse arbeiders*. Amsterdam: Nutsboekerij, 1936.
- Du Bois-Reymond (1992)
 M. du Bois-Reymond. *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.
- Bourdieu (1979)
 P. Bourdieu. *Distinction. A social critique of the judgment of taste* (Engelse vertaling uit 1986 van *La Distinction*). London: Routledge, 1979.
- Breedveld (1999)
 K. Breedveld. *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrijetijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis, 1999.
- Van den Broek et al. (1999)
 A. van den Broek, W. Knulst en K. Breedveld. *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordering in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999.
- Van den Broek en Breedveld (2000a)
 A. van den Broek en K. Breedveld. *Tijd en tijdsbestedingsonderzoek in Nederland*. In: *Sociale Wetenschappen* 43 (2000) 2 (1-8).

- Van den Broek en Breedveld (2000b)
 A. van den Broek en K. Breedveld. Rollen, ritmes en routines. In: *Sociale Wetenschappen* 43 (2000) 2 (9-26).
- Van den Broek en De Haan (1999)
 A. van den Broek en J. de Haan. Het Veronica-misverstand, ofwel: je bent oud en je wilt wat. In: P. Schnabel (red.). 98 voorbij gegaan, 99 vooraf gegaan. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999 (5-6).
- Van den Broek en De Haan (2000)
 A. van den Broek en J. de Haan. Cultuur tussen competentie en competitie. Contouren van het cultuurbereik in 2030. Amsterdam/Den Haag: Boekmanstudies/Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Buitelaar et al. (1977)
 W. Buitelaar, K. Korevaar, E. Kortebein, P. Ulenbelt en E. van Wijngaarden. Ploegenarbeid in Nederland. Amsterdam: Pegasus, 1977.
- Buitelaar (1994)
 W. Buitelaar. Tijd tussen herstel en belasting. In W. De Lange en R. Huiskamp (red.). *Tijd, management en arbeid*. Tilburg: Tilburg University Press, 1994 (129-144).
- Burhenne en van der Leest (1997)
 W. Burhenne en J. van der Leest. Respons en non-respons in het Aanvullend Voorzieningen Onderzoek. Dongen / Den Haag: GFK / SCP, 1997.
- CBS (a)
 Enquête beroepsbevolking (EBB) 1995-1999. Heerlen: CBS.
- CBS (b)
 Enquête Werkgelegenheid en Lonen (EWL) 1995-1999. Heerlen: CBS.
- CBS (c)
 Onderwijsstatistieken 1994/95-1998/99. Heerlen: CBS.
- CBS (d)
 Onderzoek Verplaatsingsgedrag (OVG) 1995-2000. Heerlen: CBS.
- CBS (1957-1959)
 Centraal Bureau voor de Statistiek. Vrijtijdsbesteding in Nederland 1955/1956 (10-delig). Zeist: De Haan.
- CBS (1964-1966)
 Centraal Bureau voor de Statistiek. Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962/1963 (8-delig). Zeist: De Haan.
- CBS (2000)
 Allochtonen in Nederland. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- CBS/EZ (2001)
 De digitale economie. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek/ministerie van Economische Zaken, 2001.
- CBS/WVS (2000)
 Vademecum gezondheidsstatistiek 2000. Voorburg/Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2000.
- Crum (1991)
 B. Crum. Over de versporting van de samenleving. Reflecties over bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op sportbeleid. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1991.
- Dekker en De Hart (2001a)
 P. Dekker en J. de Hart. Vrijwilligerswerk. In: A. Burger en P. Dekker (red.). *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (121-138).
- Dekker en De Hart (2001b)
 P. Dekker en J. de Hart. Kerk en kapitaal revisited: een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. Paper voor de Marktdag Sociologie; Antwerpen, 18 mei 2001.
- Van Dijk et al. (2000)
 L. van Dijk, J. de Haan en S. Rijken. Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Van Eijck (1998)
 K. van Eijck. Leefstijlen van stijgers en dalers. De invloed van sociale mobiliteit op culturele consumptiepatronen. In: *Mens en Maatschappij* 73 (1998) 1 (27-46).

- Van Eijck en Knulst (2001)
K. van Eijck en W. Knulst. *Vrijwilligers in soorten en maten*. Tilburg: Departement Vrijtijdswetenschappen KUB, 2001.
- Elchardus (1996)
M. Elchardus. *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1996.
- Engel (1998)
U. Engel. *Einführung in die Mehrebenenanalyse. Grundlagen, Auswertungsverfahren und praktische Beispiele*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1998.
- Ester en Vinken (2001)
P. Ester en H. Vinken. *Een dubbel vooruitzicht. Doembeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21ste eeuw*. Bussum: Coutinho, 2001.
- EZ (1995)
Ministerie van Economische Zaken. *Wetsvoorstel Winkeltijdenwet. Tweede Kamer kamerstuk 24.226 nr. 1-2*. Den Haag: SDU, 1995.
- De Fleur en Ball-Rokeach (1982)
M.L. De Fleur en S.J. Ball-Rokeach. *Theories of Mass Communication*, 4th edition. New York/London: Longman, 1982.
- Fouarge et al. (1999)
D. Fouarge, M. Kerkhofs, J.P. Vosse en C. de Wolff. *Tendrapport aanbod van arbeid 1999*. Tilburg: OSA, 1999.
- De Haan (1997)
J. de Haan. *Het gedeelde ergoed. Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/-VUGA, 1997.
- De Haan (2001)
J. de Haan. *ICT-gebruik*. In: M. de Klerk (red.). *Rapportage ouderen 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- De Haan en Breedveld (2000)
J. de Haan en K. Breedveld. *Trends en determinanten in de sport. Eerste resultaten uit het AVO 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000 (Werkdocument 68).
- De Haan en Van den Broek (2000)
J. de Haan en A. van den Broek. *(Vrije)tijdsbesteding*. In: K. Wittebrood en S. Keuzenkamp (red.). *Rapportage Jeugd 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000 (25-46).
- De Haan en Knulst (2000)
J. de Haan en W. Knulst. *Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de jaren zeventig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- De Haan et al. (2001a)
J. de Haan, K. Breedveld en F. Huysmans. *De tijd van de digitale revolutie*. In: C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.). *Een nieuwe economie, een bevrijde tijd*. Baarn: Ten Have, 2001.
- De Haan et al. (2001b)
J. de Haan, A. van den Broek en K. Breedveld. *Cultuur, recreatie en sport*. In: T. Roes (red.). *Sociale Staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- De Haan et al. (2001c)
J. de Haan, A. van den Broek en P. Schnabel. *Het nieuwe consumeren. Een vooruitblik vanuit demografie en individualisering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- De Hart (1995)
J. de Hart. *Tijdopnamen. Een onderzoek naar verschillen en veranderingen in de dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetgegevens*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1995.
- De Hart (1999)
J. de Hart. *Vrijwilligerswerk vanuit tijdbudgetperspectief*. In: P. Dekker (red.). *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999 (143-180).

- Harvey (1984)
 A. Harvey. Analysis and description of time budget data. In: A. Harvey et al. (red.). Time budget research. An ISSC Workbook in comparative analysis. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1984 (62-83).
- Harvey (1993)
 A.S. Harvey. Guidelines for time use data collection. In: Social Indicators Research 30 (1993) 2/3 (197-228).
- Van den Heuvel (2001)
 M. van den Heuvel. Fascinerende beelden. Mediasport en sportcultuur in Nederland. In: Vrijtijdstudies 19 (2001) 2 (23-34).
- Van den Heuvel en Van der Werff (1998)
 M. van den Heuvel en H. van der Werff. Trendanalyse sport. Ontwikkelingen in sportdeelname en organisatiegraad van de sport in de periode 1975-1995. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1998.
- Hildebrandt et al. (1999a)
 V. Hildebrandt, I. Urlings, K. Proper, W. Ooijendijk en M. Stiggelbout. Bewegen Nederlanders nog wel (genoeg)? In: V. Hildebrandt, W. Ooijendijk en M. Stiggelbout (red.). Trendrapport Bewegen en Gezondheid 1998/1999. Lelystad: Koninklijke Vermande, 1999 (23-30).
- Hildebrandt et al. (1999b)
 V.H. Hildebrandt, W.T.M. Ooijendijk en M. Stiggelhout (1999b). Trendrapport bewegen en gezondheid 1998/1999. Lelystad: Koninklijke Vermande, 1999.
- Hooghiemstra (1997)
 E. Hooghiemstra. Een- en tweeverdieners. In: M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1997 (53-84).
- Huysmans (2001)
 F. Huysmans. Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijkse leven in huishoudens. Amsterdam: Thela Thesis, 2001.
- Intomart (1996)
 Tijdsbestedingsonderzoek 1995. Hilversum: Intomart, 1996.
- Intomart (2001)
 Tijdsbestedingsonderzoek 2000. Concept eindverslag. Hilversum: Intomart, 2001.
- Iseo (2000)
 Instituut voor sociologisch-economisch onderzoek. Integratiemonitor 2000. Rotterdam: Iseo, 2000.
- Juster (1985)
 F. Juster. Conceptual and methodological issues involved in the measurement of time use. In: F. Juster en F. Stafford (red.). Time, goods, and well-being. Michigan: Institute for Social Research, 1985 (19-31).
- Kalfs (1993).
 N. Kalfs. Hour by hour. Effects of the data collection mode in time use research. Amsterdam: Nimmo, 1993.
- Keuzenkamp et al. (2000)
 S. Keuzenkamp, E. Hooghiemstra, K. Breedveld, A. Merens en N. Mertens. De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Knulst (1977)
 W. Knulst. Een week tijd. Rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1977.
- Knulst (1984)
 W. Knulst. Tijdsbesteding en overheidsbeleid. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984.
- Knulst (1992)
 W. Knulst. Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen?. In: P. Dekker en M. Konings-Van der Snoek (red.). Sociale en culturele kennis. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992.
- Knulst (1995)
 W. Knulst. Podia in een tijdperk van afstandsbediening. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1995.
- Knulst (1999)
 W.P. Knulst. Werk, rust en sociaal leven op zondagen sinds de jaren zeventig. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1999.
- Knulst (2000)
 W. Knulst. Het vrije weekend en de zondagsviering onder druk. In: Sociale Wetenschappen 43 (2000) 2 (27-45).

- Knulst en Van Beek (1990)
W. Knulst en P. van Beek. Tijd komt met de jaren. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1990.
- Knulst en Kalmijn (1988)
W. Knulst en M. Kalmijn. Van woord naar beeld? Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988.
- Knulst en Kraaykamp (1996)
W. Knulst en G. Kraaykamp. Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1996.
- Knulst en Schoonderwoerd (1983)
W. Knulst en L. Schoonderwoerd. Waar blijft de tijd. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.
- KPMG/GfK (1998)
KPMG Bureau voor economische argumentatie/GfK Nederland. Effecten van de winkeltijdenwet. Hoofddorp, 1998 (Eindrapport. KPMG).
- De Lange en Vos (1995)
W. de Lange en P. Vos. De nieuwe Arbeidstijdenwet. Handleiding voor de praktijk. Deventer: Kluwer, 1995.
- Linder (1971)
S. Linder. Arme Elite. Toekomst en tijdgebrek. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1971.
- LISV (2000)
Vrouwen, (werk)omstandigheden en arbeidsongeschiktheid. Amsterdam: Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen, 2000.
- Middendorp (1979).
C.P. Middendorp. Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70. Amsterdam: Boom, 1979.
- Mommaas (2000)
H. Mommaas (m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst). De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen. Den Haag: WRR/SDU, 2000.
- Mu Consult (1997)
Mu consult. Effecten van dataverzamelings-methoden in onderzoek naar activiteiten en verplaatsingsgedrag. Amersfoort: Mu Consult, 1997.
- Niphuis-Nell (1997)
M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997.
- Oudhof et al. (1988)
J. Oudhof, I.A.L. Stoop en R. Luttkhuizen. Pilot study tijdsbestedingsonderzoek 1986. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1988 (CBS-publikaties/Statistische onderzoeken M33).
- Peterson (1992)
R. Peterson. Understanding audience segmentation: from elite and mass to omnivore and univore. In: *Poetics* 21 (1992) (243-258).
- Prost (1994)
A. Prost. Grenzen en ruimte van het persoonlijke. In: Ph. Ariès en G. Duby (red.). *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Deel 9: De twintigste eeuw: de verovering van de persoonlijke ruimte.* Amsterdam: Agon, 1994 (13-125).
- Renckstorf (1994)
K. Renckstorf. Mediagebruik als sociaal handelen. Een handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1994.
- Robinson (1985)
J. Robinson. The validity and reliability of diaries versus alternative time use measures. In: F. Juster en F. Stafford (red.). *Time, goods, and well-being.* Michigan: Institute for Social Research, 1985 (33-62).
- Roques (2001).
C. Roques. Sportdeelname in Rotterdam. In: *Vrijetijdstudies* 19 (2001) 2 (71-77).
- SCP (1996)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1998.
- SCP (1999)
Sociale en culturele verkenningen 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.

- SCP (2000)
 Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Slagter (1959)
 S. Slagter. De mens in maatschappij, techniek en cultuur. Zeist: De Haan, 1959.
- Smit (2001)
 S. Smit. De richtlijn sportdeelname-onderzoek. In: *Vrijtijdstudies* 19 (2001) 2 (65-70).
- Van Stolk en Wouters (1983)
 B. van Stolk en C. Wouters. Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- Stoop (2001)
 I. Stoop. Early, late, cooperative, reluctant, persuadable and follow-up. Paper 12th International workshop on household survey nonresponse, Oslo, 12-14 September 2001.
- Stoop en Oudhof (1988)
 I. Stoop en J. Oudhof. Methoden van tijdsbestedingsonderzoek. Verslag van een proefonderzoek. Antwerpen: Paper Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, 1988.
- Szalai et al. (1972)
 A. Szalai et al. (red). The use of time. Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries. Den Haag/Parijs: Mouton, 1972.
- SZW (1993)
 Meer werk, weer werk. Bouwstenen voor de versterking van het werkgelegenheidsbeleid. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1993.
- Visser (2001)
 J. Visser. Kengetallen sportbeoefening. In: *Vrijtijdstudies* 19 (2001) 2 (78-82).
- VWS (2000)
 Programmalijnen Welzijnsnota 1999-2002 (Werk in uitvoering/Sociale kwaliteit). Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2000.
- VWS (2001)
 Nota sport, bewegen en gezondheid. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2001.
- Wouters en Peters (1990)
 C. Wouters en E. Peters. Van minnen en sterven: informalisering van omgangsvormen rond seks en dood. Amsterdam: Bakker, 1990.
- WVC (1991)
 Onbetaalbaar werk. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1991.
- Zuzanek (1998)
 J. Zuzanek. Non-response in time-use surveys: do the two ends meet?. In: *Loisir et Société* (1998) 21-2 (547-584) (themanummer non-respons in tijdsbestedingsonderzoek).
- Zwaan (1993)
 T. Zwaan. Familie, huwelijk en gezin in ontwikkelingsperspectief. In: T. Zwaan (red.). Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 1993 (340-359).
- Zijderveld (1988)
 A. Zijderveld. De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer (tweede druk). Utrecht: Lemma, 1988.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2000-2001) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (f 90,50/EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/EUR 34)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001) (\$ 99.50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (f 24,50/EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (f 24,50/EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.

Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (f 29,50/EUR 13,40).

Sociale en Culturele Studies

26 *Tussen bed en budget*. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (f 62,00/EUR 28)

27 *De stad op straat*. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (f 51,00/EUR 23)

28 *Scholen onder druk*. (1999) ISBN 90-5749-138-9 (f 62,00/EUR 28)

29 *Naar andere tijden?* (1999) ISBN 90-5749-510-4 (f 51,00/EUR 23)

Cahiers

- 157 *Sociale en Culturele Verkenningen 1999* (1999) ISBN 90-5749-130-3 (f 41,50/EUR 19)
- 158 *Naar draagkracht (1999) Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg.* ISBN 90-5749-131-1 (f 36,00/EUR 16)
- 159 *Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen* (1999) ISBN 90-5749-133-8 (f 31,00/EUR 14)
- 160 *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt* (1999). ISBN 90-5749-136-2 (f 52,00/EUR 24)
- 161 *Lokaal jeugdbeleid. Een inventariserend onderzoek* (1999). ISBN 90-5749-134-6 (f 31,00/EUR 14)
- 162 *Tussen overschot en tekort. De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quartaire sector en in de marktsector vergeleken* (1999). ISBN 90-5749-135-4 (f 36,00/EUR 16)
- 163 *Armoedemonitor 1999* (1999). SCP/CBS. ISBN 90-5749-140-0 (f 41,50/EUR 19)
- 164 *Gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid. Een inhoudelijke en bestuurlijke typering.* (1999) ISBN 90-5749-517-1 (f 31,00/EUR 14)
- 165 *Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu* (2000). ISBN 90-5749-524-4 (f 31,00/EUR 14).
- 166 *Het bereik van de kunsten. Het culturele draagvlak deel 4* (2000). ISBN 90-5749-511-2 (f 41,50/EUR 19)
- 167 *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid* (2000) ISBN 90-5749-518-x (f 41,50/EUR 19)
- 168 *Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarktpositie en financiële situatie van mensen met beperkingen en/of chronische ziekten* (2000) ISBN 90-377-00-136 (f 39,95/EUR 18)

SCP-publicaties 2000

- 2000/1 *De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen* (2000). ISBN 90-377-0014-4 (f 35,00/EUR 15,90)
- 2000/2 *Sociaal en Cultureel Rapport 2000.* ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/EUR 34)
- 2000/3 *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose* (2000). ISBN 90-377-0019-5 (f 25,00/EUR 11,35)
- 2000/4 *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (2000). ISBN 90-377-0021-7 (f 35,00/EUR 15,90)
- 2000/5 *Emancipatiemonitor 2000* (2000). SCP/CBS (2000) ISBN 90-377-0022-5 (f 35,00/EUR 15,90).
- 2000/6 *Armoedemonitor 2000* (2000). SCP/CBS (2000). ISBN 90-377-0026-8 (f 40,00/EUR 18,20).
- 2000/7 *Rapportage jeugd 2000* (2000). ISBN 90-377-0028-4 (f 35,00/EUR 15,90).

SCP-publicaties 2001

- 2001/1 *Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeikernen* (2001). ISBN 90-377-0031-4 (f 35,00/EUR 15,90).
- 2001/2 *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief* (2001). ISBN 90-377-0027-6 (f 60,00/EUR 27,30).
- 2001/3 *Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten* (2001). ISBN 90-377-0050-0 (f 30,00/EUR 13,60).
- 2001/4 *Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten* (2001). ISBN 90-377-0051-9 (f 25,00/EUR 11,35).
- 2001/5 *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening* (2001). ISBN 90-377-0068-3 (f 40,00/EUR 18,20).
- 2001/6 *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof* (2001). ISBN 90-377-0053-5 (f 40,00/EUR 18,20).
- 2001/10 *Over werken in de postindustriële samenleving* (2001). ISBN 90-377-0057-8 (f 75,00/EUR 34,10).
- 2001/11 *Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie* (2001). ISBN 90-377-0059-4 (f 65,00/EUR 29,55).
- 2001/13 *De stad in de omtrek* (2001). ISBN 90-377-0060-8, (f 45,00/EUR 20,45).
- 2001/14 *De sociale staat van Nederland 2001*. ISBN 90-377-0067-5 (f 79,50/EUR 36,15.)
- 2001/17a *Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school*. ISBN 90-377-0075-6 (f 49,00/EUR 22,50).
- 2001/17b *Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk*. ISBN 90-377-0077-2 (f 32,50/EUR 14,80).
- 2001/17 *Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001*. ISBN 90-377-0078-0 (f 72,50/EUR 32,95).

Onderzoeksrapporten

- 2000/2 *Altijd weer die auto!* (2000). ISBN 90-377-0030-6 (f 25/EUR 11,35).
- 2000/8 *Knelpunten in het stedelijk jeugdbeleid* (2000). ISBN 90-377-0047-0 (f 25/EUR 11,35).
- 2001/9 *Het beeld van de wetenschap* (2001). ISBN 90-377-0056-x (f 30/EUR 13,60).
- 2001/15 *Een model voor de strafrechtelijke keten* (2001). ISBN 90-377-0066-7 (f 40/EUR 18,20)
- 2001/16 *Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands* (2001). ISBN 90-377-0064-0 (f 25/EUR 11,35)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 65 *Hybrid governance. The impact of the nonprofit sector in the Netherlands* (2000). ISBN 90-377-0029-2 (f 25,00/EUR 11,35).
- 66 *Van arbeids- naar combinatie-ethos* (2000) (f 15/EUR 6,80).
- 67 *De vraag naar kinderopvang* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 68 *Trends en determinanten in de sport* (2000) (f 15/EUR 6,80).
- 69 *De toekomst van de AWBZ* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 70 *The non-profit sector in the Netherlands* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 71 *Oudkomers in beeld* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 72 *Het nieuwe consumeren* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 73 *Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 74 *Maten voor gemeenten* (2001) (f 15/EUR 6,80).
- 75 *Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers* (2001) (f 30/EUR 13,60).

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/EUR 22). (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat.*)